

Ірына Раманава, Ірына Махоўская
Мір: Гісторыя мястэчка:
что расказалі яго жыхары

Вільня
ЕЎРАПЕЙСКІ ГУМАНІТАРНЫ УНІВЕРСІТЭТ
2009

УДК 908(476)
ББК 28.89(4 Бей)
Р21

Рэцэнзент:

Голубеў А.В., кандыдат гістарычных навук, ст. выкладчык
гістарычнага факультэта, кіраўнік Цэнтра вуснай гісторыі
Петразаводскага дзяржаўнага ўніверсітэта (РФ);
Зельцэр А., доктар філасофіі (PhD), яўрэйскі ўніверсітэт у Іерусаліме

Рэкамендавана да выдання:

Навуковай Радай Інстытута гістарычных даследаванняў Беларусі ЕГУ
(пратакол № 3 ад 21 верасня 2008 г.);
Рэдакцыйна-выдавецкім саветам ЕГУ
(пратакол № 7 ад 26 верасня 2008 г.)

Ірына Раманава, Ірына Махоўская

Р21

Мір: Гісторыя мястэчка: што расказалі яго жыхары. – Вільня :
ЕГУ, 2009. – 248 с.

ISBN 978-9955-773-20-7.

Адрасуецца студэнтам ВНУ, вучням старэйшых класаў, настаўнікам і
выкладчыкам, усім, хто цікавіцца найноўшай гісторыяй беларускага на-
рода.

**УДК 908(476)
ББК 28.89(4 Бей)**

Выданне здзейснена пры фінансавай падтрымцы
Еўрапейскага Саюза і Савета міністраў Паўночных краін

ISBN 978-9955-773-20-7

© ЕГУ, 2009
© І. Раманава, І. Махоўская, 2009

Змест

Уводзіны	5
Раздзел I. Мір “за польскім часам” (1920–1930-я гг.)	16
1. Штодзённае жыццё мястэчка	16
2. Замак і маёнтак	58
Раздзел II. Другая сусветная вайна	87
1. “Першыя саветы”	87
2. Штодзённае жыццё ў часы нямецкай акупацыі	98
Раздзел III. Пасляваенны Мір	139
Заклучэнне	178
Дадаткі. Лісты і ўспаміны аб Міры	185
Вытрымкі з кнігі рабіна доктара Тэадора Льюіса “Bar Mitzvah Sermons at Touro Synagogue”. Пераклад з англійскай мовы І. Раманавай	185
Вытрымкі з ліста рабіна доктара Тэадора Льюіса. Пераклад з англійскай мовы І. Раманавай	190
Успаміны аб Міры рабіна Юдаха Бройдэ. Пераклад з англійскай мовы І. Раманавай	191
Ліст з Міра ад 29 ліпеня 1932 г. рабіна Юдаха Л. Гордана. Пераклад з англійскай мовы І. Махоўскай	193
Вытрымкі з кнігі Рухомы Шайн “Все для Босса”. Пераклад з рускай мовы І. Раманавай	198
Сімха Рэзнік. “Мір напярэдадні разбурэння”. Вытрымкі. Пераклад з англійскай мовы І. Махоўскай	211

Успаміны Мірыям Свірноўскай-Ліедэр “Германская
акупацыя і знішчэнне нашага маленькага горада”.

Пераклад з англійскай мовы І. Махоўскай..... 214

Спіс інфармантаў..... 225

Спіс удзельнікаў экспедыцый..... 228

Выкарыстаная літаратура і крыніцы..... 229

Фотаздымкі..... 231

Уводзіны

Сёння былое мястэчка Мір – гэта гарадскі пасёлак у Карэліцкім раёне Гродзенскай вобласці Рэспублікі Беларусь. Ён знаходзіцца ў 26 км ад раённага цэнтра і ў 17 км ад бліжэйшай чыгуначнай станцыі Гарадзeya. Упершыню Мір узгадваецца ў гістарычных крыніцах пад 1395 г. Пасля змены некалькіх гаспадароў з 1486 г. ён належаў Іллінічам. У XV ст. Мір быў названы горадам і абнесены лініяй умацаванняў. У пачатку XVI ст. тут заснаваны замак. З 1555 г. Мір стаў цэнтрам Мірскага графства. Паводле завяшчання 1568 г. графа Юрыя II Іллініча, замак перайшоў да яго сваякоў князёў Радзівілаў, а з 1589 г. – увайшоў у склад іх Нясвіжскай ардынацыі як асобнае графства. З 1579 г. горад карыстаўся няпоўным магдэбургскім правам. У XVII ст. гэта важны цэнтр рамяства і гандлю. У 1795 г. Мір разам з іншымі землямі ўключаны ў склад Расійскай імперыі. У XIX – пачатку XX ст. ён быў аднесены да мястэчкаў і з’яўляўся цэнтрам воласці Навагрудскага павета Мінскай губерні. У 1828 г. у выніку шлюбу Стафаніі Радзівіл з князем Л. Вітгенштэйнам Мір перайшоў у яго ўладанні. З канца XIX ст. мястэчка – уласнасць князёў Святаполк-Мірскіх. У 1893 г. тут пабудаваны вінакурны завод. У 1897 г. налічваўся 5401 жыхар. У 1921–1939 гг. Мір у складзе Польшчы, цэнтр гміны Стаўбцоўскага павета Навагрудскага ваяводства. У другой палове 1930-х г. тут налічвалася каля 6 тыс. жыхароў. З 1939 г. Мір у складзе БССР. На 1998 г. тут жыло 2, 6 тыс. чалавек. У гарадскім пасёлку працуюць масла-, хлеба-, спіртзавод, птушкафабрыка, камбінат бытавога абслугоўвання, лясніцтва. Маюцца сярэдняя школа, ПТВ, дзіцячы садок, Дом культуры, дзве бібліятэкі, бальніца, аддзяленне сувязі¹.

Для невялікага населенага пункта тут знаходзіцца даволі значная колькасць помнікаў гісторыі і архітэктуры. Мір ўключаны ва ўсе турыстычная даведнікі, найперш дзякуючы замку XVI ст.², які ў 2000 г. ад-

¹ Гурын, М. Мір / М. Гурын // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. Мінск, 1999. Т. 5. С. 204–205.

² Мірскі замак – помнік архітэктуры XVI–XVIII стст. Пабудаваны, верагодна, каля 1510 г. магнатам Ю. Іллінічам. У гістарычных крыніцах упершыню узгадваецца ў 1527 г. 10 ліпеня 1555 г. Ю.Ф. Іллініч, унук Ю. Іллініча, стаў графам “Свяшчэннай Рымскай імперыі на Міры”, а замак набыў статус адміністрацыйнага цэнтра Мірскага графства. У 1566 г.

несены ЮНЕСКА да вышэйшай катэгорыі помнікаў сусветнай культуры. “Замкавы комплекс Мір” з’яўляецца філіялам Беларускага мастацкага музея, яго рэстаўрацыя вядзецца з 1969 г. Вакол замка – пейзажны парк з вадаёмам, якія аднесены да помнікаў прыроды. Акрамя таго, помнікамі архітэктуры з’яўляюцца: касцёл Святога Мікалая (пачатак XVII–XIX ст.), царква Святой Тройцы (XVI–XIX стст.), капліца-пахавальня князёў Святаполк-Мірскіх (1904), спіртзавод. У будынках былых сінагог і ешывы знаходзяцца УПК, ашчадкаса, пошта.

Невялікі населены пункт у Гродзенскай вобласці шырока вядомы за межамі Беларусі. Шмат інфармацыі і ў Інтэрнэце. Тут ёсць нават мультымедычная прэзентацыя і віртуальная экскурсія па гарадку³.

Яўрэі – выхадцы з Міра, а таксама былыя навучэнцы мірскай ешывы і іх дзеці стварылі сайт “Мір”, на якім можна знайсці даволі шмат цікавай інфармацыі аб яўрэйскім Міры, лёсах былых міран, а таксама спісы літаратуры па гісторыі населенага пункта на англійскай мове і на іўрыце, фотаздымкі⁴.

У г.п. Мір праходзяць святы Славянскай пісьменнасці, шматлікія фестывалі, канцэрты.

Кніга “Мір: гісторыя мястэчка, што расказалі яго жыхары” – гэта гісторыя населенага пункта, прадстаўленая праз погляд яго жыхароў.

Унікальнасць Міра ў якасці аб’екта вывучэння вызначылі некалькі момантаў. Першае – гэта наяўнасць цудоўнага гатычнага замка XVI ст., у якім да самага прыходу савецкай улады ў 1939 г. жылі князі Святаполк-Мірскія. Жыццё побач з замкам, князямі надавала міранам адчуванне унікальнасці іх малой радзімы. Жыхары мястэчка вельмі ганарацца месцам, дзе яны жывуць і, як правіла, з задавальненнем расказваюць аб яго мінулым. Іншы момант, які забяспечыў сусветную вядомасць Міру, – Мірская ешыва⁵, адна са знакамітых ешыў першай паловы XX ст.,

незадоўга да сваёй смерці Ю.Ф. Іллініч завяшчаў замак са шматлікімі маёнткамі сыну свайго былога апекуна М.К. Радзівілу Сіротку, які працягнуў будаўніцтва замка. На працягу існавання замка неаднойчы быў аб’ектам аблог і штурмаў. У 1828 г. замак стаў уласнасцю князя Л. Вітгенштэйна і паступова пераўтварыўся ў руіны. У 1891 г. замак купіў князь Мікалай Святаполк-Мірскі (Гурын, М. Мірскі замак / М. Гурын, М. Ткачоў / Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. Мінск, 1999. Т. 5. С. 208–209).

³ Мультымедычная прэзентацыя і віртуальная экскурсія па г.п. Мір / [Электронны рэсурс]. Рэжым доступа: <http://mir.belarustourism.by/>. Дата доступа: 8.12.2008

⁴ Мір [Электронны рэсурс]. Рэжым доступа: <http://darkwing.uoregon.edu/~rkimble/Mirweb/Mirsearch.html>. Дата доступа: 12.01.2006.

⁵ У 1920–1939 гг. у ешыве займалася да 500 вучняў. Большасць навучэнцаў складалі

дзе побач з грамадзянамі Расійскай імперыі, а пасля Польшчы (у склад якіх уваходзіла мястэчка Мір) навучаліся студэнты з самых розных краін свету: Англіі, Галандыі, Германіі, Швецыі, Даніі, Амерыкі, Канады, Паўднёвай Афрыкі і інш.⁶ У 1939 г. ешыва была эвакуіравана з Міра⁷, а ў 1947 г. раздзялілася. Сёння існуюць дзве ешывы, якія носяць назву “Мір”: у Іерусаліме і Нью-Йорку. Ешыва Мір у Іерусаліме з’яўляецца найбуйнейшай ешывай Ізраіля па колькасці студэнтаў, славіцца яна і якасцю навучання.

Класік вуснай гісторыі Пол Томпсан адзначаў: “Вялікія гарады прыцягваюць увагу хаця б таму, што ў іх сацыяльныя праблемы праяўляюцца з асаблівай вастрынёй, але большасць людзей па-ранейшаму жыве ў маленькіх гарадах. Апошнія хоць і ўяўляюць сабой больш падыходзячы аб’ект для вывучэння гісторыі грамадства, але сацыёлагі і спецыялісты па вуснай гісторыі пакуль праяўляюць да іх мала цікавасці”⁸. І хоць існуе шэраг гісторый маленькіх гарадкоў, створаных крэязнаўцамі, археолагамі, але сярод іх амаль няма прац, напісаных з выкарыстаннем успамінаў сведкаў мінулага. На жаль, гэты пласт “залатых” сведчанняў застаўся праігнараваны. Рэканструіраваць падзеі мінулага можна толькі дапаўненнем “татальнай гісторыі” “гісторыяй знізу”.

Традыцыйная гістарычная навука абмежавала поле сваіх даследаванняў дакументамі, адгарадзіўшыся ад “міфалагічнасці” вуснагістарычных крыніц. Маецца скептычнае стаўленне да крыніц такога плану сярод часткі даследчыкаў і сёння. Адаючы належнае мемуарнай літаратуры, прыватнаму ліставанню, яны падзяляюць пункт погляду вядомага даследчыка Тэйлара, які адносна вуснагістарычных сведчанняў выказаўся так: “Лухта, якую нясуць старыя пра сваю маладосць”⁹.

Мемуары пішуць, як правіла, людзі адукаваныя, якія перадаюць савае ўспаміны з пункту погляду гэтых колаў грамадства. Пагэ-

польскія і літоўскія яўрэі, каля трэці студэнтаў былі замежнікамі (амерыканцы, выхадцы з Германіі, з Англіі, з Аўстрыі, з Бельгіі, Францыі, Ірландыі і Канады, Паўднёвай Афрыкі, з Швецыі, Даніі, Эрэц-Ізраэлю, Галандыі, Чэхаславаччыны).

⁶ Мірская ешыва была заснавана ў 1815 г. У гады першай сусветнай вайны ешыва пераехала ў Палтаву, і вярнулася ў Мір у 1921 г. Пасля закрыцця Валожынскай ешывы ў 1892 г. Мірская ешыва выйшла на першы план і праіснавала да 1939 г. Выхаванцы гэтай школы славіліся сваёй адукаванасцю.

⁷ У пачатку Другой сусветнай вайны ешыва перабралася ў Вільню, адкуль амаль усе студэнты і выкладчыкі ў пачатку 1941 г. адправіліся ў Вільню, затым у Японію і, урэшце, у Шанхай.

⁸ Томпсон, П. Голос прошлого. Устная история / П. Томпсон М., 2003. С. 111.

⁹ Цыт. па: Прынз, Г. Вусная гісторыя / П. Гуін // Беларускі Гістарычны Агляд. 2000. Т.7. Сп.2(13). С. 417.

таму пры вывучэнні правінцыяльнага жыцця, дзе колькасць адукаванага насельніцтва ў цэлым абмежавана, вусная гісторыя займае асаблівае месца. Да таго ж менавіта дзякуючы апошняй змяняецца сама тканіна гісторыі і яе змест. Акцэнт пераносіцца з законаў статыстыкі, бюракратаў і ўрадаў на “простых” людзей. А палітыка і эканоміка ацэньваецца не толькі “зверху”, але і з пазіцый тых, хто ў першую чаргу адчувае на сабе яе ўздзеянне¹⁰. Вусная гісторыя вяртае гісторыю людзям, і гэта гісторыя выкладзеная іх уласнымі словамі¹¹.

Сёння яшчэ жывыя людзі, якія памятаюць міжваенны перыяд і пасляваенныя гады. Іх памяць захоўвае унікальныя ўспаміны, якія тычацца цэлага шэрага актуальных навуковых праблем: трансфармацыя сацыяльных і нацыянальных адносін, кардынальнае змяненне палітыка-эканамічных умоў у заходніх рэгіёнах Беларусі пасля далучэння да СССР і інш. Дадзены пласт памяці знаходзіцца пад пагрозай вельмі хуткай страты. Наспела вострая неабходнасць неадкладнай фіксацыі ўспамінаў і асабістага вопыту відавочцаў трох і нават чатырох эпох. Такое даследаванне дае вельмі цікавы матэрыял па трансфармацыі штодзённасці, узнікненню новых адаптыўных механізмаў і практык.

Занатаваныя ўспаміны пакідаюць адзінкі, а сведкамі гістарычных падзей з’яўляюцца ўсе. Прыкладам таго, што нельга недаацэньваць крыніцы такога тыпу, спадзяёмся, будзе з’яўляцца дадзенае даследаванне ў цэлым, а таксама практычна кожнае з выкарыстаных тут інтэрв’ю. Сярод іх – сапраўдныя біяграфічныя шэдэўры, запісаныя са слоў людзей, якія ніколі не выклалі б сваю гісторыю на паперы, не стварылі б мемуараў.

Такім з’яўляецца расказ Уладзіміра Уладзіміравіча Лабазы (на жаль, якога сёння ўжо няма). Усё яго дзяцінства і частка дарослага жыцця прайшлі каля замка, побач з князямі Святаполк-Мірскімі. Ён быў сынам княжацкага рымара, братам пакаёўкі княгіні Надзеі (малодшай) Соф’і, шваграм двух лакеяў князя Міхаіла (Валянціна Найбы і Георгія Хмяля), сам працаваў у княжацкай рымарні. Пры “першых саветах”¹² У.У. Лабаза быў майстрам на спіртзаводзе. У час вайны – радавы 1262-га ордэна Аляксандра Неўскага гаўбічна-артылерыйскага палка, потым – камандзір гарматы. Ён узнагароджаны ордэнам Чырвонай Зоркі, медалямі “За ўзяцце Берліна”, “За вызваленне Варшавы”, “За перамогу над Германіяй у Вялікай Айчыннай вайне 1941–1945 гг.”¹³. Яго рас-

¹⁰ Томпсон, П. Тамсама. С. 300.

¹¹ Тамсама. С. 303.

¹² “Першымі Саветамі” жыхары Заходняй Беларусі называюць перыяд верасень 1939 – чэрвень 1941 г. “Другія Саветы” – пасляваенны перыяд.

¹³ Памяць. Карэліцкі раён. Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2000. С. 316–317.

казы аб жыцці мястэчка і замка былі найбольш падрабязнымі. А вайна, нягледзячы на тое што ён яе герой, прадстала ў святле штодзённых стратэгий выжывання.

Вельмі цікавыя гісторыі аб жыцці замка і маёнтка расказалі нам Мікалай Лявонцэвіч Кавалевіч, сын княжацкага касіра; Марыя Уладзіміраўна Хмель (сястра У.У. Лабызы), жонка лакея Георгія Хмеля (сям'я яе жыла непасрэдна ў замку); Антаніна Іванаўна Пярэйра, нявестка княжацкага лакея Джона Пярэйры; Клеапатра Мікалаеўна Зыманд, дачка кіруючага князя Мікалая Царука; Данута Адольфаўна Сакевіч, дачка повара Святаполк-Мірскіх; Соф'я Іллінічна Семец, дачка княжацкага парабка; Людміла Якаўлеўна Кіркова, нянька дзяцей Джона Пярэйры і многія іншыя.

Аб тым, што значылі і значаць замак і яго абітальнікі для простых міран, сведчыць той факт, што і сёння ў сямейным альбомах старажылаў Міра захоўваюцца фотаздымкі князя Мікалая і яго жонкі Клеопатры, іх сына Міхаіла, пляменнікаў і пляменніц апошняга. Дарэчы, растыражываныя гэтыя фотаздымкі былі яшчэ адным нашым інфармантам – Аляксандрам Сцяпанавічам Шпаком.

Гісторыя гэтых фотаздымкаў наступная. Расказвае сам А.С. Шпак: “Архіў быў на могілках у царкве. Дзеці пакалацілі гэты архіў. Суседка кажа: “Ты ідзі паглядзі, якія фотаздымкі прыгожыя княжацкія!” Сапраўды, я і не бачыў такіх партрэтаў. Як яны былі зроблены! Папера была тоненькая і шмат лісткаў, можа 10, злеплены і намаляваны гэты партрэт. Прыгожы-прыгожы партрэт. Я зацікавіўся і перазняў, а іншыя я баяўся пераздымаць. Я пабаяўся зрабіць з усіх фотаздымкаў копіі. Лепей бы я не збаяўся...”

Фотаздымкі з сямейных фотаальбомаў таксама ласкава прадставілі для гэтай кнігі У.У. Лабыза, Л.С. Печанко. Аб адметным стаўленні міран да сямейных альбомаў сведчыць расказ Л.С. Печанко: “Як немцы ішлі, я перш за ўсё альбомы свае хавала. Закапала ў агародзе, то, бачыце, усе захаваліся”.

Фотаздымкі, якія ілюструюць жыццё яўрэяў у Міры, можна знайсці на сайце <http://darkwing.uoregon.edu/~rkimble/Mirweb/Mirsearch.html>.

Нягледзячы на тое што сёння вусная гісторыя – адзін з накірункаў сусветнай гістарыяграфіі, які развіваецца найбольш дынамічна (аб чым сведчыць значная колькасць вуснагістарычных асацыяцый, спецыялізаваных часопісаў і інш.), да гэтага часу не маецца “рэцэптаў” працы з крыніцамі такога кшталту. Таму практычна кожнае дасле-

даванне, выкананае ў дадзеным ключы, па-ранейшаму з'яўляецца наватарскім і, як следства гэтага, падвержаным крытыцы.

Адносна пытання аб рэпрэзентатывнасці нашага даследавання. Інтэрв'юеры нашай групы абыйшлі практычна ўсе дамы мястэчка Мір і запісалі ўсе апавяданні, якія ім пажадалі расказаць людзі сталага ўзросту (1910–1930-х гг. нараджэння). Выключэнне склалі два інтэрв'ю: М.У. Гірыса (1943 г. нараджэння), які падчас размовы спасылаўся на ўспаміны сваёй бабулі, і Т.А. Шумкевіч (1961 г. нараджэння) – адной з нешматлікіх прадстаўніц мірскіх татар.

Інтэрв'ю з Лідзіяй Іосіфаўнай Лабоцкай, запісалі не мы, а нашы калегі з ЕГУ ў рамках свайго праекта¹⁴. Інтэрв'ю з Клеапатрай Мікалаеўнай Зыманд, дачкой кіруючага князя Святаполк-Мірскага М. Царука, якая зараз жыве ў Вялікабрытаніі, запісала па нашай просьбе дацэнт БДУ Ганна Сяргееўна Хадасевіч, за што мы ёй вельмі ўдзячны. Атрымалася 85 інтэрв'ю.

Для правядзення даследавання аўтарамі дадзенай кнігі быў распрацаваны апытальнік. Пры яго складанні мы прытрымліваліся агульнапрынятай традыцыі, калі інтэрв'ю дзеліцца на дзве часткі – біяграфічны наратыў (“life story”) і праца “пытанне-адказ”, г. зн. інтэрв'ю пачыналася з просьбы “Раскажыце, што вы памятаеце аб...”, пасля чаго ішоў шэраг канкрэтных пытанняў. Асноўная ўвага пры складанні апытальніка надавалася перш за ўсё пытанням аб штодзённым жыцці людзей.

Наратыў, што ляжыць у аснове біяграфічнай гісторыі, задае вельмі жорсткія рамкі для самаідэнтыфікацыі і, як наступства, вельмі моцна ўплывае на тую інфармацыю, якую выдае рэспандэнт: па-першае, скажае яе, па-другое, служыць магутным фільтрам, што абмяжоўвае рэпрэзентацыю гістарычнага мінулага. Каб атрымаць іншую інфармацыю, неабходна правесці злом наратыва. Для гэтага выкарыстоўваўся пераход ад біяграфічнага сказа да размовы з прымяненнем апытальніка. На наш погляд, аптымальным метадам з'яўляецца менавіта камбінацыя гэтых дзвюх традыцыйных для вуснай гісторыі метадык (біяграфічнае інтэрв'ю і праца па апытальніку).

Сам апытальнік падчас працы неаднойчы падлягаў трансфармацыі. Скажам, не было сэнсу 85 разоў пытацца, дзе знаходзілася гміна, а дзе стаяў помнік, затое і самі інфарманты дадавалі ўвесь час новыя тэмы, якія адразу ўключаліся ў анкету. Меліся некаторыя адрозненні і пры размовах з людзьмі рознага ўзросту, рознага сацыяльнага стану, рознай нацыянальнасці. Галоўнае, на што была накіравана наша праца і на

¹⁴ Лабоцкая Л.І. 1930 г. // Женщины. Память. Война [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://www.gender-ehu.org/docs/interviews/7.doc>. Дата доступу: 12.01.2006

што мы арыентавалі студэнтаў: анкеты жорстка прытрымлівацца не патрэбна, не шкадуйце касетнай стужкі і часу. Гэта было абумоўлена і тым, што на пачатку працы нашых ведаў не хапала, каб ахапіць апытальнікам усе бакі жыцця Міра. Разам з тым нас цікавіла не толькі і не столькі аб'ектыўная, колькі суб'ектыўная г.зв. "гістарычная праўда". Тое, у што вераць інфарманты, у той жа меры складае гістарычны факт (факт таго, што людзі ў гэта вераць), як і падзеі, што рэальна адбыліся¹⁵.

Аўтабіяграфічныя апавяданні з'яўляюцца даволі цяжкім матэрыялам для інтэрпрэтацыі: сродкам выражэння гістарычнага вопыту з'яўляецца жыццё аднаго чалавека. Але ж самі факты, прыведзеныя ў аповядках, можна асэнсаваць, толькі калі разглядаць іх як неад'емную частку ўсяго жыцця чалавека. Каб зрабіць неабходныя абагульненні, трэба выбраць выказванні па праблеме з мноства інтэрв'ю, звесці іх разам і разгледзець пад новым вуглом, хутчэй у "гарызантальным", а не "вертыкальным" разрэзе, тым самым надаючы ім новы сэнс¹⁶.

Такая методыка ў нас узнікла сама сабой, з наяўнага матэрыялу. Прыводзіць проста аповяд аб жыцці кожнага з рэспандэнтаў нам падалося надзвычай простым, тым больш што яны зусім розныя па працягласці, насычанасці і іншым рысам і разам з тым цудоўна дапаўняюць адно аднаго. Чытаеш расказ, напрыклад аб тым, які князь быў дэмакрат, і ўзгадваеш, што ў кагосьці з інфармантаў на гэты конт таксама былі ўспаміны. Тое самае і па іншых сюжэтах – пажарная каманда, Халакост, партызаны, калгасы, працадні... Вось і ўзнікла ідэя: згрупаваць расказы міран, але не па блоках, а так, як выглядаў бы калектыўны расказ. Да таго ж мы адразу адмовіліся ад аналізу тэкстуальных асаблівасцей інтэрв'ю і вырашылі пакінуць па-за ўвагай складаныя ментальныя трансфармацыі, ці пераўтварэнне "хаоса мінулага ў гісторыю жыцця".

Напачатку мы добрасумленна знялі ўсе аўдыёзапісы з захаваннем асаблівасцей гаворкі і перавялі іх разам з рукапісамі інтэрв'ю ў электронны фармат. Але пры выкарыстанні матэрыялу мы ўлічвалі, што нават поўная расшыфроўка – гэта толькі інтэрпрэтацыя запісу, а празмернае ўжыванне транскрыпцыі хутка пераўтварае цытату ў абсурд. Як заўважыў Майкл Фрыш: "Чым больш мы імкнемся, каб голас быў максімальна "пачуты" на друкаваным лісце, тым больш рызыкуем атрымаць нечытальны тэкст"¹⁷.

¹⁵ Портелли, А. Особенности устной истории / А. Портелли // Хрестоматия по устной истории. СПб., 2003. С. С. 40.

¹⁶ Томсан, П. Указ. твор. С. 267–268.

¹⁷ Цыт. па: Томсан, П. Указ. твор. С. 258.

З арыгінальнай мовы інфармантаў намі былі выдалены прыпынкі, паўзы, паўторы, адступленні, абмен рэплікамі з інтэрв'юерам – ўсё, што не мела прамых адносін да аповяду. Увага канцэнтравалася на фрагментах, дзе выкладзены канкрэтныя падзеі. Тэксты былі перакладзены на беларускую літаратурную мову, але тэкстура мовы інфармантаў была захавана.

Віртуальна мы сканструявалі наступную мадэль: усе міране, сабраныя ў адным месцы, слухаюць і дапаўняюць адзін аднаго. Адзін пачынае, наступны ўдакладняе, трэці дадае нешта сваё і г.д. Такая праца над тэкстам нагадвала ажурную аплікацыю: бярэш фрагмент расказа ў аднаго інфарманта, шукаеш, што ёсць аб гэтым ва ўсіх іншых тэкстах, і дапасоўваеш да папярэдняга. Праца вельмі карпатлівая і марудная, затое вельмі цікавая (можна было б гэта назваць нават збіраннем мазаікі). Верыфікацыя асобных фактаў здзяйснялася шляхам параўнання выказванняў інфармантаў, а яны, у сваю чаргу, увязваліся з матэрыялам, атрыманым з іншых крыніц.

Такім чынам, мы здзейснілі тэматычны мантаж фрагментаў, месцамі дапоўніўшы іх кавалкамі біяграфій. Атрымаўся калектыўны расказ міран, ці рэканструкцыя прасторы іх штодзённага жыцця. Асноўнае, ад чаго мы імкнуліся не адступаць на працягу ўсёй працы, – ні слова ад нас. Невялікае выключэнне складаюць тэматычныя пераходы. Іх мы выдзелілі курсівам. Словы інфармантаў, якія, несумненна, з'яўляюцца простаай мовай, мы не бралі ў двухкоссі выключна для зручнасці чытання, але спасылкі на інфармантаў (яны былі не супраць) мы захавалі. Іх спіс прыводзіцца ў канцы. Калі аповяд насіў аўтабіяграфічны характар, прозвішча мы пакідалі ў тэксце.

Мы не рабілі ніякай палітычнай і ідэалагічнай цензуры. Па многіх пытаннях нашыя інфарманты выказвалі розныя, часам дыяметральна процілеглыя думкі. У кнізе яны прыведзены з тым, каб прадэманстраваць увесь спектр меркаванняў па самым шырокім коле пытанняў.

Уся іншая даведачная інфармацыя і каментарыі змешчаны ў спасылках. Невялікае выключэнне складае глава аб князях Святаполк-Мірскіх і жыцці замка, дзе першая частка напісана цалкам намі. На жаль, гісторыі штодзённага жыцця саміх князёў мы не маем, прыйшлося аднаўляць яе фрагментарна паводле ўспамінаў прыслугі і па прыватным ліставанні Святаполк-Мірскіх. “Дробязі пра вялікіх людзей” распавялі нам жыхары Міра, а “важныя рэчы”¹⁸ (гады пераходу замка да новых уладальнікаў,

¹⁸ Перафразіравана цыт. з: Г. Прынза: “Вусная гісторыя распавядае нам толькі дробязі пра важных людзей і важныя рэчы (паводле іх уласнага разумення) пра дробных людзей”. Гуін Прынз. Вусная гісторыя. Тамсама. С. 423.

планы рэканструкцыі, сваяцкія адносіны шматлікай княжацкай сям'і, гады жыцця і біяграфіі яе прадстаўнікоў па-за Мірам і г.д.), якія мы палічылі важным прывесці ў тэксце для паўнаты карціны, былі ўзяты намі з іншых крыніц.

Жыццё яўрэяў мястэчка Мір “за польскім часам” у нас пададзена з пункту погляду беларусаў, татар і палякаў. Зразумела, гэта не тая гісторыя, якую б расказалі самі яўрэі. Аднак яе, на жаль, сёння ў Міры няма каму выкласці. Кампенсаваць гэты недахоп хоць у некаторай ступені павінны дадаткі. Тут прыведзены расказы яўрэяў аб жыцці ў Міры. Гэта лісты альбо ўспаміны былых вучняў ешывы, якія прыезджалі ў Мір на некалькі гадоў з Еўропы ці Амерыкі для навучання. Сярод іх: вытрымкі з кнігі “Bar Mitzvah Sermons at Touro Synagogue”¹⁹ (дадатак 1) і ліста рабіна доктара Тэадора Льюіса, які быў студэнтам Мірскай ешывы з 1935 па 1939 г.²⁰ (дадатак 2); успаміны аб Міры рабіна Юдаха Бройдэ²¹ (дадатак 3); ліст з Міра ад 29 ліпеня 1932 г. рабіна Юдаха Л. Гордана, які прыехаў для вучобы ў Мірскай ешыве ў 1932 г. з г. Ямайка, штат Нью-Йорк (хутка па прыездзе ён напісаў ліст з апісаннем горада Міра, яго жыхароў і яго жыцця сваім сёстрам Эвелін і Эстэр, а яго сын Ноам Гордан у кастрычніку 2002 г. даслаў гэты ліст для публікацыі на вэб-сайце г. Мір)²² (дадатак 4); вытрымкі з кнігі Рухомы Шайн “Все для Босса”²³ (дзе мястэчку Мір прысвечана адзінаццатая глава з красамоўнай назвай “Горад з пяці вуліц”) (дадатак 5).

Узгаданыя апісанні жыцця мястэчка – гэта погляд “звонку”, погляд людзей іншай цывілізацыі. Такія матэрыялы заўсёды ўяўляюць асаблівую каштоўнасць для даследчыкаў гісторыі штодзённасці. Калі міране-беларусы, палякі і татары некалькі ідэалізавалі сваё мястэчка, то

¹⁹ Lewis, T. Bar mitzvah sermons at Touro Synagogue: National historic site, Newport, Rhode Island / T. Lewis // Mirweb [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://darkwing.uoregon.edu/~rkimble/Mirweb/RememberMir.html> Remembrances of Mir Yeshiva. Дата доступу: 10.02.2006

²⁰ Additional information about houses and food in Mir (1935–1939) in a letter from Rabbi Theodore Lewis, as he remembers his student years // Mirweb [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://darkwing.uoregon.edu/~rkimble/Mirweb/RememberMir2.html> Дата доступу: 10.02.2006.

²¹ Broyde, Judah Memories of Mir / J. Broyde // Mirweb [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://darkwing.uoregon.edu/~rkimble/Mirweb/BroydeMemories.html>. Дата доступу: 18.02.2006.

²² Rabbi Gordon, Judah L. Letter from Mir – 1932 / Rabbi Judah L. Gordon // Mirweb [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://darkwing.uoregon.edu/~rkimble/Mirweb/GordonLetter.html>. Дата доступу: 10.02. 2006.

²³ Рухома Шайн. Город из пяти улиц // Все для Босса // Хасидус по-русски [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://www.chassidus.ru/library/vse_dlya_bossa/12.htm. Дата доступу: 12.01.2006.

заможнікі яўрэі, наадварот, нярэдка іранізавалі над яго першазданнасцю і адсталасцю. Рабін Юдах Бройдэ, успамінаючы Мір, адзначыў: “Калі карова ішла па тратуару і чалавек ішоў насустрач, то чалавек сыходзіў з тратуара, каб прапусціць карову. Каровы Міра не мелі ніякай павагі да людзей”²⁴. Рухома Шайн узгадвае: “Мелася маленькая электрастанцыя. Кожны вечар усе лямпачкі ў горадзе пачыналі запальвацца і тухнуць. Гэта электрык паведамляў так сваёй жонцы, што ідзе дадому, каб яна пачынала гатаваць вячэру. Калі Бэсі, сястра Рухомы, уключыла амерыканскую навінку, электрычны прас, то ўвесь горад пагрузіўся ў цемру: прас забраў усю энергію”²⁵ і інш.

Аднак, нягледзячы на ўсю іронію як над знешнім выглядам мястэчка, так і над месцічкоўцамі, відавочна: усе былыя вучні ешывы з вялікай любоўю ўзгадваюць Мір. Доктар Т. Льюс гады, праведзеныя ў Мірскай ешыве, называе самымі шчаслівымі ў сваім жыцці. Рабін Юдах Бройдэ адзначыў: “Няма ніякага параўнання ладу жыцця тут і там. Тым не менш гэта былі цудоўныя гады, якія аказалі вялікі ўплыў на маё жыццё духоўна і сацыяльна”²⁶. Рухома Шайн піша: “Прыемна жыць у горадзе з пяці вуліц, дзе на кожным кроку сустракаеш сяброў. Гэта больш важна, чым мець дома тэлефон і вадаправод. Гэта важней за ўсё на свеце”²⁷.

Акрамя таго, у дадатках прыведзены аповяд Сімхі Рэзніка аб грамадска-палітычным жыцці яўрэяў мястэчка “Мір напярэдадні разбурэння” (эсэ было надрукавана “Encyclopedia of the Diaspora” ў Іерусаліме ў 1962 г. у кнізе “Mir Memorial Book”)²⁸ (дадатак 6); успаміны Мірыям Свірноўскай-Ліедэр “Германская акупацыя і знішчэнне нашага маленькага горада”²⁹ (таксама размешчаны на сайце з кнігі “Mir Memorial Book”) (дадатак 7). Сярод значнай колькасці жыхавых гісторый аб апошніх днях мірскага гета, а таксама жыцці тых, хто выратаваўся ад знішчэння ў той дзень, ёсць і такая: “Сярод усіх дарослых было адзінае маленькае дзіця. Гэта была трохгадовая дзяўчынка Мірыям, дачка майго брата, зараз яна служыць у ізраільскай арміі. Паколькі ў лесе не было ніякіх іншых дзяцей, з якімі яна павінна была пазнаць свет дзяцінства,

²⁴ Broyde, Judah Memories of Mir ...

²⁵ Рухома Шайн. Горад из пяти улиц...

²⁶ Broyde, Judah Memories of Mir ...

²⁷ Рухома Шайн. Горад из пяти улиц...

²⁸ Reznik, S. Mir - before the destruction / S. Reznik // Translation from *Sefer Mir*. Edited by: N. Blumenthal. Published by the “Encyclopedia of the Diaspora” in Jerusalem, 1962 // Mir Memorial Book [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://www.jewishgen.org/yizkor/mir/mir013.html#INTRODUCTION>. – Дата доступу: 18.02.2006.

²⁹ Swirnowski-Lieder, Miriam The German Occupation and Liquidation of Mir / M. Swirnowski-Lieder // Mir Memorial Book [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://www.jewishgen.org/yizkor/mir/mir013.html#INTRODUCTION>. Дата доступу: 10.02.2006

яна сябравала з усімі дарослымі і, натуральна, гаварыла, як яны. Таму яна таксама гаварыла аб ратаванні. Калі аднойчы я спытала яе, што значыць ратаванне, без усялякага роздуму дзіцячым ціхім голасам яна адказала, што тады не будзе ніякіх немцаў і расстрэлаў яўрэяў...³⁰

З'яўленню дадзенай кнігі папярэднічала праца даволі значнай групы людзей. Перш за ўсе, гэта больш за 80 жыхароў Міра 1910–1930 гг. нараджэння, якія і расказалі нам гэтую гісторыю. Па-другое, студэнты гістарычнага факультэта Белдзяржуніверсітэта, якія падчас этнаграфічнай практыкі (ліпень 2003 г., ліпень 2005 г.) разам з намі ўважліва слухалі і запісвалі расказы міран (спіс удзельнікаў экспедыцый прыведзены ў канцы).

Калі мы пісалі нашу работу, перад нашымі вачыма ўвесь час узнікалі людзі, з якімі мы размаўлялі. Мы імкнуліся не надаваць іх словам таго значэння, супраць якога яны сталі б пярэчыць. Мы выходзілі з таго, што бестактоўнае апублікаванне інфармацыі можа нанесці людзям сур'ёзную крыўду. Нашыя інфарманты разлічвалі на наш такт у адносінах выкарыстання матэрыялаў, і гэты давер мы вельмі цэнім.

Правядзенне экспедыцыі ў Міры стала магчымым дзякуючы дырэктару Дзяржаўнага мастацкага прафесійна-тэхнічнага вучылішча № 234 Уладзіміру Альбінавічу Кадлубаю. Ён шмат робіць для выхавання ў навучэнцаў любові да мінулага сваёй краіны. Наша падзяка і супрацоўнікам музея “Мірскі замак”, найперш Галіне Яўгенаўне Карпейчык і Ігару Мікалаевічу Ложачніку. За спагадлівасць і дапамогу ўдзячнасць нашым сябрам Тадэушу Навагродскаму, Васілію Ходану, Віталію Агіевічу, Надзеі Сычуговай, Ірыне Алюнінай і Сяргею Гурыновічу. Вельмі ўдзячныя мы таксама нашым рэцэнзентам і першым чытачам гэтай кнігі, найперш прафесару Алесю Смаленчуку (ЕГУ, Вільня), доктару Аркадзію Зэльцэру (Ізраіль) і Аляксею Голубеву (Цэнтр вуснагістарычных даследаванняў Петразаводскага універсітэта), Якаву Басіну, а таксама ўсім, хто прыняў удзел у абмеркаванні гэтай кнігі. Мы пастараліся максімальна скарыстаць вашыя слушныя заўвагі і парады.

Але найперш мы вельмі ўдзячныя ўсім нашым інфармантам, дзякуючы якім мы пастараліся максімальна поўна аднавіць штодзённую гісторыю Міра.

³⁰ Swirnowski-Lieder, Miriam The German Occupation and Liquidation of Mir.

Раздзел I.

МІР “ЗА ПОЛЬСКІМ ЧАСАМ”

1. Штодзённае жыццё мястэчка

Жыхары Міра дзялілі мястэчка наступным чынам: непасрэдна сам Мір, Маёнтак, Замір’е (Там, дзе спіртзавод, называлася “Замір’е”[23]). Тыя, хто жыў к маёнтку, як правіла, называліся “замкавыя”, у пасёлку жылі “мірскія”.

Праз пасёлак працякае рака Міранка, якая падзяляла мястэчка на Мір і Замір’е. Старажылы ўзгадваюць: Міранка была вельмі добрая і глыбокая. У ёй абавязкова яўрэі купаліся [41]. Было возера: ад касцёла да Аюцавіч. Каля моста быў млын, 10 грошаў кінеш – яны на дне відаць.

Цэнтральнымі пабудовамі Міра, натуральна, з’яўляліся замак (XVI ст.), касцёл Святога Мікалая (пачатак XVII–XIX ст.), царква Святой Тройцы (XVI–XIX стст.), капліца-пахавальня князеў Святаполк-Мірскіх (1904), 7 сінагог (цяпер у гэтым будынку УПК, ашчадкаса і інш.), ешыва (сучасная пошта), татарская мячэць, спіртзавод.

Капліца называлася “Княжацкай царквой”. Міране гавораць, што у княжацкай царкве толькі перад пасхай у пятніцу вынас плашчаніцы быў, з гэтай царквы выносілі і неслі з хрэсным ходам у капліцу, мы называлі яе ўвесь час княжацкай царквой. Толькі ў пятніцу ранкам неслі яе туды. А ў суботу вечарам адтуль яе забіралі. Там жа і царскія врата ёсць, куды можна было заходзіць. Дзверы ўваходныя былі дубовыя і на іх крыжы, крыжы выразаныя. Ой, там прыгажосць была, Госпадзі! А калакалоў тры ці чатыры было, ну не менш, як тры [38]. У капліцы не служылі. Толькі на Сёмуху (Троіца) хлеб свяцілі [11].

Акрамя таго, яшчэ адна капліца знаходзілася прыкладна на тым месцы, дзе зараз знаходзіцца пажарная часць, а царква мелася на праваслаўных могілках.

Там, дзе зараз знаходзіцца пажарная, жылі манашкі, якія мелі добрую бібліятэку. Раней там драўляная капліца была, і туды яны хадзілі маліцца. А ў нядзелю ці ў суботу то яны ў касцёл хадзілі [38]. На праваслаўных могілках не капліца, але сапраўдная царква, там вяліся службы. Пры Польшчы ад царквы да варотаў сядзелі жабракі. Пры

Польшчы было шмат жабракоў [23]. У ёй служылі на Юр’я і на Радуніцу, адпявалі нябожчыкаў [64].

Недалёка ад замка знаходзіцца яшчэ адна невялікая каплічка. Памяць аб яе заснавальніку захавалася да гэтага часу: Хадзіла хвароба па Міру, і Заслаўскі за свой кошт на скрыжаванні дарог паставіў капліцу. Заслаўскі быў звычайны чалавек, хрысціянін, яго дом быў там, дзе дзіцячая бібліятэка, ён быў вельмі багаты. За свае грошы ён паставіў гэтую капліцу. Усе людзі маліліся, каб Бог спыніў халеру [59]. На сучаснай вуліцы Кірава¹ ёсць помнік сімвалічна пахаванай там воспе і чуме [11]. Недалёка ад Троіцкай царквы быў дом, “шпіталь” называўся. Жабракі як ідуць, то туды ідуць [79]. На Маскоўскай² вуліцы была мячэць – драўляная, пафарбаваная сінім, на сярпу маленькі маладзічок [4].

Інфарманты з гонарам паведамлялі аб тым, што ў Міры была сусветна знакамітая ешыва³. У Міры была яўрэйская сінагога, была школа рабінаў. І ў Мір ехалі з усіх краін свету вучыцца [32]. Гэта месца было другім нумарам у свеце, першае было ў Амерыцы. Яўрэйскіх святароў называлі маламанты [24]. Духоўныя школы тут былі іхнія, сінагогі. Яны тут вучыліся на рабінаў. Так тут і з Германіі, і з Бразіліі, і з Амерыкі. Адкуль іх толькі не было! Тут самая галоўная была школа [38]. Дзе ашчадкаса, была сінагога, а дзе пошта – яшыбут. Яшыбут – вышэйшая духоўная ўстанова [59]. Рабін жыве на другім паверсе ў тым доме, дзе пошта. Вось тут, дзе УПК⁴, яны маліліся [44].

Вуліцы ў Міры называліся: Жухавіцкая (Першамайская), Падольная (Піанерская, ніз Маскоўскай), Глухая (Маскоўская), Завальная (Ленінградская), Татарская (Танкістаў), Віленская (Чырвонаармейская), Фальваркавая (Савецкая), Мірская (17 верасня), Высокая (Кірава), Звёзднай і Маладзёжнай, зразумела, не было ўвозуле. Вакол Міра – могілкі: каталіцкія, праваслаўныя, яўрэйскія, татарскія.

У цэнтры мястэчка, на рынкавай плошчы, “за польскім часам” стаяў помнік Т. Касцюшку (раней тут быў помнік цару). Потым помнік Касцюшку ў 1939 г. скінулі, а Сталіну паставілі [51].

Міране падкрэсліваюць: Цэнтр наш яшчэ да вайны славіўся. Прыгожы быў, прыгажэй, чым зараз [29]. Вуліцы ў цэнтры былі брукаваныя,

¹ Інфарманты выкарыстоўваюць сучасную тапаграфію, у тым ліку назвы вуліц.

² Мячэць знаходзілася на сучаснай вуліцы Маскоўскай, 32. Згарэла ў 1939 г., зараз на тым месцы хлёў.

³ У 1920–1939 гг. у ешыве займалася да 500 вучняў. Большасць навучэнцаў складалі польскія і літоўскія яўрэі, каля трэці студэнтаў былі замежнікамі (амерыканцы, выхадцы з Германіі, з Англіі, з Аўстрыі, з Бельгіі, Францыі, Ірландыі і Канады, Паўднёвай Афрыкі, з Швецыі, Даніі, Эрэц-Ісраэлю, Галандыі, Чэхаславаччыны).

⁴ УПК – Учебно-производственный комбинат.

тратуар быў пабелены [12]. Меліся сцёкі вады [79]. Камень ляжаў. Колы ўсе былі на драўляным хаду, а дрэва жалезам акутаюць [38]. Пры Польшчы новую дарогу будавалі камянямі. Прызначалі шарварку. Кожны міранін павінен быў 5–7 дзён адпрацаваць [56].

У багатых агароджа была з гліны. Былі каменныя і драўляныя дамы. Быў адзін двухпавярховы дом. Гаспадар Голдзін. Першы паверх жылы, другі – майстэрня [55]. І прыгожыя гэтыя дамы, бліскучай бляхай [крытыя] крышы [39]. *Аднак большая частка грамадзянскіх пабудов мястэчка была драўляная.* Дахі дамоў у аснаўным былі крытыя саломай (шыфера ніхто не ведаў тады), ці гонтаю, шчапою. А ў асноўным-то былі яны саламяныя [32]. Хлявы нярэдка будавалі гліняныя, так як гэта танней. Сабралася 10 чалавек, гліны прынеслі і елавец – і гатова [55].

Мір быў адзін з чысцейшых пасёлкаў. Кожны павінен быў насупраць свайго дома, зелле калі найменшае з’явілася паміж камянямі, дык ён ножыкам выдаляў. Паліцэйскі сачыў. Адзін тут паліцэйскі быў, Завадскі. Ён падыходзіць і дае ўказанні: прыбяры, пратакол складае, да такогата тэрміну, каб вуліца насупраць твайго дома была чыстай. Чысціня ў двары таксама [32]. Нам трэба было кожную суботу падметаць вуліцу. Прыцянялі, каб было чыста і каб зелле вырывалі, каб ад вуліцы не цвіцілася [51]. Быў такі солтыс (сучасны ўчастковы), быў вельмі строгі і сумленны, любіў парадак. Калі рана ён бачыў, як з брусчаткі прабівалася трава, падыходзіў да гаспадара і гаварыў, каб усё было прыбрана [55]. Паліцэйскі не хадзіў заказваць. Ідзе і пастукае ў вакно, а кожны ведае, што трэба чыста каб было [79]. Солтысам быў Сідаровіч з Польшчы [4]. Смецце заўважаць – штраф [12]. За неўборку вуліцы – штраф 2 злотых ад паліцыянта. Базар спецыяльны чалавек прыбіраў [4]. Пры Польшчы мне падабалася культура [12]. *Інфарманты і сёння падкрэсліваюць, што Мір вельмі чысты пасёлак, на зайздрасць іншым.*

У Міры ўжо ў той час яўрэі мелі на Міранцы млын, мелі паравік, дровамі палілі паравік. І яны генератар зрабілі і давалі святло на горад. Ну не ва ўсіх, праўда, святло было, хто жыў бядней, то не ў сілах быў аплочваць [32]. Млынам валодалі жыды⁵, бацька майго аднакласніка Іцкі Рэзніка [38]. На Міранцы быў княжацкі вадзяны млын. На электрастанцыі быў паравы рухавік. Ва ўсіх яўрэяў была электрычнасць. Шмат хто з нашых карыстаўся святлом, але было дорага. І вуліцы асвятляліся электрычнасцю. А ў спіртзавода яшчэ свая княжацкая электрастанцыя была. Раней княжацкая электрастанцыя была там, дзе кузня, потым яе разбурылі і перанеслі на спіртзавод. На спіртзаводзе была

⁵ Слова “жыд” не несла негатыўнага сэнсу і было звычайным для беларусаў міжваеннай Польшчы. Ужываюць яго інфарманты і зараз, часцей без эмацыйнай афарбоўкі.

маленькая электрастанцыя. Летам святло мала гарэла, але ўсё асвятлялася, і ў замку было святло [59]. На спіртзаводзе была электрастанцыя, якую запускалі ўручную парабкі [55].

З дабротаў цывілізацыі акрамя электрычнасці меліся ў Міры і тэлефоны. У князя быў тэлефон, у канторы князя, у школе, у гміне. У баццюшкі быў тэлефон, яму тэлефанавалі, каб даведацца, свята сёння ці не – працаваць, ці не [59].

Адміністрацыйнымі ўстановамі мястэчка былі гміна, паліцэйскі пастарунак, суд.

Гміна размяшчалася ў будынку сучаснага Дома культуры. З прадстаўнікоў польскай улады тут быў войт, Рудзік Міхайлавіч, прыехаў аднекуль. Гміна была, і камандавалі ўсім [34]. У нас пры Польшчы начальства шмат не было. Войт быў ужо самы галоўны начальнік. У гміне працавалі войт і яшчэ адна жанчына, напэўна, сакратарка была. Пры Польшы шмат паліцыянтаў не было, чалавекі чатыры [48]. А пры Сталіне было чалавек 50 міліцыі [22].

Паліцэйскі пастарунак знаходзіўся там, дзе зараз дзіцячая бібліятэка. Там жыў Заслаўскі, адна палова дома была ў яго, а другую міліцыі здаваў [34]. Паліцыя вельмі строга глядзела за парадкам. Асабліва строга да таго, у каго табак рос. За каліва давалі вялікі штраф, у 5 злотых. Мабыць, манаполія была на табак. Паліцэйскія былі: Мотлах, Озга, Каіньскі [80]. Міліцыянеры – Пятрушка, Дэпнер, Клюкоўскі, Завадскі і Мусяць [15]. Паліцыі было 5–6 чалавек. Яны з гміны ездзілі ў вёскі [36].

Суд быў. Дзе хто паб'ецца, так гэта ўжо міліцыя разбіралася, а ў суд ужо падавалі і суд ужо разбіраў [34]. У будынку суда і суддзя жыў. Дом быў велізарны⁶. У адзін канец зала суда. Было тры ўваходы: да суда, да параднай, дзе жыў суддзя, і да кухні. У суддзі быў сакратар, у яго была асобная хатка. Суддзя судзіў нармальна, і прысяга была, і крыж ляжаў на сталі. Зала суда вялікая была: там вісела ікона. Судзілі ў асноўным простых людзей [59]. Суддзёй быў Расадоўскі, а сакратаром была Зіна Грыцкевіч [4].

Каля гміны размяшчалася школа. У цэнтры ж знаходзіўся банк⁷. Па ўспамінах былых студэнтаў ешывы, банк быў самым прыгожым будынкам у Міры⁸. Ён быў аднапавярховы. А яго ўжо на райкам будавалі, другі паверх зрабілі [38]. На цэнтральнай плошчы была пошта⁹. У

⁶ З 1939 г. у гэтым будынку была руская школа.

⁷ Зараз у гэтым будынку дзіцячы садок.

⁸ Rabbi Gordon, Judah L. Letter from Mir – 1932 / Rabbi Judah L. Gordon // Mirweb [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://darkwing.uoregon.edu/~rkimble/Mirweb/GordonLetter.html>. Дата доступу: 10.02. 2006.

⁹ Зараз там прамтаварны магазін каля кафэ.

1925 г. начальнікам пошты быў Мастовіч. Яго служачыя называліся “гужэльнікі” [4]. Пошта была дзяржаўная, знаходзілася яна ў цэнтры, па Чырвонаармейскай, пад вакном вісела скрыначкі з кветкамі. Былі паштальёны: Ясінскі і Рамановіч. Яны разносілі пісьмы. Шмат пісем ішло сівалайтам¹⁰. Пасылкі яўрэям з Амерыкі прыходзілі [59].

Цэнтрам Міра з’яўлялася рынкавая плошча. Па перыметру рынкавай плошчы, у два рады размяшчаліся яўрэйскія крамы. Магазінаў шмат [назваюць лічбы каля сотні і нават да паўтары]. Шмат было тавару ў магазінах [12]. Уся цэнтральная плошча была ў магазінах. Усе магазіны яўрэйскія, але быў адзін польскі дзяржаўны впусадэльня¹¹ [11]. Гэта значыць там таварыства збіраецца, уносы некія, каб валодаць сумесна магазінам. Там гандлявалі ўжо палякі, не яўрэі. Там быў дырэктар школы, ксёндз, начальнічкі розныя, там, начальнік пошты, Фэлікс Блэх, муляр [38]. Начальнікам кааператыва быў дырэктар школы пан Баліцкі [59].

У цэнтры ў магазінах было вельмі прыгожа. Калі багаты чалавек заходзіў у магазін, яўрэй дарагое прапаноўваў, калі бедны – то танае [40]. Усё такія невялікія лавачкі, яўрэі там гандлявалі і селядцамі, і прадуктамі [34]. Яўрэі гандлявалі ўсім, чым толькі можна: гузікамі, тапачкамі, адзеннем, прадуктамі [13]. Прадавалі селядцы, рыбу, хлеб, ніткі, іголки [45]. У яўрэя Азэльна ў магазіне чаго толькі не было: і цыроп, і сыры, і селядцы такія прыгожыя. А семачак белых мяхі стаялі! [47]. Самым багатым яўрэем быў Рабіновіч. Ён меў два сваіх магазіны. Я з бацькам хадзіў у магазін і прасіў бацьку купіць рыбы (шпроты) [55].

З успамінаў У.У. Лабызы: Побач з касцёлам размяшчалася кірпічная хібарка, там быў гадзіннікавы майстар Глуск. За гадзіннікавым майстрам быў аптэчны склад Чарнага. Далей – магазін Пісэцнера. Цыгарэты, кансервы можна было купіць, шпроты. Я, памятаю, купляў для шваграў сваіх [швагры былі лакеямі князя], як збіраў дзе-небудзь на пляшку. А яны дарагія былі, але не нашым роўня зараз шпротам. О-о-о! Далёка гэтыя шпроты! І ў яго цыгарэты прадаваліся. Толькі ў яго былі гэтыя цыгарэты, “пласкія” называліся. Ад слова “плоскі”. Яны з фільтрам, пазалочаны наканечнік, гэта каштавала злот. 20 штук там было... Была княжацкая пякарня. У Міры гэтым хлебам не гандлявалі. Яго маглі браць тыя, хто працаваў на князя ў замку, князь браў. У самім пасёлку было некалькі яўрэйскіх пякарняў, чатыры ці пяць. Адна з іх – Цвіка. Любы

¹⁰ Ешыботнікі – навучэнцы мірскай ешивы.

¹¹ Wspodzielnia – кааператывны магазін; зараз там знаходзіцца магазін “Жэньшэнь”.

хлеб пяклі: хлеб чорны і булачкі выпякалі, любыя, які хочаш. Ой, якія булачкі, пальцы абліжаш! Яна з цукрам, вось, разынкамі, макам пасыпаная [38].

Іншыя інфарманты дапаўняюць: Разнастайнасць булачных вырабаў, хлеба была велізарная. Калі ты прыйшоў абаранкі купляць: “Што ў цябе гэтыя абаранкі, яны чэрствыя!” – “Я табе з печы дастану. Толькі бяры! Вазьмі і масла сметанковага!” Ён разрэжа напалову абаранак, пакладзе масла сметанковага – і, калі ласка... [32]. Калі сёння спёк хлеб і не прадаў, то назаўтра ён у два разы танней [81]. На вуглу была такая Шамічова, яна мела каўбасную. Каб вам не зманіць, можа найменняў пад сто каўбас было розных, не пералічыць: як мы называлі “Мысліўкі”, “Кракаўская”, “Варшаўская” каўбасы, і сухая была каўбаса. А “Мысліўкі” – гэта “Паляўнічая”, такая, як сасіскі, толькі начынена мясам, салам і перавязана тоненька, вось на такія во кавалкі [32]. Рачкоўскі гандляваў каўбасой [15]. Рыгнойскія гандлявалі мясам, салам, каўбасамі. Была бойня, потым зрабілі маслазавод. Жывёлу правяралі там, каб была здаровая [59]. У бабулі [Хілевіч] быў свой магазін, яны куплялі кабаны, рабілі каўбасы і прадавалі [34].

Гэта беларускі быў толькі адзін абутковы магазін. Шэйма яго прозвішча. А так у асноўным яўрэі [29]. Быў абутковы магазін, гаспадаром якога быў беларус Біруля. Абутак, якім ён гандляваў – фірмы «Бата». Яшчэ адным магазінам загадваў беларус Русецкі – ён знаходзіўся ў будынку сучаснага сельпо. Таксама была кнігарня. Гаспадар Крайновіч. Былі корчмы. Гарэлку пілі са шкалікаў – 125 грам [15]. Гарэлка была дарагая. Тут на цэнтры быў магазін. Яны гандлявалі адной гарэлкай. Сталовая была яўрэйская ў цэнтры. Там гарэлку можна было купіць [48]. У Мір [з *вёскі Віскачы*], як грошы былі, прыязджалі ў магазіны яўрэйскія, каб апрануцца. Памятаю, вельмі прыгожая сукенка тут у яўрэйкі адной была. Купіла. Нейкая такая светлая, з батысту. У яўрэяў былі і сукенкі, і матэрыялы куплялі. У павер аддавалі [28]. Быў магазін, дзе прадавалі дзёгаць. Мы баяліся яго гаспадара, ён быў увесь чорны ад дзёгцю [4].

Разам з тым, старажылы прызнаюць: У магазінах было шмат добрых рэчаў, але цяжка было іх купіць [40]. *Сярод прадметаў раскошы называюць табак, гарэлку і нават цукар.* Кілаграм цукру – злот, гэта пяска. А кускавы ўжо быў, здаецца, 1 злот 20 [38]. Табак нельга сеяць, каб купляў у дзяржавы. Васьмушка (10 на 20 см) табаку каштавала 60 грошаў. Дарагая была ўцеха – курыць і піць гарэлку. Не памятаю, каб гналі гарэлку [2]. Пры Польшчы цукерак не куплялі, так, агуркоў, заціркі... [4]. Запалкі дарагія былі, вельмі дарагія. Газа была дарагая. І хто бядней жыве, звычайна жанчыны па вечарах пралі (ну лён, каноплі),

то палілі лучыны для таго, каб сэканоміць газу. Газніцы ў асноўным маленькія былі. У багатых то добрыя газніцы, а ў бедных маленькія, як называлі “газовачкі”. У дзядзькі майго, што печніком быў, недзе да дванаццаці ночы ледзьве-ледзьве агеньчык гарэў. А як ужо дванаццаць – хоціць, кладзіцеся спаць, бо трэба сэканоміць. Запалкі калолі на двое, каб сэканоміць. Гэта дарагія рэчы былі [32].

Яўрэйскі маркетынг жыхары Міра апісваюць так: Яны гжэчныя¹² такія, запрасіць цябе ў магазін. Яны да ўсіх: “Зайдзі, пан, зайдзі, пан”. Усіх на “пан” называлі [46]. Пойдзеш да жыда, няма грошай – ён табе ў крэдыт дасць, за руку цябе ў магазін валачэ: “Што табе трэба?” Ну і запіша. Але калі не аддасі, то будуць усе жыды ведаць, што не аддаў. А жыды былі сумленныя людзі. Добрыя былі людзі [19]. Яўрэі давалі ў доўг без працэнтаў таму, каго ведалі. Калі ў іх зранку не разбіралі тавар, то вечарам яны прадавалі танней [24]. Я праходзіла міма магазінаў, і яўрэі клікалі зайсці і купіць што-небудзь, калі я казалася, што няма грошай, то яны адказвалі, што цябе ніхто не пытае, ты купі, а разлічышся пасля. Я там і купляла. Яўрэі прадстаўлялі спіс у кантору, хто і што каму павінен [26].

Расказвае У.У. Лабаза: Тут быў Заблоцкі такі стары, барадаты. Магазінчык быў у яго прадуктовы. Там і цукар, там і рознае такое. Бацька дамаўляўся з ім, таму што не заўсёды грошы былі ў нас, каб купіць. У мяне такая маленькая кніжачка была, і я з гэтай кніжачкай пасля школы заходжу да гэтага Заблоцкага (вось гэты будынак па цэнтру плошчы, вось ён там гандляваў). Я заходжу туды, даю яму кніжачку, што трэба, я яму гавару, мыла там, цукар ці там масла гэтае поснае, селядцы. Ён мне дае, запісвае сабе і мне ў кніжачку. Усё. І пасля ўжо, калі бацька атрымлівае грошы, лічыць і яму плоціць. То ён такі давольны быў і заўсёды нам мацу¹³ прыносіў. Заўсёды. І, акрамя мацы, так і булку прынясе. Такое здобнае, такое добрае [цеста]. Як у іх свята ўжо гэта, пасха¹⁴, пякуць і стараюцца, каб браў толькі ў яго. Маца без солі, але елі. [Смяецца].

Вось, дапусцім, прыходзіш у магазін. Трэба табе нешта такое, аж да таго, што аўтамашыну. “Слухай, будзе, зараз будзе”. Мая сястра старэйшая, Маня, год вучылася ў краўчыхі і, як кончыла, трэба была машына, зінгерская машына. Бацька прыйшоў да яўрэя, а той спецыяльна, як агент які, аднекуль прывозіў. Прывозіў сабе, ну ён, натуральна, на гэ-

¹² Ад польскага “grzeczny” – ветлівы.

¹³ Маца – праснак з незаквашанага цеста, адзіны мучны выраб, дазволены для ўжывання ў час Песаха.

¹⁴ Маецца на ўвазе Песах – свята, якое адзначаецца яўрэямі ў сакавіку – красавіку ў памяць аб зыходзе з Егіпта і збаўленні ад рабства.

тым зарабляў. Прыходзіць да яго: “Слухай, мне трэба машына швейная”. – “Добра, прыходзь праз тыдзень”. Бацька прыходзіць з дачкой. Прышлі – стаіць сем машын. Калі ласка, выбірай. Яна села на адну, другую, трэцюю швейную машыну. Выбрала. Веласіпедаў – хоць заваліся, якіх толькі хочаш! Паміж іншым, веласіпед мне бацька купіў у 1937 г., ён і сёння на хаду, у майго ўнука. Бацька заплаціў 150 злотых, таму што ён узяў у растэрміноўку на тры месяцы. А так можна было ўзяць за 120 злотых. Карова з цялушкай. Я ў 1935 г. фотаапарат выпісаў з Варшавы. 10 злотых каштаваў. Дорага. Тады пры Польшчы веласіпеды асабліва дарагія былі [38].

М.Л. Кавалевіч дапаўняе расказ: Веласіпеды былі ў магазінах па марках. Падабаецца табе – бяры, адзін, другі. Можна, пяць найменняў марак было. А ў нас – “Аіст” і ўсё. Але веласіпеды былі ў той час дарагія. Трэба было прадаць добрую карову, каб купіць веласіпед. Што дорага, то дорага. Выбар быў вельмі багаты ў магазінах. Калі, напрыклад, у прадаўца не знаходзілася патрэбнага вам тавару (але такое рэдка было), значыць, ён табе праз два дні дастаўляе патрэбны тавар. Вось, напрыклад, ты прыходзіш, а ты бландынка – у яго быў выбар сукенак велізарны – і бярэш ты без густу замест адзення бландынкі адзенне брунеткі. Ён падкажа: “Не, вам гэта не пасуе, вось гэта выбар для бландынак, выбірай, што табе падабаецца”. Ужо ён рэкамендуе, каб цябе не асуджалі з тваім адзеннем [32].

Для невялікага мястэчка ў Міры мелася даволі значная сетка не толькі магазінаў, але і рэстаранаў, корчмаў. Было пяць рэстаранаў у цэнтры: першы – Машка трымала (дзе зараз Быткамбінат), другі – паміж аўтастанцыяй і магазінам, трэці – дзе гасцініца – карчма Касмаевіча¹⁵ [82]. Дзе аўтастанцыя, Шэпшаль, яўрэй, валодаў. Былі такія танненькія. Называлі “Шэпшаль” [38]. Гарэлку яўрэі прадавалі. Былі забягалаўкі ў цэнтры. Падвалы былі: піва, віно, більярд быў [36]. Па дарозе да гміны на вуглу ёсць дом – вароты выходзяць на вуліцу. Там была карчма. Ёю валодаў Амельк пры Польшчы [22]. Куды ні зайдзі – поўна людзей, яны былі заўсёды поўныя [12]. Яшчэ была салідная карчма – палк трымаў Кузміч (дзе помнік салдату), пры дарозе [4].

Дачка Адольфа Адамавіча Кузміча (былога повара князя Міхаіла Святаполк-Мірскага) Д.А. Сакевіч, расказвае: Бацька адразу працаваў на князя, але пасля вырашыў пайсці. Ён узяў крэдыт і ў цэнтры Міра

¹⁵ Касмаевіч Ісак-Ханон Юдзеевіч, н. у 1892 г. у Любчы Навагрудскага павета. Жыў у г.п. Мір. Кіраўнік пажарнай каманды, пры “першых Саветах” – начальнік Чырвонай гвардыі. 25.9.1939 арыштаваны, 25.6.1940 асуджаны, вызвалены 2.9.41. рэабілітаваны 13.6.89.

адкрыў рэстарачыю. Наняў падвал у яўрэйскім драўляным двухпавярховым доме. Там ён зрабіў кавярню (ад слова “кава”). У адрозненне ад яўрэйскіх рэстарачыяў, папа заслужыў большы аўтарытэт, яго вельмі любілі простыя людзі.

Ранний вясной бацька пасылаў нас з братам за салатам, агуркамі, памідорамі, за кветкамі ў аранжарэю, зразумела, за грошы. Бацькі працавалі вельмі моцна: гатавалі да дзвюх гадзін ночы, а ўставалі ў сем раніцы. Нас у замку ведалі, таму вартаўнік прапускаў у парк па яблыкі і ігрушы, вішні. Там было шмат усялякіх гатункаў. Мы, дзеці, таксама дапамагалі бацьку ў рэстаране. Асноўным нашым абавязкам была нарыхтоўка марожанага. Для гэтага ў канцы агарода будавалася льдоўня, туды зімой звозілі з возера лёд, зверху пасыпалі соллю, апілкамі, саломай. Усё гэта знаходзілася ў дашчаным памяшканні. У лёды – агароджаныя бочачкі – клалі лёд. Спецыяльны раствор залівалі ў цынкавую пасудзіну з крышкай, усё гэта змяшчалася ў лёды. Цынкавая пасудзіна была з ручкай, як калодзеж, можна было круціць. Так што тэхналогія даволі складаная. У бацькі ў кавярні было шакаладнае, малінавае, яблычнае марожанае. Ён купляў гатовыя вафельныя стаканчыкі, але калі нехта жадаў двайную порцыю, то можна было купляць марожанае ў іншай ёмістасці. За дзень работы мы ў бацькі зараблялі па стакану марожанага. Зімой марожанае круцілі адзін раз у дзень, а летам – два разы. Раствор гатаваў сам бацька, а астатняе рабілі мы самі. Акрамя нас у кавярні працавалі і іншыя людзі. Адна жанчына, звалі яе Марыся, прыязджала з вёскі. Яна была ў кавярні кожны дзень. Марыся была подсобкай ля пліты, лупіла бульбу, выносіла адыходы і памыі на каромыслах, вымывала катлы, прыносіла дровы. У кавярні палілася пліта цэлы дзень. Бацька ўмеў пячы вельмі смачныя тарты, прыгожа аздабляў іх, рабіў розныя пірожныя. Наведвальнікаў было асабліва шмат па нядзелях: яны заходзілі пасля касцёла і царквы. Слугам плацілі грашыма, а ў базарныя дні запрашалі на працу яшчэ двух жанчын, але толькі на адзін дзень.

Я была яшчэ зусім дзіцём, гадоў шэсць, калі бацька навучыў мяне абслугоўваць багатых людзей. Для мяне маці сама вышывала фартухі. Для багатых у кавярні адводзіўся асобны пакой. Я насіла туды па чатыры талеркі другога адразу, але першае – толькі па адной талерцы. Багачы дзівіліся, як такая маленькая дзяўчынка ўсё гэта робіць. За гэта яны давалі мне як бы чайныя: то шакаладку ў кішэню пакладуць, то грошы. Але свой даход я заўсёды аддавала бацьку, тады ўжо бацька ва ўдзячнасць даваў мне што-небудзь смачнае. Багатыя размаўлялі толькі на польскай мове, я таксама ўмела, навучылася ў бацькі і брата (брат хадзіў у польскую школу) [56].

Інфарманты падсумоўваюць: Усё было прыватнае. Ну і прыватнікі, я вам скажу, не ў папрок савецкай уладзе... У магазіне тады не было такога, каб нечага не было. Тавараў не пералічыць [32]. Нават салдаты ў 1939 г., калі наступалі сюды, вызвалялі нас ад хлеба, ад солі, то яны казалі, што тут у нас пад бокам маленькая Амерыка. У нас жа тут што хочаш было, што ты толькі хочаш! [38].

*Былі ў Міры і пастаялыя двары, гасцініцы. Адна з іх размяшчалася на вулгу Маскоўскай і Чырвонаармейскай, побач з сучаснай паліклінікай. Вялікі дом, вялікі хлеб і зараз там стаіць [80]. Артысты спыняліся ў гасцініцы. Побач стаяў вялікі хлеб, што можна было заязджаць туды з коньмі. Гасцініца не такая ўжо вялікая. Яўрэй Багацін трымаў. Драўляная была, адзін паверх. Не пуставала гасцініца. Ішлі ў гасцініцу толькі хто багацейшы [38]. Дзе амбулаторыя зараз – там была гасцініца Рабіновіча. Насупраць помніка салдату была гасцініца Труса [4]. Насупраць князевага дома быў ячшэ адзін так званы готэль. Яго гаспадаром быў Гольдзін. Гольдзін быў яшчэ і фатографам. Для гэтага ў яго быў спецыяльныя рабочы пакой [59]. Яны [яўрэі] гаварылі Гольдын, а мы Гольдзін яго называлі. Мог ён святло рэгуляваць, электрычнае. Фотаздымкі добрыя былі. Там і жыў, там і фотаатэль было [38]. *Увогуле, фотамайстэрня Гольдына была не адзінай у мястэчку.* Працавала некалькі фотамайстэрняў. Фатографамі былі Ермаковіч, Сілко. Фатаграфавалі вельмі добра [30].*

На цэнтральнай плошчы знаходзіліся дзве цырульні (фрыз’ерні), дзе можна было не толькі пастрыгчыся і пагаліцца, але і зрабіць завіўку. Цырульнікамі ў асноўным былі таксама яўрэі. Простая прычоска каштавала 2 злотых [4]. Успамінае Б.М. Багдановіч: Я працаваў у цырульні. Завіўкі дзяўчатам рабіў. На гаспадарцы працаваў. Агароды былі ў мяне 25 сотак [6].

Натуральна, была ў мястэчку і лазня. Лазня была там, дзе і зараз, праўда, будынак гэта ўжо не той. Лазня была платная, 20 грошай каштавала [38]. Хто меў грошы, той і хадзіў [64]. Свае лазні тады не будавалі, зараз будуюць. Лазняй валодаў яўрэй. Лазеншчык наймаў іншых, быў насос, ваду ўручную качалі, пракладзены былі трубы ў рэчку. І з рэчкі двое хлопцаў якіх-небудзь (нашыя ўжо, натуральна, не яўрэі) ваду качалі, пасля яны палілі печку, грэлі ваду. У лазню хадзілі ну ў два тыдні раз. Мыла было не танна, але і не асабліва дорага, але мыліся заўсёды з мылам. Было мыла і таннае, яно такое цікавае было, белае і блакітнае, але мылілася дрэнна. А бялізну мылі такім жа мылам, гаспадарчым. А туалетнае мыла было асобнае, такое з пахам. Але дарагое было, для нас занадта было ўжо. І галаву мылі такім самым. Яно добрае было, белень-

кае. Не тое што пярэстае гэтае, гэтае не мылілася. Пры саветах куплялі ў запас, таму што было так, што не было і мыла, то як прывезлі, трэба браць і – на гарышча [38]. Яўрэі мыліся ў лазні, разам з намі. Там яшчэ басейн быў, чыста для жыдоў¹⁶. У басейн цэментовыя сходы былі і пярэлы былі. Татары хадзілі, хто хацеў, у гарадскую лазню, а хто дома. Таксама была лазня пры спіртзаводзе [59]. Мыліся яўрэі ў купальнях: мужчынскіх і жаночых. Купальні былі з дошак, унутры купальняў стаялі лавы [20].

У Міры мелася два базары. Адзін, штотыднёвы, – у цэнтры, на рынкавай плошчы. Другі, вялікі, для гандлю жывёлай, там, дзе зараз знаходзіцца птушнік. Менавіта тут 3 разы на год, на Дзмітрыя і на два Міколы (22 мая і 19 снежня), праводзіўся вялікі конскі базар. Найперш тут гандлявалі жывёлай: коні, каровы, авечкі, свінні. Карова каштавала 70, 80, 90 злотых. Конь – больш за 100 злотых. Усе людзі гандлявалі [12]. І татары, і цыганы прывозілі коней прадаваць. Татары вазілі скуру, гандлявалі коньмі. Цыганы прыезджыя былі. З усіх навакольных вёсак людзі з'язджаліся коней купляць [56]. І здалёк прыезджалі. Спецыялісты з польскай арміі тут куплялі коней для арміі. Базары былі шумныя [73]. З цэлага свету людзі прыезджалі. Дзяцей у школу не пускалі [4]. За коньмі прыезджалі нават з Амерыкі! [15]. Прыезджалі аж з Бельгіі! З Харкава дугі прывозілі на коней. Ехалі цэлы тыдзень. Шмат народу з'язджалася. Кірмаш праходзіў адзін-два дні. Былі столікі для тавараў, іншы тавар быў на зямлі, а іншы з вазоў прадавалі. Кірмаш быў да цямна. Не было выпадкаў грабязу, толькі адзін раз было такое, да і тое пакаралі моцна [59]. Было два злодзеі-кішэннікі (Тармола і яшчэ). Паліцыя прыезджала за імі да кірмаша, забірала іх і садзіла ў каталажку да таго часу, пакуль кірмаш не скончыцца. На кірмаш прыезджала шмат багатых падвод з ваколіц. Яны шмат выпівалі, і злодзеі гэтым карысталіся [55].

На рынкавай плошчы базар быў на панядзелках. Там гандлявалі прадуктамі, рознымі спажывецкімі таварамі. Прадавалі і ігрушы, і яблыкі, цыбулю, моркву, драўляны посуд [11], куры, яйкі, збожжа [32], і сіта, і нават іконы [48]. Чаго толькі тут не было! І ўжо якія, дапусцім, шаўцы свае вырабы наробяць (бацінкі, боты, туфлі), выносяць такія палкі і развешаны на стойках [абутак]. Ідзі, выбірай і купляй. І ганчары. Кожны ж хоча сваю прадукцыю прадаць. Збаны, гаршкі, там розную дробязь выстаўляюць проста на зямлі. За ўчастак плацілі, хадзілі, грошы збіралі: калі ты прадаеш, то грошы збіралі [38]. Была такая каляска, на каляску там [тавар] ставяць на базары, самі рамеснікі гандлявалі [34]. Аглоблі, каб чалавек хадзіў, да верху падымалі, падвязвалі, каб чала-

¹⁶ Маецца на ўвазе рытуальны яўрэйскі басейн – міква.

век не спатыкнуўся, не паваліўся. Калі твой конь напачкаў – тут жа прыбіралі самі, у скрыначку, каб была чысціня [32]. Мой бацька апранаў парадны касцюм і ішоў на базар. Там ён сустракаўся з усімі сябрамі і знаёмымі, рашаў усе важныя пытанні [55].

Праходзілі ў Міры і сельскагаспадарчыя выставы. На адну з іх, гавораць, прыеджаў нават прэзідэнт Польшчы Масціцкі. Успамінае У. Лабаза: Масціцкі ў нас у Міры быў, без аховы, без нічога. Я яго бачыў, вось як вас, ён праходзіў. Выстава была вялікая, хто карову, каня, асабліва коньмі тут займаліся. Тут выстава сельскагаспадарчая была. І Масціцкі сюды прыеджаў. Тут асабліва коньмі займаліся, выгадоўвалі добрых. Іх бралі для арміі польскай. Вельмі дорага плацілі, кожны стараўся, каб выгадаваць такога каня [38].

Медыцынскае абслугоўванне ў Міры было прадстаўлена прыватнымі ўрачамі і фельчарамі. Бальніцы ў Міры да 1939 г. не было, урачы прыходзілі на дом [11]. Ужо саветы адкрылі тут бальніцу. Былі прыватныя ўрачы, большасць – яўрэі: Мілер, Слепак, Бачкоўскі, яго жонка медсястрой была [59]. Мілер быў, пасля і дачка яго (Зоя Міронаўна Пазняк) на ўрача вучылася, стары ён быў, хутка памёр. Мілер слабаваты доктар, а Пашкоўскі добры. Ён лячыў усіх, ён быў фельчар, а Мілер быў яўрэем, усе да Пашкоўскага ішлі. Мілер вучыўся недзе ў Польшчы, у Познані ці ў Варшаве [34]. Гінеколаг Батвінскі, акушэры Янушчык і Медлеўскі (праваслаўныя) [59]. Зубы лячылі ў адной дантысткі, у яе прыватны кабінет быў [34]. Зубны ўрач у Міры – пані Судзінава, яўрэйка [59].

За паслугі ўрачоў патрэбна было плаціць. Давалі грошы за лячэнне, як хто мог, а бывала і бясплатна, калі бедныя ці якое няшчасце было. Lekі ў аптэцы бралі, хаця, можа, што даваў і сам лекар. А Мілер браў 2 злотых за прыём [34]. Паслугі ўрачоў каштавалі нямала. Тыя, у каго не было грошай, лячыліся сваімі зёлкамі [55].

Кур’ёзны выпадак аб візіце да іх ўрача расказала С.Я. Бычко: Аднойчы мая сястра моцна захварэла. Прыйшлося выклікаць урача з Нясвіжа. Калі ён прыйшоў, вымушаны былі вымаць дзверы, ён быў вельмі тоўсты [13].

Бліжэйшая бальніца знаходзілася ў Стоўбцах, лячэнне там было таксама платным. Расказвае Л.Я. Кіркова: Тады абарты нельга было рабіць, а ўжо было 6 дзяцей, і мама сёмага не захацела. Аборт мама рабіла ў жанчыны. У матку залівалі зёлкі ўсякія, і ў яе атрымалася заражэнне крыві. Яна не расказвала папе, што аборт рабіла, гэтыя жанчыны маглі трапіць у турму. А яны і так трапілі (Яцкевічаў была, Ермаловіч). Мой папа за-

вёз маму ў Стоўбцы, на шостыя суткі ў 11 вечара яна стала паміраць. То плаціў 5 злотых у суткі [35]. *У асобных выпадках хворыя вызваліліся ад платы*: Калі хто быў бедны, то ў Стоўбцы адпраўлялі на аперацыю бясплатна, выдавалі даведку [59].

Былі бабкі-павітухі: Янушчык, Бадзіеўская [11]. *[Янушчык Агаф'я Несцераўна прыняла роды ў інфарманткі А.А. Бычковай, нарадзілася дзяўчынка]* [15]. Хто меў грошы і паспяваў, то да акушэраў, а так – да павітух. На хрэсьбіны запрашалі бабку павітуху, падарункі ёй дарылі. Бабка павітуха купала дзіця да краста *[хрышчэння]*. Хрысцілі дзяцей праз два–тры тыдні пасля нараджэння. Хто ў адведкі прыходзіў, таго з сям'ёй і на хрэсьбіны запрашалі, хто не быў, таго на хрэсьбіны не запрашалі, нават калі блізка жывіў [59].

Былі і знахаркі. Іх у Міры дзве было. Яны загаворвалі што балела, да іх дзяцей вадзілі, перапалох загаворвалі, да іх часта ішлі, асабліва на дзяцей. Перапалох загаворвалі так: нешта шапталі, маліту нейкую, яйка на жываце качалі [34]. *Здымалі спалох і расплаўленым воскам*. Воск растаплялі ў місцы, пасля бралі другую міску з вадой і пералівалі воск у міску з вадой, трымаючы яе над галавой таго, хто спужаўся, і шапталі пры гэтым маліту [11]. З воска заўсёды атрымлівалася тое, чаго чалавек спалохаўся. Шаптухі прымалі толькі хрышчонных. Зараз ёсць шаптуха Саба, жыве па вул. Танкістаў. Бабка-знахарка Цурко, яна рожу выгаворвала. Бокуня маці (пісара) таксама рожу выгаворвала [59]. У Міры жыве Вера Сідараўна, фельчар, у яе дзве цёці вельмі добра перапалох загаворвалі. Бабкі-шаптухі не называлі цану, хто колькі хацеў, столькі і даваў. Але ж часцей да доктара хадзілі [34].

Быў такі Сакольнік каля Міра. Ён вылечваў людзям рукі, ногі. Мазь у яго была, сам рабіў. Мабыць, ён рабіў мазь неяк з галубоў. У яго было штук 300 галубоў. Як памажа, дык рука, нага зарасце [81]. Любы палом рабіў. Браў грошы толькі за мазь [72]. *Расказвае А.К. Цобкала*: У 5–6-м класе я паламаў правую руку. Бацька павёз да кастаправа. Трасло мяне, я крычаў. Гэта быў мужчына гадоў 40–45. Паставіў нагу на табурэтку, пакруціў руку, пацягнуў, а бацька мяне трымаў. Картонныя прасціны сваёй маззю памазаў. Узяў 1–2 злотых. “Праз тыдзень, – кажа, – разбінтаваць!” Праз тыдзень рука зраслася. Да яго прыезджалі чыноўнікі, са Стоўбцаў чыноўніка вылечыў, у таго няправільна зрасліся ногі [73].

У мястэчку мелася 4 аптэкі (*Хаймовіч Ліліі, Шварца Чарнага, Разоўскага і Перніка*). Першая – галоўная аптэка – знаходзілася прыкладна там, дзе зараз знаходзіцца гасцініца (будынак згарэў). Галоўная аптэка працавала кругласутачна. У 1939 г. яна стала дзяржаўнай, але тыя

яўрэі ўсё адно там працавалі. Хаймовічы іх прозвішча. “Дом № 11, тэлефон № 12”, так было напісана на пакетах. Там рабіла Лілія, муж Бэндзя, правізар там была, нейкая маладая дзяўчына была. Лілія мела адукацыю фармацэўта, муж не меў. Ён перад вайной паехаў у Львоў вучыцца, а там вайна, ён болей не вярнуўся. А Лілія з дачкой Сарай vyrатаваліся. Была яшчэ аптэка ў яе бацькі. Яна была меншая, “Склад аптэчны” называлася. Хто бедны, то шмат грошай не бралі, а то бясплатна лякарствы давалі. Многа там лякарстваў было – і таблеткі, і зёлкі, і мазі. Мазі самі гатавалі. Князю таксама з галоўнай аптэкі прыносілі лякарствы. У бацькі Хаймовічыхі, Шварца Чарнага, аптэка была там, дзе сельпо і мясны магазін. Аптэка Разоўскага была пасярэдзіне, там дзе рынак, дзе столікі. Папа мой хварэў малярыяй, дактары лячылі, дапамагчы не маглі, бабуля пайшла да Разоўскага, і той даў нейкіх капель, пасля якіх хваробу як рукой зняло. З Разоўскім у аптэцы была санітарка яшчэ [59]. Яшчэ адна [аптэка] – дзе сельпо, кантора Перніка [4]. У аптэцы і парфумерыю прадавалі: туалетнае мыла, вада “Колёнска” – 10 грошай (у пляшачкі налівалі). Пах – за год не выведзеш. Яшчэ мыла памятаю “Жасмін” [4].

У той час Мір меў ядрэнныя зносіны са знешнім светам. Адсюль да бліжэйшых больш буйных населеных пунктаў хадзілі нават маршрутныя аўтобусы, натуральна, прыватныя.

З мястэчка хадзілі два аўтобусы, якімі валодалі два браты яўрэі. З Гарадзеі ў Навагрудак хадзіў яўрэйскі аўтобус “Красавянка”. Праезд каштаваў дорага, дазволіць сабе маглі нямногія [1]. Кожны дзень хадзілі, як зараз маршрутны аўтобус. Можна было наняць [38].

Успамінае У.У. Лабаза: Недзе ў 1930 г. яны заключылі з бацькам [бацька быў княжацкім рымарам] такі дагавор, каб за 5 дзён усе сядзенні ім абабіў. Так, каб аўтобус не стаяў доўга, таму што гэта ж для іх заробак, і зрываеш лінію. Дагавор заключыў Кравец, прозвішча яго такое. І бацька, бедалага, усю ноч не спаў, не еў, а я хворы быў на адзёр, мяне завесілі, адгарадзілі, а ён усю ноч стукае. То ён: “Сыноч, ты ўжо прабач мяне, я табе куплю што-небудзь у падарунак”. Я ўжо маўчу, грошы – 100 злотых за тыя сядзенні, гэта карова. За 5 дзён! Карову зарабіў [38].

Аднак асноўным відам транспарту па-ранейшаму з’яўляўся гужавы. Яўрэі трымалі спецыяльных коней, такія тоўстыя, здаровыя коні, і ездзілі ў Гарадзею за таварам, іх называлі “балаголы”. Яны ведалі, калі тавар прыходзіць. І ён прывозіць сюды, гэтаму яўрэю. Як нагрузіць, вязе з Гарадзеі, сам ужо не садзіцца. Завозілі тавары з Баранавіч, можа быць,

адкуль яшчэ [38]. Спірт вазілі коньмі ў Гарадзею. Для гэтага наймалі людзей з вёсак. Плацілі хлебам і салам. З Гарадзеі спірт адпраўлялі на цягніках. Каля Міра, каля Яблonaўшчыны, праходзіла вузкакалейка, яна ішла на Навагрудак, цягнік, які па ёй ездзіў, называўся “Кукушка”¹⁷ [59].

На конях прыязджалі ў Мір на базар і сяляне навакольных вёсак. Гэты від транспарту патрабаваў таксама выканання некаторых умоў. Калі на калёсах едуць, абавязкова павінен быць нумарок. Там напісана прозвішча, імя, імя па бацьку і з якой ты вёскі. Калі, напрыклад, калёсы скрыпяць, значыць, ты павінен змазваць колы, каб не скрыпелі калёсы ў цябе. Калі ў цябе палахлівы конь, называліся мунштукі такія, калі ён нацягвае лейцы, то сківіцу каня як бы пераломвае, і ён тут жа спыняецца. Значыць, хопіць ліхачыць. Зімой у санках, санкі ж ціха ідуць, яны не стукаюць коламі, значыць, павінны быць шаламкі, ці звяночак на шыі ў каня. Каб кожны чуў, што ён едзе на кані і саступіў дарогу [32].

Асноўнымі заняткамі простых міран былі рамесніцтва і, натуральна, земляробства.

Пры Польшчы ў Міры было шмат дробнай прамысловасці. Рамеснікаў было шмат [14]. Рамёствамі займаліся беларусы. Ганчары, сталяры былі. А прадавалі яны гэта на базары [34].

Найперш Мір славіўся ганчарствам. Тут жа ганчароў шмат, ганчарная справа развіта была. Тут іх да халеры было [38]. Было шмат ганчарных майстэрняў. Па Танкістаў ганчары: Бычко Іван Пятровіч, па Ленінградскай – Няверка Іван, па Кірава – Кандэра Васіль Паўлавіч, таксама па Кірава – Дземідовіч Мікалай Іванавіч, па вуліцы 17 верасня – Шуміцкі Рыгор [15]. Ганчарныя вырабы: і збанкі, і кружкі, і свісточки для дзяцей, скарбонкі грошы кідаць, які-небудзь мядзведзік ці што-небудзь з прарэзам, дробязь кідаць. Гаршкі выпускалі, у гаршках і варылі. Бо як зварыць у печы, так у гаршку ежа смачней, чым у чыгуне. І не ўсім было па кішэні чыгун купіць. Гэта рэдка хто купіць чыгун, у асноўным гаршкі. І ўжо на базар вывозяць і палачкай, каб не трупцеў, глядзелі, каб цэлы быў. Ужо як трымціць, то недзе трэснуўшы. Калі дзе ёсць трэшчына, то гука такога ўжо не будзе, будзе глухі [32].

Жонка ганчара Н.Я. Бычко расказвае: Гэта вельмі цяжкая праца была. Як выпаліць гаршкі, то трэба было тут выбіраць. Тут было 12 ганчароў некалі. А пасля засталася ўжо чатыры: Елак, Бычко (мой муж), Няверка і Неглюевіч. Елак і мой не мелі горнаў. Такія ямы выкапанія, зацэмен-

¹⁷ У 1914 г. у Яблonaўшчыне стаяла ваенная часць. На “Кукушцы” тады вазілі ў асноўным салдат.

таванья, а там зямля, і зроблена паверх яшчэ жалезам. На жалеза, на дзіркі накладвалі, а там пнянкамі смалованай сасны. Самі ездзілі ў лес. Посуд ляпілі на кругах ганчарных (муж пасля перадаў яго ў вучылішча). У Няверка, у Бычка і Елака былі печкі. Вось яна і цяпер ёсць у нас. У Неглюевіча былі горны, і туды загрузаюцца [гаршкі] і грэюцца, грэюцца, грэюцца. Вось так 12 гадзін, так як і ў печцы. А вакол зямля. І як толькі 12 гадзін пройдзе, яны закрываюць зямлёй увесь посуд, і ён атрымліваўся цёмна-сіні такі. (У вучылішчы ёсць посуд Няверка і майго мужа.) У Няверка і майго мужа быў гэты посуд сіні. Беленькі – гэта таксама яго выраб. Рабілі і гаршкі, і жбаны, і гладышы. Гладышы – гэта без ручак, а жбаны – гэта з ручкамі. Рабілі спарышы – гэта маленькі гаршчок і вялікі гаршчок, злучаныя глінянай ручкай. Так усё і выпальваецца. Гэта для супа і для кашы. Гэта на поле бралі. У гаршку гэтым укруцяць у кашуху, і яно так да абедна. Яно ўжо не асабліва гарачае. Яны ўсе былі саматужнікі. Яны злучыліся, і ў іх быў ужо магазін, кааператыў [11].

Да ганчара ў майстэрню вадзілі вучняў са школы, на ўроку гісторыі, вадзілі дзяцей нават і з навакольных вёсак, напрыклад з Вялікага Сяла. Ганчар паказваў кола. І да князя вадзілі, там такія ружачкі былі прыгожыя [65].

Дасягненні мірскіх ганчароў былі вядомыя далёка за межамі мястэчка, нават у Варшаве. Бацька Шуміцкага зрабіў прыгожага пёўня, і выстава тут была недзе ў 1930 г., то ён першае месца тут заняў, і яму далі вялікую прэмію [66]. Ён зрабіў гліняны самавар. І яму Юзаф Пілсудскі заплаціў 5 залатых рублёў за яго. Сам ён не прыязджаў сюды, быў у Варшаве, а паслаў сюды сваіх людзей за гэтым самаварам [81].

Таксама ў Міры былі кавалі, шаўцы, краўцы, сталяры, будаўнікі і інш., якія задавальнялі попыт не толькі местачкоўцаў, але і жыхароў навакольных вёсак.

Было шмат кузняў. На вуліцы Танкістаў – каваль Гайсюк Міхаіл, па вуліцы 17 верасня – яўрэй Вэльвуль. Было тры яўрэйскія кузні на вул. Віленскай, яшчэ адна яўрэйская – па вул. 1 мая [15]. Шаўцоў тут была процьма. Божа! І яўрэі былі, і беларусы нашыя. Ідзем у магазін, тут быў яўрэй Добрын. У Добрына прадаваліся толькі скуры. Там набор і на боты, і на халяву, і на перад, і на падклею, ну, усё можна было купіць у магазіне [38]. Было шмат краўцоў. Тармола Якаў Сямёнавіч меў 8 вучняў [11]. Былі краўцы яўрэі і яўрэйкі [51]. Яўрэй Шмэрко князю шыў. Карэта князя часта стаяла каля яго дома [4]. Яўрэі выраблялі масла. Машына такая, коньмі цягнулі, церлі семя. Давілі семя ільна, канопляў, можа, яшчэ з якой фасолі – хто яго ведае [11]. Нашыя людзі вазы навучыліся ў яўрэяў рабіць, і колы [66].

Памятаюць міране і свайго найлепшага будаўніка Фелікса Блэха. Ён як будаваў, любіў, каб цэгла ў яго была адна ў другую, так каб роўненькія ўсе, добрыя, калі нядобрая – вон! Ён і майстар быў добры. І на кожным фундаменце ён сваё Ф.Б. – Фелікс Блэх, і дата, год. У яго жонка была, а дзяцей не было. Жонка варшавянка, вельмі добры кулінар. У яе вучыліся. Напрыклад, калі вяселле і на вяселле торт трэба, каравай ці што, то да яе. Да пані Блэхавай. Пані Блэхава спячэ ўжо такі, што ой-ой-ой! [38].

Узгадвае А.С. Шнак: Я вучыўся за краўца. Магу шыць, што захочаце. У Кожаве вучыўся ў Штыцко Уладзіміра. Краўцу нічога не плаціў. Вось такое шчасце. Таго краўца пасадзілі ў турму (Штыцко вёў прапаганду), тады мы пайшлі з адным да Гурына, дзве зімы вучыўся ў Радуні, у Васіля Гурына. Потым вясною вучыўся за будаўніка. Тут у Міры быў Блэх, я ў яго вучыўся. Людзі дзівіліся, як я ў яго вучуся, ён быў вельмі няровны: на дзень можа тысячу разоў сварыцца на мяне, сварыцца, а я – сварыся! Я маўчу. А пасля ён сварыцца – я смяюся. Ён злуе. Сварыцца-сварыцца, то яму не гэтак падаў, то яму не гэтак зрабіў, усё сварыцца. А пасля ўжо ўвечары памыліся, пад'елі (а рабілі па маёнтках, у паноў), потым ужо добры, ужо размаўляем. У Вобрыне быў Кашчыц, там рамонт рабілі, потым рабілі ў пана ў Асташыне, адсюль кілометраў 20, там Жывіцкія былі паньы. Я ў яго вясну павучыўся, а на восень ён мяне ставіў старэйшым. Рабілі мы каля Варончы баню і сушню, такі будынак, у Літарайшчыне, прыкладна ў 1937 г. Рабілі там два муляры старэйшых, а я малады, то мяне ставілі старэйшым муляром. Печы рабілі кафляныя. Я ўсё мог рабіць: і тынкоўку, і будынкі, і падвалы. Блэх быў добры майстар, і я стаў надрэнны. Тады як я вучыўся, ён плаціў мне 15 злотых ў месяц [78].

Жыццё і саміх рамеснікаў, і іх сем'яў было няпростым. Успамінае Л.С. Печанко, бацька якой быў майстар на ўсе рукі: На цэнтральнай плошчы два рады магазінаў жыдоўскіх было. Гандлявалі прадуктамі, адзеннем. Самі мы не куплялі, бо было ўсё сваё. Хлеб самі пяклі, адзенне таксама самі рабілі. Бацька быў і кавалём, і столярам, і скуры абрабляў. І скарняжнік, і... дзевяць дзяцей было, адна ў тры месяцы памерла, другая ў чатырнаццаць гадоў на санках каталася, да ўпала, стукнулася галавой да памерла. Бацька карміў усю сям'ю, дзе ж было маме працаваць. У бацькі была свая кузня. Яму дапамагалі два сыны, трымалі і вучня (ён пасля адрабляў тату). Бацька рабіў сярпы, зімою аўчыны вырабляў, скарняжнік. Сярпы рабіў на продаж, і замочкі, і ключыкі рабіў. А я з браатам сярпы зубілі, жалязчыка такая падвостраная, перастаўляеш і стукаеш. Па пальцу дасі, ён тады загне па-руску... Усё жыццё куплялі зямлю. У сябровак маіх кожнае свята сукенка новая, а я гады тры-чатыры адну насіла. Бо бацькі ўсё больш зямлі хацелі купіць. Было два браты,

хацелі ім зямлю купіць. Хутары ж тады былі. Хутар аднаму брату і другому. Брат пабудоваў хлеў, заказаў зруб, зрабілі яму. У аднаго брата дзевяць гектараў зямлі, а ў другога – пятнаццаць, бо там горшая была трохі. Куплялі ж усё жыццё. На жніво наймалі. У нас бралі сярпы і за сярпы аджыналі. Асабліва Пясоцкія. Працы хапала, а зімою я абшывала сваю сям’ю, а сям’я ж ведаеце якая, дык сядзела да шыла. А пасля ўжо заказы брала. Дома працавала, брала заказы і хавалася, каб падаткаў не плаціць. Шыла жаночае, і сваім – штаны, кашулі. Плацілі грашыма, у нас жа хлеба хапала. Пры ўсіх [уладах] заказы бралі, але хавацца трэба было, пільнавацца, каб ніхто не прыйшоў. Але мы празнавалі адна праз адну, перадавалі [51].

Яшчэ больш складаным было становішча тых сем’яў, якія амаль не мелі зямлі. Дачка краўца Н.Я. Бычко ўзгадвае: Нас у бацькі было дзевяць дзяцей. Я самая старэйшая, 1920 г. А гэтыя ўсё меншыя, меншыя і меншыя. У таты зямлі зусім не было, толькі агарод. Толькі тое зарабляў, што кравец быў. Вельмі цяжка было, вельмі. Елі бульбу, агуркі, бульбу з агуркамі, з расолам. На зіму нарыхтоўвалі капусту, агуркі. У нас тут Міранка рака, мы трымалі па 20–30 качак, то рэзалі іх. Нават не маглі кабанчыка трымаць, не было чым карміць. Калі бацька заробіць якой мукі, то трэба было аладку якую спячы, а не кабанчыка карміць. Бацька ўсё мужчынскае шыў, і кажухі шыў [11]. *Дачка шаўца В.Я. Неглюевіч адзначае:* Пры Польшчы жылі сярэдне. Зямлі ў майго бацькі было няшмат, 3 гектары. Да яго прыходзілі, заказвалі боты. Бацька прадаваў свой тавар на рынку [48]. *З расказу дачкі яшчэ аднаго мірскага шаўца Л.П. Бычко:* Пры Польшчы бедна жылі. У нас была вялікая сям’я – сем чалавек. Хадзілі наймацца на працу. Як паесці дадуць, і то добра. Татары нас наймалі араць, палоць. У беднаце, галоце жылі. Бацька мой быў інвалід. Ён быў шаўцом. Зямлю раней бацькі куплялі. Цяжка было зямлю купляць. Калі багаты быў – то лягчэй. Хто багаты – той пан, хто бедны – той прапаў [10].

З рамесніка-саматужніцкіх заробкаў, як сведчаць успаміны, і пражыць было даволі цяжка, а яшчэ неабходна было плаціць даволі значныя падаткі. Так, М.Л. Кавалевіч успамінае: Дзядзька мой зямлі не меў, ён быў печніком. Печы рабіў, за гэта і жылі. Але таксама плаціў пошліну. Шавец быў другі дзядзька мой. Прыватныя былі. Падаткі плаціў. Заплаці падаткі і тады ўжо спакойна сядзі. Але былі выпадкі, што падаткі не было чым плаціць, не было грошай, выручкі мала было. Тады ён ужо з дома свайго да суседа ці да каго-небудзь мэблю ці што-небудзь аддаваў. Асаблівай раскошы такой не было, як зараз. Звычайна было. Ложак, лава, дзе сядзець. Ужо як падатковы інспектар прыходзіць што-небудзь

у яго апісаць, каб ён аддаў гэты падатак, паглядзіць, а ў яго амаль голыя сцены. Ён: “Вось даём табе тэрмін, каб уплаціў падатак” [32].

Для тых, хто не авалодаў навыкамі майстра, набыццё ўласнай зямлі з’яўлялася яшчэ больш актуальным. Зямля вельмі дорага каштавала. Збіралі людзі, каб купіць кавалачак зямлі. Што дорага, то дорага было [32]. Зямля добрая, каштавала ад 500 да 700 злотых. Гэта былі вялікія грошы. Маючы 1000 злотых, можна было будаваць дом. На 800 злотых можна было купіць 10 кароў. Добрая карова каштавала 100 злотых [8]. Усе багата пры Польшчы не жылі. Як пастарэешся, зварыць галава – будзеш багаты. Сусед мой жыў багата, людзей наймаў. Яго [саветы] кулаком зрабілі [12].

Разам з тым міране адзначаюць: Зямля была свая, і ўсе, хто не гультаі, маглі добра жыць. Хадзілі ў заробкі да князя, кожную суботу былі выплаты, касір нам выплочваў 1,5 злотых, а калі наступалі маразы – 2 злотых [46]. Зямлі ў людзей было шмат – беззямельных практычна не было. Ва ўсіх 5–10 гектараў. Збожжа здавалі ў Гарадзеі, у дзень здачы там велізарныя чэргі з падвод выстройваліся [25]. На ўсходзе Міра (зараз канец Першамайскай вуліцы) жыў асаднік Суднік, які меў вельмі шмат зямлі [15]. Мы былі землеўладальнікі. Дом здавалі ў арэнду за 12–15 злотых польскім ужэднікам¹⁸ (настаўнікам, паліцыянтам). Мы называліся “рольнікі” [4]. Пры Польшчы падаткі плацілі за зямлю – ніхто не чапаў. Адносілася ўлада, як і трэба было. Падатак на зямлю не вельмі быў вялікі. Прададуць збожжа і заплацяць падатак [36].

Міране падсумоўваюць: Пры Польшчы жылося як каму, а ўвогуле, хто працаваў, то і меў усё [13]. І ўрачы, і настаўнікі мелі повара, няню для дзяцей [30]. Прыстойна апрапаналіся пры Польшчы. Дзяўчыны ў шапках, а не хустках. Модныя былі [23].

З іншага боку, расказваюць жыхары Міра і аб тых, хто нічога не меў, нават надзеі на лепшае жыццё. Не ўсё так гладка было, як нам падаецца. Былі і бедныя, былі жабракі, якія хадзілі па дамах і выпрошвалі кавалачак хлеба. Ну, людзі, якія не мелі сілы працаваць, не мелі зямлі, то была цяжка [32]. Было шмат жабракоў. Яны прыходзілі да нас дадому некалькі разоў у дзень, то адны, то другія, прасілі есці. Маці давала ім бульбы. Бралі ўсё запар [55].

Лепш за ўсіх, на думку простых жыхароў мястэчка, жылося маёнткавым, ці княжацкім парабкам. Простыя людзі жылі дрэнна, а княжацкія – добра [55]. У князя парабкаў было шмат і гэтыя парабкі

¹⁸ Ад польскага “urzednik” – прадстаўнік улады, чыноўнік.

першымі апранулі касцюмы і купілі веласіпеды [24]. Яны лепш хадзілі, чым князь [19]. Князь добра да работнікаў адносіўся. У яго жыць было добра. Былі нават такія людзі, якія кідалі свой дом і ішлі да князя працаваць. Князь даваў ім кватэры [48]. *Дамы парабкаў называлі чваракі*. Незайздросныя гэта былі кватэркі, але ўсе былі ў хатах [32]. У іх у кожным было восем сем’яў. Дом агульны, падзелены на пакоі, кожнаму асобны ўваход. Чатыры чваракі было па восем сем’яў і больш. Акрамя гэтага былі па чатыры сям’і, таксама там стаялі [38]. З кватэрамі цяжкавата было. Але неяк людзі мірыліся і дружна жылі, ежы хапала [59]. Жонка князя Аляксандра аддала загад, каб да Вялікадня ў кожнай хаце парабка паслалі падлогу. Слалі нават у суботу ноччу, каб паспець да свята [26].

У маёнтку людзі надрэнна жылі пры князі. Кожны месяц атрымлівалі 12 пудоў ардынарыі¹⁹ (жалавання), 12 пудоў хлеба і яшчэ 6 злотых. Князь яблыкі даваў сваім рабочым танней, а каму бясплатна [59].

Калі ў князя была ўборка хлеба, то ўбіралі ўсе цэлы дзень, без выхадных. Вазілі ўвесь дзень на конях, было 60 пар коней [59]. Жанчыны толькі летам працавалі, калі трэба было жаць. А так яны глядзелі дзяцей, гаспадарку. Былі даяркі, свінаркі. Аканом іх кожны вечар правяраў [43]. На ўборку хлеба запрашалі людзей з вёсак, малазямельных. Запрашалі самі, пасылалі чалавека вярхом у вёскі, і той запрашаў. Жалі ў асноўным сярпамі. Вясковыя зараблялі і ў князя, і ў яўрэяў. Вясковым князь плаціў у злотых, а сваім – 2 злотых і яшчэ стол накрываў. Вечарам умываліся і ішлі пад кантору. Там стаяў вялікі стол, што твая душа пажадае, і выпіць, і закусіць, а яшчэ і па 2 злотых давалі. Хто працаваў на спіртзаводзе, надрэнна атрымлівалі. Рабочы дзень пры князі пачынаўся ў восем гадзін раніцы. Ішлі працаваць па зменах, быў гудок. Гудок быў у палову васьмай, і ў восем ты павінен быць на працы, паўчацьвёртага, у чатыры, паўдванаццатага і дванаццаць [59].

Дзеці тых, хто некалі працаваў на маёнтку, ўзгадваюць умовы, у якіх прайшло іх дзяцінства і юнацтва. Расказвае сын княжацкага касіра М.Л. Кавалевіч: Я вам скажу, дай бог зараз умовы такія. Карову не трэба было трымаць. Быў спецыяльны кароўнік для парабкоўскіх усіх кароў. Іх там кармілі, паілі, толькі прыйдзі, падой сваю карову. Калі не хочаш трымаць сваю карову, то давалі па тры літры малака на сям’ю, калі вялікая сям’я – па шэсць. Бульбу ніхто з парабкаў не саджаў, не капаў, нічога. Пэўная група парабкаў садзіла, абрабляла бульбу і пасля гатовую у такіх скрынях прывозілі адразу на дом. Не трэба было мучыцца, дзе дровы дастаць. Усё гэта дастаўлялася парэзаным прама на дом. Толькі калі не

¹⁹ Ад польскага “ordynaria” – частка зароботнай платы батракоў, служачых у маёнтку, якая выдавалася натурай.

хочаш сам секчы, то папросіш там, дробязь заплоціш, то табе і пасякуць. Забяспечваў князь усе сем'і. Даваў яшчэ і збожжа, і грошы [32].

З успамінаў дачкі парабкаў С.І. Семец: Княжацкія і каровы масцеравых стаялі разам, летам пастух даглядаў бясплатна, і зімой за каровамі глядзелі, трэба было толькі прыходзіць і даіць. Пастухом быў Варонка. Калі стары чалавек ужо не мог саджаць бульбу, то яму так прывозілі 15 кубоў (скрыня). Нават калі целіцца карова, за малако не вылічвалі. Малако атрымлівалі ў аборы, а абора прыгожая была, доўгі калідор драўляны: на адзін бок каровы, на другі каровы, каровы навязаны, чысценька, сухенька. Яна [*абора*] знаходзілася за спіртзаводам, па правы бок... Мая мама, Алена Семец, адрэзала кісць рукі на працы. Князь ёй выплочваў 32 злотых (16 пудоў хлеба) у месяц [59].

Сын рымара княжацкай майстэрні У.У. Лабаза ўзгадвае: Бацька атрымліваў – дай Божа! Хоць гавораць: князі, памешчыкі здзекаваліся – няпраўда, гэта ўсё мана. Можна быць, недзе там і здзекаваліся, але ў нас князь добра адносіўся да добрых работнікаў, а дрэнных выганяў. Бацька меў права трымаць дзве каровы, а іншыя рабочыя пры князі – адну. Малоў зерне бясплатна на млыне князя, кватэра бясплатная, дровы бясплатныя. Мы карову не трымалі, таму што навошта яна? Бацька атрымліваў пяць літраў малака і я – тры. Восем літраў малака, амаль ведро. Нашто нам карова, нашто абуза? А кароў трымалі – паша бясплатная, пастух княжацкі. Усё, мы ніякіх спраў не мелі.

Бацька Л.Ф. Явара быў пры князі старэйшым пастухом, але ён не пасвіў кароў, толькі прысутнічаў, калі дойка. Хто атрымліваў малако – ён выдаваў, літровая банка ў яго была, ён мераў. І было ў князя тры быкі, ён быкоў гэтых даглядаў, быкоў на пашу не пускалі. Быкоў пакорміць, кароў выганяць, і ён дадому ідзе...

У князя было лепш, чым на сваім. Бацька ж атрымліваў столькі грошай, што... Чвэрць каровы за месяц, а зерня колькі! У нас быў агарод свой, градкі. Вырошчвалі памідоры, агуркі, цыбулю, моркву, буракі, бульбу. Для бульбы 44 соткі майму бацьку давалі, князь на сваіх землях.

У.У. Лабаза зачытвае з бацькавай разліковай кніжкі па-польску і тлумачыць: Прыняты на працу рымара (шорніка) у маёнтку Мір на час з 1 красавіка 1938 па 31 сакавіка 1939 года на наступных умовах. Пенсія (гэта зарплата) 202 злоты ў год, плюс 86 за выкарыстанне ўласнага інструмента. Па 24 злоты ў месяц. Акрамя гэтага, атрымліваеш жыта 984 кг, 396 ячменя, пшаніцы 96 і 396 паследу, гэта для свіней. З жыта хлеб пяклі, ячмень малолі на бліны, пшаніцу – булачкі пяклі. Дровы – колькі трэба. Угнойваўся надзел – 44 соткі. Праўда, гэта для бацькі, ён старэйшы майстар быў, то яму 44 соткі. Жывёлы – колькі ў цябе ёсць

хлявоў, трэба было купляць самому. Куры, качкі. Гусей на дазвалялі, таму што яны пэцкалі паўсюль.

Далей, тут 10% кошту лячэння і лякарствы – 22 грошы. Мы плацілі толькі 10% за лячэнне, а 90% князь аплочваў. Выклікаеш урача, ён адзначае, што быў у цябе. Ён адносіў у кантору, і кантора 10% на цябе, а 90% – на князя аплаты.

Дай Бог вашым дзецям насіць тое, што я насіў. У мяне і боцікі былі, зімою – валёначкі харошанькія былі, баціначкі, усё гэта шылася на заказ. Калі вырастаў – аддавалі таму, хто горш жыў, малодшым аддавалі. Парабкі ж горш за нас жылі. Яны не 24 злотых, а 10 атрымлівалі, і ім ужо праблема была купіць. У нас у Міры ніхто не хадзіў у лапцях. Па вёсках – так. І на базар прыходзілі ў лапцях. “Ах, ты, лапатнік”, – казалі. Яўрэй на што-небудзь зазлуецца, то абзываў так. А яны [пасялковыя] нас і халуямі называлі, таму што ў князя працавалі. Хоць ён у 10 разоў горш жыве, але ён гэта ого-го! (У мяне тут побач жыве, то яго жонцы не спадабалася, што батрак княжацкі прыйшоў пабудоваўся. Яны ж лічылі сябе ого! Я – мешчанін! Яны – карэнныя міране, жылі ўвесь час.)

Бацька 24 злоты ў месяц атрымліваў, але кожны месяц не атрымліваў, вось калі дамовіцца з гэтым [касірам]. Па 72 злоты атрымліваў 30 чэрвеня, потым за час з 1 ліпеня па 30 верасня – 72 злоты атрымаў. А ў некаторых па 10 гадоў запазычанасць была. Грошай не было. Прыдзеш да касіра, пастукаеш у маленькае акенца: “Пане Кавалевіч, можа грошы ёсць?” – “Не!” Раз, фіранку закінуў, усё. А каму паскардзішся? Да князя ніхто не даходзіў! Кіруючаму яшчэ можна... Але выкручваліся неяк, і ў лапцях ніхто не хадзіў, у ботах хадзілі, а дзяўчыны ў туфлях.

Мой бацька добра жыў з гэтым касірам Кавалевічам. Трэба грошы, то ён папросіць па-добраму. А гэтыя парабкі, то яны па-хамскі адносіліся да гэтага Кавалевіча. То па 10 гадоў зарплата зацягвалася. Яны [жылі з таго, што] то зерне прададуць, то [у каго] карова, ён малака надоіць, смятанку збярэ, масла саб’е – на базар вынясе ці яўрэю якому. Яўрэі ж увесь час купляюць, калі ведаюць, што ты ахайны, акуратны [38].

За правы рабочых князя змагаўся польскі прафсаюз, інфарманты называюць яго “Związek Zwiazkow Zawodowych w Polsce”.

Гэта як прафсаюз. Ён князя пашчыпаў добра. Як увязаўся! Быў Сенкевіч, галоўны звензковец, сход рабіў. Гэта быў сход толькі тых, хто ў князя працаваў. Князь прыходзіў. Аказалася, што князь нават за 10 гадоў павінен [38]. Сенкевіч начальнік сказаў так пану: “Вы давайце сваім майстравым (сталяры, кавалі) – больш жалавання, а хлеба давайце столькі, як і парабкам – па 6 пудоў”. А то гэтаму 12, а гэтаму 6 – плаці аднолькава. Так і зрабіў [59]. *Для ліквідацыі запазычанасці князь вымушаны быў прадаць частку сваіх зямельных угоддзяў.*

Як вядома, Мір у гэты час з'яўляўся поліэтнічным і поліканфесійным мястэчкам. Тут побач жылі беларусы, палякі, татары і яўрэі. Як адзначыла інфармантка, татарка па нацыянальнасці: У прынцыпе, тут усе нармальна жылі і дружылі з рускімі і палякамі, хоць у кожнага была свая вера і свае могілкі [3].

Найбольш адрозным, “чужым” для нашых інфармантаў (беларусаў, палякаў і татар) з'яўляўся лад жыцця яўрэяў. Апошнія на 1939 г. у Міры складалі больш за палову насельніцтва – з 5,5 тыс. прыкладна 3,3 тыс. Міране адзначаюць, што па вуліцах Высокая, Падольная, Татарская жыло да 90% яўрэяў [24].

Для беларускага асяродку часоў міжваеннай Польшчы ўжыванне слова “жыд” было звычайным, яно не несла ніякага негатыўнага сэнсу, карыстаюцца ім старажылы Міра і да гэтага часу. Яўрэяў называлі “жыды”. Некаторыя яўрэі гэтага не любілі [59]. Беларусы тады яўрэяў усё жыдамі называлі. Слова “яўрэй” пры Савецкім Саюзе даведаліся [14]. Яўрэі былі хітрыя і разумныя. Называлі іх “яўрэі”, а дома – “жыды” [11]. Яўрэй ёсць яўрэй [32]. Жыды хітрыя [42].

Пра навучэнцаў знакамітай ешывы міране расказаць могуць няшмат, паколькі непасрэдня кантакты былі мінімальнымі (гл. дадаткі 1–5). Затое міране бачылі іх кожны дзень. З усяго зямнога шара з'язджаліся сюды студэнты – сівалайты²⁰. Студэнтаў было шмат. Яны адрозніваліся адзеннем, нараднае адзенне было, шляпы, культурныя яны былі. Дзеці прасілі ў іх паштовыя маркі, і тыя давалі. Яны жылі там, дзе жоўты дом на Чырвонаармейскай, жыло іх там чалавек 10–12. Жылі яўрэі толькі ў яўрэяў. Выкладанне ў яшыбуце – толькі на яўрэйскай мове [59]. Яўрэі-студэнты хадзілі ў чорных накідках і шапачках з белымі стужкамі. Яны ўвесь час маліліся. Маламанты былі здаровыя, высокія. Шмат маламантаў хадзіла на дачу ў Прылуках [13]. Кожную суботу маламанты хадзілі на Прылукі, адной стройнай чарадой, у чорных адзеннях, з гальштукамі, у шапках, хадзілі адпачываць з кнігамі [30]. Я вельмі баялася гэтых яўрэяў. Таму што яны насілі доўгія чорныя адзенні і чорныя цюбецэйкі. Каля каўнера ў іх белыя манішачкі выступалі [56].

Адносна ладу жыцця, традыцый і звычак мясцовых мірскіх яўрэяў інфарманты расказаюць: Яўрэі гандлявалі. У іх магазіны былі. Магазінаў столькі ў Міры было! Тут жа паўсюль, дом за домам, адны яўрэі, і ў іх – чаго толькі хочаш [46]. На вуліцы яўрэя можна было адразу адрозніць ад беларуса: адзенне было больш багатым. Паміж сабой

²⁰ Сівалайты, маламанты – так міране называюць студэнтаў ешывы.

яны размаўлялі на яўрэйскай [мове], з намі – на нашай [59]. Яўрэі часта збіралі кагал, на якім устанаўлівалі цэны на ўсе тавары. Яўрэй ніколі не піў, не курыў і не лаяўся [20]. Яўрэі ўсе багатыя былі, дамы ў іх вялікія былі [59]. У багатых яўрэяў была прыслуга з рускіх [64]. У іх, хто трохі багацейшы, у кожнага была прыслуга. Вось хто па вёсках дрэнна жыў, ішлі ў найміты да яўрэяў [38]. Бедныя хадзілі да іх на працу. Яўрэі добра плацілі. Калі б дрэнна, да іх бы не пайшлі працаваць [48]. Людзі хадзілі працаваць да яўрэяў нянькамі, хатнімі работніцамі. У іх былі і пастаянныя слугі, якія ў іх і жылі. Яўрэйка ежу сама гатавала, астатняе рабілі слугі. Многія бралі бялізну яўрэйскую мыць на дом [59]. Мы працавалі за іх, яны не працавалі, яны гандлявалі толькі. Так, усім трэба было адпрацаваць шарваркі. Працавалі на бруку, падносілі камяні, пясок. А жывод прынясе талон (на 30 дзён яму трэба шарваркі гэтыя адрабляць), заплочіць мне грошы, а я буду за яго працаваць [19]. У пятніцу пасля заходу сонца для яўрэяў прыходзіла субота. Калі ў гэты час прыходзілі ў краму да іх, то яны казалі, каб самі клалі тавар на вагі, а грошы – ў касу. Яўрэям польскія ўлады не дазвалялі гандляваць у нядзелю, але яны ўсё роўна сядзелі там, і, калі хто падыходзіў да абочыны, прадавалі ім [59]. Палякі ў 1938–1939 гг. пачалі прыцясняць яўрэяў, разганялі іх лаўкі [24]. Дзейнічала ў нас “Млада Польшка”²¹ – фашысцкая арганізацыя. Яна была накіравана супраць яўрэяў, пісалі лозунгі “Не купі ў жыда”. Яўрэі на гэта ўвагі не звярталі. Гэта было ў 1935–1938 гг. Палякі гэта баяліся канкурэнцыі ад яўрэяў. Купяць бочкі сяляцкоў розных і прадаюць. Так яўрэі прадаюць іх танней, чым палякі, і ўсю прададуць [77].

Яшчэ яўрэі добрыя шаўцы былі, краўцы, але на зямлі не працавалі [28]. Сярод яўрэяў Міра быў толькі адзін, які зямлёй займаўся – Лейбапахар [4]. Яўрэі жылі і па вёсках, у Турцы, на Воўчым балоце. Самым багатым яўрэем быў Рэсаль, у яго быў пакт (сыраварня). Рэсаль жыў у цэнтры, ён быў адзіным міліянерам у Міры. Пры князі ў маёнтку яўрэяў не было. Яўрэі ў князя скупвалі жывёлу – бычкоў, закупалі ў князя яблыкі [59].

Была асобная катэгорыя яўрэяў – балаголы – гэта яўрэі, якія жылі вельмі дрэнна, трымалі коней і наймаліся ездзіць у Гарадзею, вазілі туды прыезджых і прадукцыю. У іх быў самы жабрацкі заробак [56]. Былі і бедныя. Анучы збіралі па вёсках. Іх называлі “анучнікі”. А вось нашай веры бедных называлі “бічы”. Багатыя яўрэі заўсёды дапамагалі бедным яўрэям. Кожную суботу яны гатавалі халу і курыцу і заносілі бедным [47].

²¹ “Młoda Polska” – “Маладая Польшча”, польская прафашысцкая арганізацыя.

Субота ў яўрэяў называлася “шабас”. Усім сваім работнікам яўрэі ў суботу давалі выхадны [30]. Па суботах яўрэям не дазвалялася працаваць, нават запальваць агонь [24]. Яны наймалі на суботу гояў (праваслаўных), каб запаліў свечку, патушыў [59]. І мы бегалі да іх па суботах і запальвалі ім свечкі, за гэта мы атрымлівалі 3–5 капеек, семачкі, булачкі [24]. У іх жа субота, як у нас нядзеля, – свята [38]. Запашалі беларусаў для выканання ўсіх бытавых прац. Плацілі і частавалі халой – булка яўрэяў [11]. У суботу яўрэі сядзелі дома, а ўвечары праходжваліся па Міры [20]. Малілася абшчына па суботах. У суботу яны не вучыліся. На прагулку ў суботу любілі хадзіць у Яблonaўшчыну – аж дарога чорная ад іх была [59]. І яны вось па гэтай вуліцы – і туды да Яблonaўшчыны, у лясок. Туды і назад. Адны туды, другія назад. Прагулачкі такія рабілі [38].

Інфарманты адзначаюць, што яўрэі заўсёды дапамагаюць адзін аднаму. Ой, яўрэі згуртаваныя былі, кажуць жа: “Як яўрэі, адзін за аднаго”. Але з імі стараліся сябраваць [28]. *У якасці ілюстрацыі М.Л. Кавалевіч расказаў такую гісторыю:* Яўрэі – такая нацыя! Быў адзін, яго быццам бы звалі Евель. І ён маліўся над свечкай (а яны ж усё во так во галавою матаюць [паказвае]). Ну, а свечка звалілася і пачаў абрус гарэць. Ну, а домік, каб асабліва добры быў, то не. Ну, і абрус загарэўся, а далей стол загарэўся, ну і дом загарэўся. Кагал яўрэйскі (гэта ў іх усё адно як сваяцтва) яму пабудаваў такі дом, што ў яго такога і не было. Гэта ж яўрэі! У іх, калі ты пацярпеў, яны тут жа беднаму акажуць дапамогу [32].

Аказвалі яўрэі дапамогу і суседзям-беларусам. Так, Г.А. Мамонька адзначыла: Я пра яўрэяў нічога дрэннага не скажу, добрыя людзі. Бацька пачаў будаўніцтва новага дома, і здарыўся пажар, усё згарэла. Грошай не было, яўрэй сказаў бацьку: “Андрэй, бяры тавар, на колькі табе трэба” [41].

Увогуле, узаемаадносіны беларусаў і яўрэяў інфарманты характарызуюць як добрыя. (А тады жылі ў асноўным у дружбе [32].) *Аднак разам з тым з расказаў вынікае, што два светы існавалі даволі адасоблена, больш за тое, беларусы ўспрымалі яўрэяў як “чужых”, “іншых”. На карысць гэтага сведчыць і той факт, што калі інфарманты паказвалі групавыя фотаздымкі, то беларусаў і палякаў яны, як правіла, ведаюць па імёнах, у той час як яўрэяў могуць назваць не заўсёды. Аб дрэнным веданні, у сваю чаргу, беларускага боку жыцця яўрэямі гаворыць тое, што былыя навучэнцы ешывы, пражыўшы ў Міры па некалькі гадоў, не ведалі нават прозвішча мірскага князя, у сваіх лістах ці ўспамінах (дзе, дарэчы, яны амаль ніколі не ўзгадваюць міран-беларусаў) яны называюць яго “ці то маркізам, ці то графам”, а па прозвішчы – Радзівілам [гл. дадаткі].*

Не магло не быць, натуральна, і асобных непаразуменняў, канфліктаў. Да нас шавец яўрэйскі шыць нешта прыходзіў. Неяк так смешна атрымалася, у мяне сястра была малодшая, дык яна на таго яўрэя, па хаце ходзячы, кажа: “Як скажаш “жыд” – будзе доўга жыць, як скажаш “яўрэй” – здохне скарэй”. Жыд той пакрыўдзіўся, да бацькоў на поле прыбег, але яны казалі, што гэта ж малое дзіця, не разумее нічога. Тады ўжо і яўрэй той застаўся жыць далей [28].

Ёсць і такі пункт гледжання: Яўрэі адрозніваліся тым, што не варагавалі, [жылі] сваім кагалам. Ашуквалі – з гэтага і жылі. Як не ашукаш рускага – вялікі грэх [4].

Не лепшымі, лічаць інфарманты, былі і адносіны яўрэяў да “іншых”, ці беларусаў. Мы жылі разам з яўрэямі ў адной хаце. У тыльнай хаце жылі яўрэі, у пярэдняй – мы. Адпускаў нам кватэры татарын. Не было варожасці, злосці. Кожны займаўся сваёй справай. Яўрэй зарабляў сабе на жыццё тым, што пісаў дзіценцеры на пергаменце – 10 запаветаў панашаму. У яго было трое дзяцей: Рыва, Двойра, Шайя. У яго не было прыязні да нас, ён дзяцей да нас не пускаў [14].

Над татарамі і над палякамі не жартавалі. Толькі над яўрэямі [38]. Яўрэй кожны раз браў з сабой у школу абед, а дзеці падкладвалі ім сала, так як сала есці ім забаранялася [20].

Яўрэяў дражнілі: Ну, вядома, “жыд пархаты”, “жыд смярдзючы”. Мы гаварылі ў асноўным “жыдоўская морда ты”. Лічылі сябе не горшымі за яўрэяў. А яўрэі беларусаў называлі “Уй, хамуло ты, хам” [38].

Незразумелыя і разам з тым дзіўныя для беларусаў традыцыі яўрэяў нярэдка станаўліся нагодай для жартаў з боку дзяцей.

Восенню свята іх было, “кучкі” называлася²², то яны адкрывалі вокны, на вуліцы накладвалі кучы хворасту, пасля запальвалі яго, мокры ён усё дыміў, дыміў, а яны ўсё маліліся [44]. Яны ў дварах будавалі спецыяльныя шалашы і ўвесь тыдзень там маліліся. Там земляная падлога, столік, стулікі ці лаўка і свечкі, і шмат кніг. У шалашах няма вакенцаў, і дождж не капаў, так як там тканіна непранікальная нейкая. Яны моляцца, цэлыя сем’і і родныя, пры свечках, але самім запальваць і тушыць іх ім нельга. Пагэтак яны за грошы клікалі дзяцей [56]. Вось калі ў іх кучкі, свята (я не ведаю як гэта па-яўрэйскі), гэта восенню бывае, калі сама дажджы пачынаюцца. Яны імкнуліся, каб з вуліцы не было відно. Калі ў каго там плотам адгароджана, то яны, як дожджычак, стараюцца выставіць ежу. І елі, і дожджык на іх. Гэта ўжо добра. Калі дом іх уласны, рабілі, каб частка даху, метры два, падымалася ўверх, ну а потым, пасля кучак, апускалася. Падымаўся самы верх даху, называецца “вільчак”, там

²² Маецца на ўвазе яўрэйскае свята Суккот.

былі нейкія завесы, і ён паднімаўся, тут палкі падстаўляліся, і дожджык падаў туды. Яны ўвесь час трымалі адчынены, пакуль кучкі, некалькі дзён. Ну яны там абедалі, прымалі ежу, пад дажджом. А дзеці яшчэ і як хуліганілі! Так мы, бывала, ідзем са школы, ці сход, ці танцы ў школе бывалі. Ідзем адтуль і каштанаў, ці палкамі якімі, і імкнёмся туды, у гэтую дзірку трапіць. І яйкі, вядома, не курыныя, назбіраем шпаковых, ад галак, а галкі гнездаваліся ў замку. А я ў замак доступ меў, то мы ўжо ведалі, дзе галкі гняздуюцца. Як назбіраеш, і туды яйка – плюх! А яны ўжо як выскачаць: “Ой, сволач, ты!”. І па-яўрэйску. І “хам” і “кацапы” нас называлі... [38]

Наколькі гэта быў свет “іншага”, сведчыць наступнае выказванне інфарманта: Над татарамі і над палякамі не жартавалі. Толькі над яўрэямі [38]. *Міране ўзгадваюць асобныя выпадкі:* Усе яны былі баксёры, развітыя такія, іх звалі маламантамі. Калі мясцовыя кідалі камень, каб у бойку ўвесці, яны ў адказ нічога. Добрыя адносіны былі [6]. Першыя на нас ніколі не нападалі яўрэі. У адказ, ну, што-небудзь, ці камень, ці кулак, ці палка [38]. Нашыя хлопцы стараліся пабіць маламантаў. А яны не лезлі. Але адзін раз, вось тут, дзе пошта, адлупілі нашых, дык пасля не лезлі [51]. Маламанты хадзілі ў высокіх шляпах. Мы малыя камянямі збівалі гэтыя шапкі. Калі яны купаліся ў рэчцы, мы намачвалі іх адзенне і завязвалі яго ў вузлы, а калі яны вылазілі з вады, кідаліся пяском [24]. Ну гэта дробязі, не ўвесь жа час так, гэта асобныя [выпадкі] [32].

Інфарманткі адзначалі, што з хлопцамі-яўрэямі не гулялі, аднак змешаныя шлюбны былі. Інфарманткі прызналіся: Я сама з яўрэямі (хлопцамі) не гуляла. Не прыстойна [4]; Было з яўрэем непрыстойна, ганьба дзяўчыне сустракацца [4]; Калі б мае дзеці сабраліся жаніцца на чалавеку з іншага народа, я б супраць не была. А калі яўрэй – не ведаю, трэба добра падумаць [42]. Было яўрэйскае сямейства Трубілкі, іхняя прабабка выйшла замуж за праваслаўнага. Жыды гэтага не любілі, але прывыкалі. Была Люба Варановіч, яна таксама выйшла замуж за праваслаўнага. Дзеці ад змешаных шлюбаў лічыліся беларусамі. Маліцца яны хадзілі ў царкву. Да такіх дзяцей людзі адносіліся добра [59].

Не менш дзіўнымі падаваліся беларусам і палякам Міра пахавальныя цырымоніі яўрэяў. Узгадвае М.Л. Кавалевіч: Я такі дапытлівы быў: Як жа яўрэяў хаваюць? У татараў дошкі ставілі так пад ухіл, паўседзячы хавалі. Яўрэі неслі нябожчыка не ў дамавіне. Закручаны ў прасціну (ці як яна ў іх называлася?). У іх былі такія насілікі. Нябожчыка, укручанага ў прасціну, яны даносілі, ці прывозілі, калі на конях. У асноўным неслі. А пасля ўжо, калі да могілак неслі, яны бягом несліся з гэтымі насілкамі на спінах і гэтага нябожчыка – у магілку. Такім падбегам, хутка. І там

яго ўжо хавалі. Абкладвалі дошкамі, давалі яму малітву. І кавалачкамі чарапкоў закрывалі яму вочы і рот, і потым засыпалі. Жанчыны не павінны былі ісці на могілкі [32].

Іх самы галоўны рабін памёр тут у Міры. Захварэў. Па вул. 17 верасня ён там хворы ляжаў. На самалёце доктара прывозілі – не дапамог. Год можа 1937-ы. Вуліца ж была не тое, што зараз, камень ляжаў. А мужыкі ж то ехалі, колы ўсе былі на драўляным хаду, а дрэва жалезам акутаюць. Дык тут ды-ды-ды. То яны, каб ціха было, выслалі ўсю вуліцу саломай [38]. Каб колы па брусу не стукалі, яўрэі каля хаты салому высцілалі, каб яму лягчэй было [33]. І стаялі вартавалі дзень і ноч, каб хто запалку не падкінуў [38].

Ён памёр, хавалі яго ў Міры. А яўрэі пры пахаванні, калі хто зазвоніць у звон, нават маленькі, яны адразу – раз, спыняюцца і кладуць яго, яўрэя гэтага [нябожчыка]. Нельга звяніць. Калі званы ў царкве зазвоняць – усё, яны кладуць і пакуль не супакоіцца – нельга. То мы, малыя ж былі, ужо спецыяльна, а нас ганяюць. Натоўп! Божа мой, колькі іх было тут! Яго пахавалі на яўрэйскіх могілках [38]. У яго там была грабніца. Там, дзе гэты помнік ляжыць, была такая грабніца, такая, як капліцы робяць. Там камні такія былі [32].

Наколькі жыючыя страхі і забабоны, сведчаць наступныя прыклады. Так, інфармант адносна гісторый аб тым, што яўрэі могуць забраць на мацу хрысціянскіх дзяцей, упэўнена заявіў: “Няпраўда гэта!” А пасля паведаў: Паміж іншым мая жонка жыла ў Ярэмічах, там таксама былі яўрэі, так быў такі выпадак, што яе хацелі прыхапіць яўрэі. Гэта ў іх перад пасхай, здаецца, яны пяклі мацу, яна такая тоненькая-тоненькая. Ага. І каткамі такімі пакатана. І яны ў гэтую мацу ўжывалі кроў чалавечую. Не абавязкова ў гэтую, дапусцім, яны пакідаюць вось кавалачак мацы на наступны год, і пасля, калі расчыняюць ужо на наступны год мацу пячы, лічыцца, што гэтая кроў пераходзіць ужо туды... Зацягнулі яе ў нейкі пакойчык ці што, так яна вакно там пабіла і давай выбірацца адтуль. А яўрэі: “Што ты, дура, чаго ты крычыш, мы цябе так гэта хацелі...”.

Забівалі... Дзеці прападалі. Але гэта рэдка-рэдка калі было. Шукалі. Бывае, што і знаходзілі вінаватага. Але ў нас не было такога выпадку, тут у нас у Міры, каб каго забілі, не было. Можа, адкуль ім прысылалі кавалачак мацы з гэтай кроўю, яны тут рашчынялі. Гэта ўжо лічылася, што яна з хрысціянскай кроўю. Яны абавязкова імкнуліся пачаставаць гэтай мацой, абавязкова [38].

Міране дадавалі: Дзяцей пужалі жыдамі, што могуць схапіць, засунуць у бочку з цвікамі і катаць. Гэта ім трэба, каб прыгатаваць мацу з дзіцячай крыві [24]. А яшчэ бацькі нас пераканалі, што на свае святы

яўрэі ловяць праваслаўных і каталіцкіх дзяцей і бяруць з пальца кроў, якую дабаўляюць у цеста мацы [56]. Яўрэі у нас быў, быў кавалём. Дзеці правілі: “Вэль, Вэль, дай мацы!” А ён адказваў: “Маца з кроўю” [79]. *Іншы інфармант прырэчыць*: Гэта казка, але былі такія чуткі, як быццам там падвал, бочка, садзілі ў тую бочку з цвікамі, каталі, каб кроў была, а гэтую кроў раздаюць па ўсяму наваколлю, каб яўрэям маца была. У мацу павінна кроў трапіць хрысціянская [52].

Разам з тым жыхары мястэчка канстатавалі, што яўрэі-суседзі частавалі іх мацой. На пасху ў іх, пасха ў іх трохі раней за нашу, то мацы заўсёды прынясуць. А некаторыя, хто з татам гешэфт вадзілі, ці ён ім што рабіў, то яшчэ і бутэльку віна прынясуць царкоўнага. ...Можа там дзе і была з кроўю [маца], а наша беленька была, з першага гатунку мукі. У нас не было такога выпадку, каб жыды дзяцей на мацу лавілі. Але пра такое чула. Але ў нас ніхто нікога не баяўся. У нас Мір, мірныя людзі былі [51].

Зусім па іншым сцэнарыі складваліся адносіны з татарамі і палякамі.

Татары ўспрымаліся беларусамі як больш блізкія і зразумелыя. Агульнымі былі не толькі беларуская мова, але і род заняткаў і лад жыцця. Нядрэнна ставіліся да беларусаў і татары.

Варожасці паміж татарамі і намі не было [51]. Размаўлялі яны паміж сабой і з намі па-нашаму, але маліліся па-свойму. Мясцовыя да татар добра адносіліся. Татары добра адносіліся да нас [59]. *На карысць гэтага сведчаць і змешаныя шлюбы.* Сем’яў шмат не было. Былі змешаныя шлюбы. У адной татаркі было тры дачкі. І ўсе тры выйшлі за праваслаўных і самі сталі праваслаўныя [59].

З павагай міране-беларусы расказваюць аб спосабах здабыцця хлеба надзённага татарамі, аб іх буднях і святах. Татары жылі на вул. Танкістаў (раней вуліца называлася Татарская). Працавалі як пчолкі. З ранняй вясны да позняй восені. Яны вельмі працавітыя [79]. Бралі ў арэнду агарод, вырошчвалі там гародніну і прадавалі яе, выраблялі скуры, шылі кажухі [30]. Вырошчвалі зеляніну ўсялякую, радыску, цыбулю і на базары прадавалі [38]. Яны былі галоўнымі агароднікамі. Радыска, морква, цыбуля заўсёды першымі вырастала ў іх. Вазілі прадаваць у Стоўбцы [11]. Дзе іх могілкі, там была іх зямля. Шмат зямлі яны не мелі, 1–2 гектары. Агароды былі вялікія, сеялі ранняй вясной. З агарода яны цэлы год не вылазілі [59]. *Як адзначыла татарка:* Нас яшчэ называлі “агароднікі” [3].

Татары адзначаюць свае святы. Родныя прыязджаюць, ціха, прыгожа. У іх Байрам быў. У іх ніколі ніякіх склакаў не было, не сварацца [79]. У іх спіртнога няма ніколі на сталае [10]. Самае моднае ў татар – скрып-

ка. Іх нацыянальнае блюда – макаронка з мясам – перакачнік. Кожную пятніцу святкавалі [4]. Татары любілі бараніну [30].

Пахаванне ў іх не так, як у нас. У нас у труну кладуць, а ў іх сажваюць, абстаўляюць дошкамі, пакрываюць дошкамі і засыпаюць. А пасля, калі гэтыя дошкі падгнілі, дарабляюць гэтую магілу. Агароджы яны не рабілі. Зараз ужо пачалі і ў труне хаваць, і агароджу рабіць. Помнікі ў іх былі – паўмесяц. І надпісы ў іх былі: “Проходящий, взгляни на мой прах, я дома, а ты в гостях” [32].

Адносіны з палякамі ўсклаіняліся сацыяльнымі адрозненнямі і, на думку беларусаў, фанабэрыстасцю палякаў.

Пры Польшчы начальнікі якія, настаўнікі, паліцыянтны па-польску гаварылі ў сям’ях, а вось былі такія ніжэйшыя, простыя, так яны па-беларуску гаварылі. А гонару ўсё адно было шмат. Палякі лічыліся вышэй за нас. Гэта як камуніст вышэй на цэлую галаву за беспартыйнага, так паляк вышэй за беларуса. Таму што ён – паляк, а я – кацап. А мы іх пшэкамі называлі... Мы іншай крыві зусім. А мы паняцця такога не мелі, што мы беларусы, называлі сябе рускімі [38]. Нашы – рускія, не палякі. У мяне старэйшы брат быў, а я сем класаў польскіх скончыла, дык у мяне выразы часта [праскокавалі]. Як я чытала, дык сястра ў мяне запытала: “Дакуль ты прачытала?” А я кажу: “Юры ўжо dobył sie z wienzenia”²³. То ён як нарабіў на мяне крыку: “Дзе ты ў рускай кнізе знайшла ‘вензень’?”... Чаго палякаў так ён не любіў? Бо Беларусь тут, халера іх сюды прыгнала. І татары, і цыганы, і жыды – яны ўсе мясцовыя. А палякі – навалач [51].

Вынікам поліэтнічнасці і поліканфесійнасці з’яўлялася разнастайнасць рэлігійнага і культурнага жыцця мястэчка. Тут святкаваліся каталіцкія, праваслаўныя, іўдзейскія і мусульманскія святы; ладзіліся польскія, яўрэйскія і беларускія прадстаўленні; працавалі яўрэйскія і татарская пачатковыя, польская сямігадовая, а таксама іўдзейскія і мусульманскія рэлігійныя школы; меліся польскія і яўрэйскія маладзёжныя арганізацыі.

Чатыры навучальныя школы на прыватных кватэрах было: для татарскіх дзяцей была школа ў Шункевіча, для яўрэйскіх – у Шульца, Мелькіменовіча, у Гецальда. Школа повсехна²⁴, сямігодка, была недзе насупраць гміны, будынак быў доўгі, але аднапавярховы²⁵. Вучыліся ў дзве змены [59]. Да 4-х класаў вучыліся ў наёмных памяшканнях, а пас-

²³ Ад польскага “dobył sie z wienzenie” – вызваліўся са зняволення.

²⁴ Szkoła powszechna – агульнаадукацыйная школа.

²⁵ Будынак школы згарэў у час вайны.

ля – у польскай повшэхной школе [15]. Школа была бясплатная. Сшыткі, чарнілы, кніжкі самі куплялі [79]. Вучыліся ўсе на польскай мове, без выключэння, і татарскія дзеці, і яўрэйскія [32]. Перад урокамі станавіліся парамі, калідор вялікі быў і спявалі малітву. А ў класах ужо як прыйдзе настаўнік, то ўставалі і таксама малітву чыталі [51]. Кожны вучань гаворыць. Яўрэй не будзе гаварыць рускую малітву, і татар ніхто не прымушаў [79].

У школе вывучалі: энзык польскі²⁶, геаграфію веў Юзэф Васілеўскі, прырода (жывая і мёртвая), арыфметыка, гімнастыка, маляванне, рэнчныя работы²⁷, геаметрыя, гісторыя. Спевы – пад скрыпку, настаўнік быў стары Федаровіч [4]. Кіраўніком школы паўшэхнай быў Баліцкі, настаўнікам фізкультуры – Хвастэк, пачатковыя класы вяла Хільчыкувна [15]. Польскай мове вучыла пані Гумповска, матэматыцы – Хвастэк. Але быў і праваслаўны настаўнік – Федаркевіч, пачатковыя класы вучыў. Раней там вучылі нямецкую, але калі я пайшла, замежную мову ўжо не вучылі. Васілеўскі быў нашым класным кіраўніком, класа Б, а ў класе А вучыліся толькі дзеці настаўнікаў, урачоў, проста дзеці там не вучыліся [14]. Былі настаўніцы Гваева, Гульновска, Хоіновска, Графувна, настаўнікі Шульц, Венцлаў. Яны вялі кожны свой прадмет. Напэўна, настаўнікі былі палякі. На польскай мове выкладалі [79]. Настаўнікаў паважалі, ім добра плацілі польскія ўлады [36].

Закон Божы быў. Адзін раз у тыдзень приходзілі святар і ксёндз. Святар веў праваслаўных у адну групу, а ксёндз – у другую. Кожны выкладаў сваё [15]. Яўрэі і татары не заставаліся на ўрок рэлігіі [79]. *Іх урокі рэлігіі праходзілі не ў школе повшэхнай. Так татаркі ўзгадваюць:* Пры мячэці была школа. Хадзілі туды кожны дзень, акрамя пятніцы. У навучальны год да абеда былі ў польскай [школе], пасля пад'ясі і ідзеш у мусульманскую. Урокі ўвечары рабілі пры газоўцы. У школе выкладаў у нас мусульманін, адукаваны чалавек, ён сам з Навагрудка [77]. Школа татарская раней тут была, прыватны дом пры Польшчы здымалі. Свёкар мой Муха Мустафа Аляксеевіч быў мулой, так ён у ёй вучыў. Там вучылі малітвам, арабскай мове, Каран чыталі, свецкіх навук не было²⁸. Хлопчыкі і дзяўчынкі разам вучыліся карану [3].

Адносна школьных нормаў і звычаяў былыя школьнікі расказваюць: Хлопчыкі і дзяўчынкі асобна сядзелі. Дзяўчынкі наперадзе, першыя тры рады, за імі хлопцы [4]. Культурна вучні вялі сябе. Настаўнік быў у пашане. Калі ідзе настаўнік, то вучаніца павінна пакланіцца [79].

²⁶ Ад польскага “ezyk” – мова.

²⁷ Ад польскага “roboty ręczne” – ручная праца.

²⁸ Школа працавала да верасня 1939 г.

Калі хто не слухаўся, на коленцы ставілі, рукі падымалі ўгору і ў рукі давалі брудныя галошы, каб трымаў [51]. Не вывучыў урок, настаўнік раскажа, двойку паставіць [79]. Усё лета былі каникулы, вучыцца ішлі з 1 верасня. Зімовыя каникулы пачыналіся перад Калядамі польскімі, а на праваслаўныя трэба было ісці ў школу, але калі хто не прыходзіў, то настаўніца ставіла крыжык – свята. У школе была бібліятэка, давалі нам пломыкі – часопісы, там пра звяроў было напісана і казачкі [59].

Для працягу навучання пасля агульнаадукацыйнай сямігадовай школы (повісэхнай) неабходна было паступіць у гімназію ў Стоўбцах, Нясвіжы, Вільні ці інш. Хто хацеў падрыхтавацца [для вучобы далей], наймаў сабе настаўніка [34]. Аднак інфармант адзначаў: Пры Польшчы 7 класаў – і ўсё. Пасля можна было і ў гімназію пайсці, але неяк тады не імкнуліся да гэтай навукі. Рамяство – вось гэта, так сказаць, тое, што хлеб давала. І яшчэ адна прычына. Я ж то праваслаўны, беларус, і нас неяк, асабліва пасля смерці Пілсудскага, пачалі прыціскаць. І яўрэяў, і нас, беларусаў [38]. Сярод міран, якія ўсё ж змаглі паступіць у гімназію ці ліцэй і скончыць іх, называюць: Сянюта з мірскіх скончыў ліцэй, нам выкладаў пасля польскую мову, гімнастыку. Пасля, у 7-м класе я быў, то была Трушынская, таксама мірская. Гэта нашы, беларусы. Таксама польскую мову выкладала [38].

Для дзяўчат была спецыяльная школа рольніча²⁹. Яна была ў Бе-
ражнай і туды ездзілі мірскія вучыцца. Дзесяць класаў там было. Там яны жылі, па гаспадарцы ўсё вучыліся: як абрабляць поле, вышываць, шыць, вязаць, усяму іх там вучылі. Пасля яны маглі стаць ну дзе-небудзь кіруючымі, ці ў школе, ці ў сям’і выхавацельніцамі. Маглі вучыць у сям’і дзяцей вышыванню, шыццю, кулінарыі. Такая вось была адукаваная гаспадыня. Ішлі туды болей заможныя, бедныя мала. Яны нічога за гэта не плацілі, іх бясплатна вучылі. Яніна Пятроўская там вучылася, яе немцы ў вайну расстралялі [34].

Для дзяцей дашкольнага ўзросту польскіх служачых мелася ў Міры гэтак званая пшэдшкола³⁰. Ну як бы падрыхтоўчая такая [уста-
нова], у асноўным там былі палякі, дзеці такіх чынушаў. Сыноў Пысевича [кіруючага князя] вазілі ў дзяцінстве ў пшэдшколу. Яны спецы-
яльную такую каляску зрабілі маленькую, і быў конік такі маленькі, як поні. Зваўся Куцык. Васіль Крупка і вазіў іх на гэтым маленькім возіку ў пшэдшколу. Там і кармілі іх, і ўсё. Там былі розныя дзеці, якія ўжо хадзіць маглі. Гэта было ў Міры. У асноўным манашкі гэтай пшэдшко-
лай займаліся. Аднойчы і нас прыхапілі туды з сябрам. Як раз польскія

²⁹ Ад польскага “szkola rolnicza” – сельскагаспадарчая школа.

³⁰ Ад польскага “przedszkole” – дзіцячы садок.

Каляды былі. “А куды вы ідзяце? Можа, на хоінке хцэце³¹?” Ну, чаму ж не? Прыйшлі, яны нам цукерак, і тое, і іншае. Ну, песенкі мы ўмелі польскія спяваць. Гэта яны, каб нас ужо ў польскую веру. Ну дзе там! Мы там пабылі, паелі і дадому прыйшлі. “Пшыходзьце, пшыходзьце”³². – “Добре, добре” [38].

У міжваеннай Польшчы існавалі дзіцячыя і маладзёжныя арганізацыі. Для малодшых дзяцей – зухі. Далей – гарцэжы³³. Гарцэжы былі ў школе. У гарцэжы ўсіх бралі. Яны насілі шэрыя касцюмчыкі, тут кішэнька, тут кішэнька. Прыгожая такая абстаноўка. Але я не паступіла, я захварэла вачыма [35]. Гарцэжы былі і для хлопчыкаў, і для дзяўчынак. Форма гарцэжак была шэрая, матэрыял, як джынс, тут вось на гузічках (уперадзе), былі пагоны, гальштук аранжавага колеру, як апельсін. Хто адзначыўся, хто спортам, хто чым – значкі давалі: арол польскі. Форму самі шылі [34]. Гарцэркі – гэта тое, што піянеры. У лес хадзілі, дурака валялі, да і ўсё. Спектаклі ставілі. Ставілі п’есу пра мачаху, яе злосную дачку і падчарыцу. Гэтую п’есу ставілі ў школе, то па-польску. 11 лістапада³⁴ было нейкае польскае свята. І вось тады рабілі яшчэ спектаклі [51].

Успамінае У.У. Лабаза: Была такая арганізацыя, яна і зараз у Польшчы існуе, гарцэжы. Гарцэрская арганізацыя. Я так хацеў! Ну што там такога палітычнага?! Але бацька страшэнна палякаў ненавідзеў, ну проста не любіў: “Не пушчу – і ўсё!” Я два гады прасядзеў у 6-м класе за тое, што не пусціў бацька мяне. Яўрэяў і татароў не прымалі, толькі беларусы. Гэта вось, напрыклад, як камсамол. Піянеры былі тады называліся “зухы”. А

³¹ Пол. мова “Можа, на ёлачку хочаце?”

³² Пол. мова – “Прыходзьце, прыходзьце”.

³³ Саюз Польскага Гарцэрства (Związek Harcerstwa Polskiego) – самая вялікая адкрытая арганізацыя дзяцей і моладзі ў Польшчы. Галоўная мэта – выхаванне ў маладога пакалення патрыятызму, братэрства, дружбы, веры, справядлівасці і інш. Гарцэрскі рух у Польшчы з’явіўся ўслед за скаўцкім у Англіі. У 1918 г. у Любліне адбыўся з’езд гарцэраў, на якім быў створаны Польскі Саюз Гарцэраў (Związek Harcerstwa Polskiego), які існуе да гэтага часу. Знакам гарцэраў з’яўляюцца крыж і лілія з літарамі ОНС (ініцыялы дэвіза ордэна Філарэтаў – “Ojczyzna, nauka, cnota”).

Мэтай гарцэраў стаў удзел у пабудове новай дзяржавы, выхаванне дзяцей і моладзі ў духу патрыятызму. Саюз атрымліваў значную фінансавую дапамогу ад дзяржавы. У 1930-я гг. гарцэры развівалі розныя віды спорта (асабліва тыя, што звязаны з турызмам і навукай выжывання), удзельнічалі ў многіх спаборніцтвах.

У 1930-я гг. былі арганізаваны дружныны зухаў («zuchy»), якія гатовілі малодшых дзяцей (ад 6 да 10 гадоў) да ўступлення ў рады гарцэраў.

Структура: зухі (zuchy) – 6–10 гадоў, гарцэры і гарцэркі (harcerki i harcerze) – 11–13, стрэйшыя гарцэры і гарцэркі (harcerki i harcerze starsi) – 14–16, вандроўнікі і вандроўніцы (wędrowniczki i wędrownicy) – 16–25 гадоў. (<http://www.shdm.harc.pl/historia/>).

³⁴ 11 лістапада – Свята Незалежнасці Польшчы.

пасля зухаў можна ў гарцэжы. Я вось што ні прасіўся: “Папа, пусціце!” – “Не! Не пойдзеш! Палякаў, гэтых гадаў я ненавіджу!” Пакінулі на другі год мяне. Бацька гаворыць: “За што?” – “За тое, што ты мяне не пусціў!” – “Чорт іх бяры! Хоць ты 5 гадоў будзеш у адным класе, але не пушчу!”

Я ў гарцэжах не быў. А кожнае лета на канікулах гэтыя гарцэжы за плату (6 злотых трэба было плаціць) ездзілі (быў там абоз гарцэрскі³⁵) у Рацкі Бор, гэта ў Браслаўскім раёне, возера Дрывяты, лясок і возера. І мы ў гэтым ляску разбівалі палаткі, намёты. Нас з Міра было тады 5 чалавек, і бацька даў мне ўжо не 6, а 9 злотых, таму што ўзносы 3 злотых за год. І я тры тыдні там быў. Гульні ваенныя, хадзілі пад самую латышскую граніцу, бачылі праз граніцу латышоў, у такіх вялікіх капелюшах саламяных там касілі сена. Бедна, бедна там людзі жылі. Божа мой!.. Людзі там дрэнна жылі, прыходзілі да нас пад кухню, на кухні вось што застанеца, то яны ўжо ім злівалі.

Бацька не пускаў у гарцэры, а ў лагер пусціў. А пасля зноў – не пойдзеш! Там весела было, загарэў. Толькі хлопчыкі былі. Шмат, з усіх Крэсаў Усходніх. Стоўбцы, Баранавічы, Навагрудак.

Пасля таго, як са школы выходзіш, гадоў 17–18, паступаеш у стшэльцы³⁶. Шапкі ў іх былі, я не памятаю, форма якая, значкі былі. Калі ты добра страляеш – значок давалі, арол такі... Але да стшэльцев я не дайшоў... Яны ўжо ўсе працавалі. Здаецца, Шульц імі камандаваў, настаўнік польскай мовы. Займаліся стральбой, спорт які-небудзь. Дзе яўрэяў пабілі [ў вайну], там цір быў такі, стралялі. Вось як ісці перад вучылішчам. Там яма такая. Там некалі пясок усе бралі, на дарогу вазілі. Пры Польшчы там цір быў, бяспечна было. Ставілі мішэнь, адмяралі 50 метраў і стралялі. Мэта адна – Польшча, так сказаць, каб яна існавала і гэтак далей. Той жа самы накірунак, што ў стшэльцаў, у гарцэжэй. Няшмат было іх, можа, і 10 было, да 20 наўрад ці дацягнула [38]. З.В. Касцюк удакладніла: Стшэльцы – гэта былі ўжо такія хлопцы, іх вучылі страляць добра, гэта была польская арганізацыя, як бы ахоўвалі Рэч Паспалітую, у выпадку вайны яны б былі першыя. Яны дарослыя былі, па 19 ці 20 гадоў [34].

Даволі насычаным было і культурнае жыццё невялікага мястэчка. Тут меліся духавы аркестр і драмгурткі, ладзіліся вечарыны і танцы, сюды прязджалі артысты і сілачы, тут праходзілі агляды і спаборніцтвы пажарных каманд.

³⁵ Пол. мова – гарцэрскі лагер.

³⁶ Strzelcy – Саюз Стральцоў – польская ваенізаваная арганізацыя, якая вяла актыўную прапаганду польскіх патрыятычных ідэй сярод моладзі.

Было дзве пажарныя дружыны, княжацкая і ў Міры, таксама добра-ахвотная [38]. Мірская размяшчалася па вуліцы Першамайскай, прыкладна дзе зараз знаходзіцца гарсавет, за ім метраў 20 па правым боку. (Зараз няма нават фундамента, жылыя дамы стаяць³⁷.) У пажарных з формы былі толькі медныя каскі [20]. У дзяжурных форма была чорная і каскі [34]. Жыды з [мірскай] пажарнай каманды гандлявалі, аптэкі трымалі [51].

У князя была свая пажарная і камендант свой у пажарнай. А форма цёмна-сіняя такая [4]. Адзенне ўсё было княжацкае, ён выдаваў. Усе ў князя працавалі [38]. Іх будынак быў насупраць спіртзавода, доўгі будынак [59].

Дзякуючы У.У. Лабазе мы можам не толькі практычна цалкам аднавіць склад княжацкай пажарнай каманды, але і прасачыць лёс яе асобных членаў. Падставай для ўспамінаў стаў фотаздымак каманды, які прыводзіцца ў дадатку: Усе ў князя працавалі. [Першы рад злева направа:] [Паказвае] з Вялікага Сяла, [далей] Карабан Валодзя, муляром быў. Рапніцкі Аляксандр. Ён сігнал падаваў трубачкай. Ён у Польшчы ўжо памёр, пасля вайны паехаў. Не памятую. [Шосты] – Жабік Янэк. Бокунь Антон быў арыштаваны, сядзеў на поўначы, пасля яго вызвалілі, у Міры быў, пасля паехаў дадому, а там жонка выйшла за іншага. І ён скоро памёр. Голас у яго добры быў, ён крыху ў клубе спяваў. Самец Мікалай на конях працаваў. Дрык Пётр – столярам. [Другі рад:] Герасімчык Андрэй, шафёрам быў. Яго жонка – гэта мая маці хросная. Княжацкую машыну вадзіў. Грузавая была. А легкавую вадзіў мой швагер, Найба. Ён і лакеем быў, і машыну вадзіў. Жук кавалём быў, беларус. Белан Браніслаў – старэйшы на слясарні. Бокунь Вацлаў, браты з Антонам, у канторы працаваў. Пысевіч Вацлаў – кіруючы [княжацкім маёнткам]. Базыль – князь. Жабік Алесь – галоўны бухгалтар. Хмель Іван – столяр. Мазур – клапаўшчык збожжавага склада. Не памятаю. [Трэці рад:] Плюта Рыгор – рымар, пасля ў Польшчу паехаў. Не ведаю. Хмель Георгій – столяр, пасля лакей; пасля князь Аляксандр старшым паслаў яго ў стэльмашню, плотніцкую майстэрню. Густаў, прозвішча не ведаю, лесніком быў. Рапніцкі Адам – стораж у замку. (Два старажы было ў замку, другі – Багеліч Франц.) Не ведаю. Гецольд Ян – на ачыстцы спірта, рэктыфікацыі, быў. З вёскі Кайшоўка, прозвішча яго забыўся. Не памятую. Герасімчык Аляксандр – на конях працаваў. Парабкі, сеяць, араць, баранаваць – гэта іх справа. Рапніцкі Казік – пры спіртзаводзе работчы. [Чацьвёрты рад (верхні):] Не ведаю, не ведаю. Найба Валянцін. Не

³⁷ Сучасную пажарную пабудавалі ў 1964 г.

ведаю. Жук Юліян Раманавіч – каваль. Не ведаю. Кухарчык Васілій Пятровіч на конях працаваў. Не ведаю [38].

Уласных коней не было ў пажарнай дружыны [38]. Прызначалі людзей з коньмі (машына пазней з’явілася) [36]. Там бочкамі вазілі, а што тая бочка. Раз-два і вады няма. Праўда, не адна была бочка, некалькі. Было, здаецца, дзве помпы, уручную качалі [38]. Помпу ў бочку ўстаўлялі і палівалі. Удвух помпу качалі, а там ваду падлівалі. Бочкі вялікія былі, пажарныя тушыць паспявалі. У пажарнай [мірскай] жыў пастаянна чалавек, Барашка Сяргей, ён прыбіраў там. Тэлефон быў у пажарнай. Калі гарэла што, то беглі да іх. І вышка ў іх таксама была. Пажарная працавала кругласутачна [59]. Трубачы былі. Рапніцкі Аляксандр у нас [княжацкая каманда], у іх быў іншы. Калі пажар, ён трубіць, хто пачуе, то бяжыць, бярэ коней... Я не памятаю, каб быў пажар, але каманда павінна быць. І ў Ярэмічах, у Турцы былі каманды [38].

Пажарныя былі ў вялікай пашане [55]. Я падростаў і ўсё марыў, хутчэй бы мне падрасці, я таксама пайду ў пажарную каманду. Яны нічога не атрымлівалі за працу. Калі паедзеш на спаборніцтвы, то ўжо п’янку добрую ўстроіць. Спаборніцтвы і ў Стоўбцах, і ў Ярэмічах праводзілі.

У Стоўбцах быў Пётух, прозвішча, а ў Ярэмічах быў камандуючы пажарнай каманды Какарэка. Ну і яны, значыць, знаёміліся. Той адразу руку падаў і гаворыць: “Пётух!”, а гэты на яго: “Какарэка!” Так той на яго: “Цо, пан зе мне кпі?”³⁸ – “Не, – гаворыць, – гэта сапраўднае маё прозвішча”. Пётух быў як бы інспектарам усіх каманд раёна Стаўбцоўскага.

А наша каманда, менавіта княжацкая, не мірская, брала першае месца па ўсяму раёну, нават і стаўбцоўская каманда ўступала нашай. Праводзіліся спаборніцтвы на хуткасць, і страйвым хадзілі, паварот улева-ўправа-назад і г.д. Пасля помпу прыводзяць у рух, як шланг раскінуць, качаюць ваду як быццам. Пасля ўжо адбой, як зліваць ваду са шланга, хуценька бяжыць, перабірае рукамі, вада выліваецца.

У мірскай камандзе яўрэйчыкаў шмат было, нашых мала было. Яны калі праводзілі заняткі, то не кожную нядзелю. Яўрэі – камерсанта, і ў кожнага сваё, ды й да працы не асабліва. Пажарнай камандай камандаваў Касмаевіч. А ў нас што, адпрацаваў у будні дзень, а ў нядзелю выходны. Бывала, што па шкляначцы дадуць пасля заняткаў. Наша каманда па нядзелях заўсёды праводзіла заняткі вучэбныя. Хто ж дасць у рабочы дзень трэніравацца! Там на спіртзаводзе быў будынак, дзе помпы захоўваліся, бочкі, пажарны інвентар, там і праводзілі заняткі. Базыль [пляменнік князя Міхаіла Святапол Мірскага] прысутнічаў пры гэтым [38]. У вёсцы Гарачкі былі яго [Базыль] паляўнічыя ўгоддзі, там

³⁸ Пол. мова “Со Пан зе мне кпі?” – “Пан з мяне здзекуецца?”

быў стары дуб, ад якога адыходзіла некалькі дарог. Там ён строіў сваю каманду і вадзіў яе, пасля ўстройваў банкет. У каманды былі драўляныя шашкі, ружжы. Прыводзіў у Мір і даваў 10 хвілін на адпачынак, каб ганялі яўрэяў [69].

Жаночую частку пажарных каманд складалі самарытанкі³⁹, у самарытанкі ішлі мясцовыя дзяўчыны. Самарытанкі павінны былі аказваць першую дапамогу пажарнікам. Ну дзе-небудзь абдзярэцца ці што [51]. У самарытанкі ішлі пасля сямігодкі. У будынку пажарнай дружныны праводзіўся інструктаж аб тым, як тушыць пажар, аб аказанні дапамогі пагарэльцам [15]. Заняткі праходзілі ўвечары. Самарытанкі вывучалі гігіену, грамадзянскую абарону, першую медыцынскую дапамогу, займаліся гімнастыкай [30].

Белая самарытанка Л.С. Печанко ўспамінае: Усе, хто хацеў, уступалі ў самарытанкі, адзін другога прыводзіў. Мы на пажар не ездзілі, як яны прыязджалі, то павінны былі раны перабінтоўваць, што яны на пажары атрымалі. Хадзілі, збіралі грошы, а на што іх збіралі, то я ўжо не памятаю [51].

Самарытанкі мелі прыгожую форму. Форму шылі самі, а бярэты куплялі [51]. Белая павязка была з чырвоным крыжыкам. Сіняя сукеначка і сінёнькая шляпачка, бярэцік. І тут ці цэпачка, ці крэсцік, не памятаю. Форму самарытанак самі шылі, тканіну самі куплялі, яны нам толькі шапачкі давалі. Пажарныя каманды спаборнічалі. Бывалі з'езды ў Стоўбцах ці ў Міры. І ўжо – хто першы, хто пераможа [30].

Белая самарытанка з Турацкай пажарнай каманды Я.В. Заяц расказвае: А быў аднойчы агульны сход у Міры. Я прыехала з Турца такая зачуханая, а яны былі ўжо больш такія, гарадскія. Яны былі такія спрытныя, прыгатавалі стол прыгожы, багаты. І апельсіны, і лімоны, і торты былі. А ў нас вёска, бядота. Я не ведала, як есці тога торта ці лімона. Я памятаю, мы тады вельмі добра гулялі. У Міры было шмат усіх: і пажарнікаў шмат, і самарытанак, можа 20 было тут іх усіх, а нас толькі дзве. І начальства тут было. І музыка, аркестр, як заграе! Тут стол быў, а ў другім будынку – ужо танцы. Мірскія былі болей такія гарадскія, разадзеты прыгожа. Форма самарытанак была такая, як школьная. Спаднічка сінёнькая і кофточка ў паяснічку сінёнькая і белы каўнерчык. А я ў форме школьнай была яшчэ, а ўжо фартушкі мы скінулі (у школе мы былі ў фартушках) [30].

³⁹ Існуе як брацтва самарытанак, так і сястрынства, гэта манаскія аб'яднанні (з'явіліся ў Галіцыі, недалёка ад Кракава ў канцы XIX ст.). Аднак акрамя сяцёр і братоў існуе таксама гарцэрскі рух самарытанак, спецыялізацыяй якога з'яўляецца аказанне ўсемагчымай медыцынскай дапамогі.

(http://www.salwatorianie.pl/miba/strony/s_samarytanki.htm).

Пажарныя дружыны з’яўляліся сапраўднымі цэнтрамі культурнага жыцця міжваеннага мястэчка: яны мелі не толькі духавы аркестр, але і вялікі будынак, які фактычна станавіўся месцачковым клубам.

Пры Польшчы вельмі весела было! Вельмі! Тут на спіртзаводзе быў пажарны пакой такі, там бочкі, помпы стаялі. І просяць ужо кіруючага, каб патанцаваць. Асабліва ў нядзелю, субота ж рабочы дзень. “Калі ласка, да 12, таму што заўтра ж на працу. Калі ласка – гуляйце. Толькі каб было ціха”. Ну і танцы!.. [38]. Зімой танцы ў пажарным пакоі, а летам на вуліцы [59]. Святла ў нас не было, толькі газавыя лямпы. Князь устройваў танцы і дазваляў 2–3 гадзіны танцаваць пры запаленым святле [55]. У наш час было шмат танцаў: полька, лявоніха, абэрак, кракавяк, падіспан, а таксама дамскі вальс (дзяўчыны запрашалі хлопцаў) [30].

Рабілі танцы і ў будынку мірскай пажарнай. Там, дзе была пажарная, там зала вялікая была. Ну дак танцы там былі, усе танцавалі. Яўрэі таксама прыходзілі, танцавалі. І яўрэчкі [38]. Хлопцы свае ўмелі граць. Хто на балалайцы, хто на гітары. У суботу былі танцы, то ўсе прыходзілі. Буднім днём то мы танцавалі так, а ўжо ў суботу і нядзелю платныя былі. Буднім днём – гітара і балалайка, а ў нядзелю – жыды гралі, пажарнікі [51]. Жыдоў наймалі, яны духавую музыку гралі. Туды буфет яўрэй прывозіў [59]. У мірскіх аркестр добры быў. Займаліся яны. Барабан быў, трубы ў аркестры. 3 мая святкавалі⁴⁰. Гармонікі былі [36].

У пажарнай там як сарай быў такі велізарны, то мы там збіраліся ў гэтым сараі. Там быў адзін велізарны пакой, лаўкі стаялі, кіно пускалі. Памятаю, быў канцэрт, і адна сказала: “Уй, сабраць такую публіку і спяваць такую ерунду – я не магу!” Але ж яна грошы заплаціла, то трэба было слухаць [51].

Пры пажарнай часці быў драмгурток, прыходзілі, спявалі і танцавалі. Ігралі там звычайна чалавекі 2–3 [11]. Ставілі “Мікітаў лапаць”. Былі спецыяльныя брашуркі беларускія з п’есамі. Настаўніца адна гэта арганізоўвала, і ў школе яна была таксама. Ставілі п’есы адну на польскай, другую на беларускай [мове]. Спектаклі паказвалі за адзін вечар два разам. А хто б пайшоў на польскі з нашых?! Можа, і пайшлі б, але на нашай [мове] – болей [51].

У будынку пажарнай часці выступалі і гастраліруючыя артысты. Туды часта прыязджалі артысты. Адночы прыехаў сілач [20]. Памятаю, мядзведзя прыводзілі [80]. *Расказвае У.У. Лабаза:* Прыязджалі барцы, бароліся. Там і рускі, і немец, і паляк. І пасля выклікалі нашых: “Хто хоча, выходзьце, паборамся!” І былі жадаючыя. Мікалай Найба, высокі такі, здаровы хлопец, у кузні малатабойцам працаваў. І каб даказаць, што ён

⁴⁰ 3 мая – Дзень Канстытуцыі.

такі дужы, яму кладуць накавальню на живот і па накавальні молатамі б'юць. Во ён дужы такі! Дужы-дужы, але там трэба спрыт. Вёрткім трэба быць! Ён выбраў самага лёгенькага паляка, ён худзенькі быў. Прыйшоў гэты Коля, той шмат ніжэйшы за яго. Схапіліся, туды-сюды, ён пасля гэтага Колю праз галаву, толькі пяты бліснулі, і як ляснуў аб падлогу... Ну, а што ж ён думаў! А калі б пабароў паляка, то была б прэмія нейкая. Яшчэ адзін з Міра выйшаў на сцэну, сам выпіўшы, ногі брудныя-брудныя. Людзі давай смяцца з яго, а трэба ж распануцца да трусаў. Падыйшоў гэты барэц да яго і паслаў яго куды далей. Тут усе давай смяцца. А ён, калі клалі камень, то трамбаваў усё. Трамбоўка – цяжкая праца, то мускулы ў яго такія добрыя. Ну, што мускулы твае, тут трэба трэніроўка. То ўцёк з гэтае сцэны. Людзі пасмяяліся з яго і ўсё.

Білеты былі па 50 грошай, па злоту, па два. Багацейшыя займалі першыя месцы. Пуд жыта – паўтара злота, нават да двух даходзіў перад жнівом. Гэта дарагія білеты былі. Артысты прадстаўленне кожны дзень паказвалі, народу шмат хадзіла. Там сцэна была, стулікі. Дзецям хацелася пайсці паглядзець, хоць дорага. Але ў мяне не было такога, калі што, то папрашу ў мамы, і яна дасць, калі палічыць патрэбным.

Прыязджалі аднекуль з Польшчы, але яны на рускай мове, нейкая трупка прыязджала. Вывесілі аб'яву, мы ідзем са школы з Сярожай Нарбутовічам, глядзім, чытаем, а ззаду стаіць нейкі мужчына і глядзіць на нас: “А вы згодны паўдзельнічаць у прадстаўленні?” Мы пасмяяліся. “Не смейцеся, нам трэба 2 хлопчыкі, гаварыць шмат не трэба. Некалькі слоў толькі скажаце. За гэта мы 2 білеты для бацькоў бясплатных дадзім. І колькі мы будзем стаяць, то вы зможаце бясплатна прыходзіць і бацькі”. Ну што, мы згадзіліся. Бачаць, што мы па-рускі⁴¹ гаворым, зрабілі некалькі рэпетыцый, і мы выступілі там. Назаўтра мы прыйшлі ў школу, дырэктар школы нас выклікае, я ў 6-м, здаецца, класе быў. “Ты быў у тэатры рускім? А чаму? А ты ведаў, што нельга?” – “Ведаў. І бацькі былі”. – “Марш дадому і скажы, каб бацькі прыйшлі!” – “А чаму Косінувне можна?” – “Цо вольно воеводе, то не тобе, малы смроде!”⁴² Я бяру маму і прыходжу. Ён адчытаў яе, мама пайшла дадому, а я ў школу. Бацька Косінувны пісаў паданні, што каму трэба было, заяву якую ў суд ці куды, пісар быў... Але я быў яшчэ. Цішком прабярэшся. Спектакль быў пра любоў, пра ўсё [38].

У пажарнай праводзіліся Новы год, Каляды. Уваход на тэатральнае прадстаўленне – платны. У Новы год стаяла ёлка. Мая цётка аднойчы

⁴¹ Лабаза В.В. адзначаў: “А мы паняцця такога не мелі, што мы беларусы, называлі сябе рускімі”.

⁴² Пол. мова “Што дазволена ваяводзе, то не дазволена табе, малы смурод”.

прыбралася ў касцюм з белага імху і грыбочкаў. Ставіліся прадстаўленні, у асноўным казкі [55].

Былі для дзяцей канцэрт. Як ёлка і на Міколу давалі падарункі. Бацькі самі куплялі падарункі, а дзецям казалі, што ад Міколы. Прыгожыя касцюмы былі, рабілі з карбованай паперы. Казкі ставілі, вершы расказвалі. Дзеці самі выступалі. Самае лепшае прадстаўленне было на Новы год. У князя на Новы год давалі падарункі ў вузлах (па паўметра тканіны). Хлопчыкам у блакітным, дзяўчынкам у ружовым, там цукеркі, печыва і інш. У князя на Новы год збіраліся ў пажарнай. Князь на ёлку не прыходзіў, падарункі раздавала Шмурэева з канторы. Ёлка была высокая, упрыгожвалі яе баляніцамі, лялькамі самаробнымі (галаву куплялі, астатняе самі дараблялі). Анёлаў рабілі, шарыкі. І музыка там грала: гармонік, гітара [59]. *Міране ўзгадваюць, што на Новы год ставілі ёлку бацькі і дома. Пры Польшчы мае бацькі ставілі ёлку, куплялі цукеркі і вешалі на ёлку [40].*

Для парабкаў і іх дзяцей князь устройваў дажынкi. Дзетвары ўсёй даваў падарункі. Ён добрыя даваў падарункі, не тое што кулёчак цукерак які. Ён даваў і да Вялікадня, і да іншых святаў малым і адзенне поўнаасцю[32].

Святкавалі і рэлігійныя, і традыцыйныя святы, і новыя, палітычныя. Лапінкі елкі вешалі на дзверы. На каляды елку ўпрыгожвалі, пяклі булкі з макам, рыбу ў цесце, смажанкі з макам, куццю. У святочны вечар перад вячэрай мы садзіліся на покуць, і папа з парога пачынаў “сеяць”, гэта значыць кідаць зерне. Мы фартухі трымалі, і ў каго колькі ў фартуху зерня акажацца, столькі і баранчыкаў будзе. Цэлы дзень елі поснае, ніякага мяса, на наступны дзень – каўбаса з верашчакою і куцця з салам. Пост цягнуўся 6 тыдняў. Абавязкова на вячэру елі булкі з макам. Ішлі ў клуб на танцы на ўсю ноч, перад гэтым выпівалі водкі па 3 шкляначкі з чакушкі. Праходзіла вялікая служба ў царкве [30]. На Каляды бацька з мамай выпівалі чакушку водкі. Тады столькі п’яніц не было, як зараз, усё было культурна [13].

Пры Польшчы мы ў касцёл вельмі прыгожыя хадзілі. Бацька заўсёды мне банты завязваў. Але бацька рэдка ў касцёл хадзіў. Ксёндз крыўдаваў на бацьку, што рэдка заходзіць, на споведзі сварыўся. Але ў бацькі шмат працы было, не было калі [56].

На Купалле дарогу паміж юнаком і дзяўчынай, якія падабаліся адзін аднаму, высцілалі кветачкамі ці белаю палавінай. Пастухі плялі вяночкі і надзявалі на рогі карове. Калі карову прыганялі ў хлеў, гаспадар клаў на яго вянкi, а пастуху за вянок даваў булку ці сыр. Вянок азначаў абярэг ад грома [30].

Былі дэфіляды – дэманстрацыі польскія на 3 мая і 11 лістапада (не-подлеглость Польска⁴³). На 1 мая нейкія выкідвалі чырвоныя сцягі [4]. Народ збіраўся на цэнтральнай плошчы каля помніка Касцюшку [1].

Здзіцячыхзабаўместачкоўцыўзгадаюць: Тут усё рабілі, і цацкі рабілі. Я быў малалетка, то ўсялякія цацкі былі [12]. У футбол гулялі, у лапту, у чыжыка. Усе гульні былі здзіцячыя. Футбола [*маецца на ўвазе мячык*] у нас не было. Калі і быў мячычак маленькі, ну, пхалі яго нагамі. Ну дзе ж там футбол возьмеш? Ого! Пры Польшчы гэта дорага было. А Білі [*пры-ёмны сын князя Базыля, сын амерыканкі*], ён з футболам прыходзіць. Ён жа па-руску не мог, толькі па-англійску. І мы давай ганяць гэты фут-бол, і ён з намі, ужо каманды нам назначыў. Дзе там, мы правілы буд-зем выконваць! Ён па-свойму гаворыць, што трэба так, а мы: “Падума-еш!” І іншы раз штурхача дадзім гэтаму Білі, і ён з плачам пайшоў дадо-му. Мы яму пад рэбры трохі натаўчом, і пайшоў дадому з плачам. У мяне захаваўся польскі футбол яшчэ са школы. Яго ўжо выкінулі. Я ўзяў дадо-му, бацька мне яго падрамантаваў, і гулялі з хлопцамі [38].

Моладзь грала на музычных інструментах, спявала песні, займалася спортам і чытала кніжкі.

Я прыгожа граў на дудачцы [12]. На гітары сам навучыўся граць. А гітара ў сястры была. Муж яе Ягор Хмель сам зрабіў гітару. І вельмі до-брую. А граць не ўмеў, сястра грала. Ну і яна мяне заахвоціла [38].

Дзе мост на вуліцы Чырвонаармейскай, на той бок, было вялікае воз-ера. На мосце моладзь збіралася: і яўрэі, і нашы, і палякі [59]. Дзе мост, была лодачная станцыя [7].

У Міры існавала польская бібліятэка, хадзілі ўсе, хто пажадае, і яўрэі, і татары хадзілі, розныя кнігі чыталі: “Знахар”, “Огнем і Мечем”, на роз-ных мовах былі. А падручнікі былі на польскай [34].

У доме на Танкавай, 6, праводзілі вечарыны яўрэі, спявалі яўрэйскія песні “Шомелей” [11]. У іх была свая арганізацыя. Там весяліліся, спявалі [4] [*гл. таксама дадатак 6*].

Цікавымі з’яўляюцца расказы міран аб тым, што яны ведалі пра жыццё ў савецкай Беларусі, ці як сабе яго ўяўлялі. Большай часткай гэ-тыя расказы сведчаць: міране былі нядрэнна інфармаваны, але не маглі ці не хацелі верыць у тое, што пераказвалі адзін аднаму.

⁴³ Пол. мова Święto Niepodległości – Свята Незалежнасці Польшчы

Я жыў за 7 вёрст ад граніцы. Мы бачылі, што там толькі ў 11 гадзін ехалі працаваць у полі. Думалі, вось у іх там усё ёсць, нават працаваць шмат не трэба. Хоць мой бацька ведаў, што там жах, што там людзі галадаюць. Мой бацька нават сам вадзіў туды перабегчыкаў. Расказвалі пасля, што рускія салдаты вінтоўкі на вяроўкахносяць [42]. Рай-рай, рай! Тут пекла, а там рай. А, напрыклад, расказвалі: касілі вась там, ля Нясвіжа недалёка граніца, з гэтага боку косяць і з таго косяць, пагаварыць ахвота. А назаўтра ўжо пытаюць: “А дзе той?” – “А яго НКВД забрала”. А тут гавары як хочаш. А ўсё роўна: “Рай там!” Хацелі, каб саветы прыйшлі. Ой, яшчэ як хацелі, рускія – свае, а палякі – чужыя [78]. Мой сусед – паляк Баздыга – вучыў ваеннай справе дзяцей асаднікаў. Ён быў ціхі і добры. Адночы я прыйшла да яго ў госці, ён мне сказаў, што ў расійскіх калгасах голад, хлеб выдаюць кавалачкамі, а мы не верылі. У яўрэяў жа можна было купіць які хочаш хлеб. У Баздыгі было радыё, і ён ведаў, што саветы прыйдуць [30]. Мы працавалі цяжка і шмат, але хоць не галодныя. Мая сястра адтуль нават перабегла сюды, каб купіць якое-небудзь адзенне, хоць у нас было і дорага. Пара абутку каштавала 6 пудоў жыта [41]. Сям’я з БССР перайшла да нас. Прозвішча Лаўкет. Князь іх прыняў, плаціў ардынарыю [4].

Свой уклад у “інфармаванне” насельніцтва Заходняй Беларусі адносна таго, як добра жыць у Савецкім Саюзе, несумненна, унеслі падпольныя камуністычныя гурткі. Пры Польшчы існавалі падпольныя гурткі. На пасяджэннях гаварылі аб Расіі, спявалі рускія песні, слухалі радыё. Гэтыя гурткі арганізоўвалі мясцовыя [20]. Тут было ў нас камуністаў шмат, да сходы тут рабілі [51]. Былі падпольныя арганізацыі, вялі прапаганду супраць панскай Польшчы. Агітатары выступалі супраць князя [8]. 1 мая сцягі вывешвалі чырвоныя, лістоўкі раскідвалі па вёсках. Накідаюць перад маем, а паліцыя потым нюхае, хто, што, як, для чаго. Ну потым знойдуць, тады пасадзяць у турму. Ну пасядзіць тры месяцы, і зноў сцягі вешае... За польскім часам шмат хто займаўся палітыкай. Многа палітыкай займалася і ў нас, і навокал. Тут Бубноўскі быў Іван, займаўся палітыкай, расказваў ён мне, але некаторых саджалі, а што тут за “саджалі” – 3 месяцы толькі! Жалезняковіч – гэта быў старшыня выканкама. Ён з Ярэміч сам, папоў сын. Але пры Польшчы ён займаўся палітыкай. Тут былі такія гурткі... Ну, шкодзіў палякам. І ў Міры былі, якія працавалі падпольна на бок саветаў. Тут Сташэўская, Бубноўскі Іван былі падпольшчыкамі [78].

Міране верылі агітацыі. Мне вельмі падабаўся савецкі гімн⁴⁴. А ў швагра быў дэтэктар з навушнікамі, і я да яго іду і сяджу да 12 гадзін ночы

⁴⁴ У СССР да 1944 г. дзяржаўным гімнам быў “Інтернационал”.

ў яго ў замку, чакаю, каб толькі паслухаць савецкі гімн, мне так падабалася музыка, што яны гралі. Слухалі па радыё, як там добра жыць у Савецкім Саюзе, верылі, натуральна, а чаму ж не верыць!? [38]. Ведалі, што лепш будзе. Казалі, што там васьмігадзінны працоўны дзень. У мяне старэйшы брат быў. Так ён рабіць не хацеў, а цягаўся. Гэтыя на зямлі адзін рабіў, а другі – на кузні, а яму не хацелася. Ён хацеў у Расію, бо тут бацька застаўляў яго рабіць. А яму не хацелася. Думаў, будзе языком там толькі дзейнічаць, да ўсё. Ён выпісваў з Вільні газету, і збіраў гэтыя газеты, і ў гумне на шчыт у самым версе склаў, і напісаў: “Прашу не чапаць”, ён жа нам напісаў, не мышам. Ён пайшоў у Расію, яго адправілі адтуль сюды, а тут пасадзілі. Пасадзілі у Вільню на Лукішкі⁴⁵. А другі брат служыў у арміі ў Вільні. Так смяяліся мы, што адзін сядзіць, а другі стаіць. Як ён адседзеў, то зноў пайшоў, то яго ўжо прынялі там. Няведама дзе дзеўся [51].

Шмат тады ўцякло. Астраўкі тут недалёка вёска. Ну і моладзь гулялі-гулялі, гралі, потым уся музыка і пайшлі туды. Усё. Так танцы былі і пайшлі чарадою. Валодзя Клімаш, з Балціч ён. Ён у 1938–1937 уцёк туды. Ён вучыўся ў Вільні, ну і падпольна гэтаксама што-небудзь тварыў. Яго пасадзілі ў турму, пасядзеў у турме ці 6, ці 3 месяцы. Тады ён пайшоў за граніцу. Як пайшоў за граніцу – так яму 25 гадоў! Саслалі недзе яго на поўнач. Ён там ацалеў, сустрэліся з ім можа гаду ў 1949–1948, потым раскажаў, як было, як што, як там, якое там гора было [78]. Моладзь пераходзіла граніцу. Ніхто не ведае, што з імі здарылася ў СССР [4]. Яны пераходзілі праз граніцу. Іх у СССР лічылі польскімі шпіёнамі. Адтуль вяртання не было [8].

А.С. Шпак падсумоўвае: Мы слухалі радыё. Радыё было з навушнікамі, дэтэктарамі, дык мы слухалі. О! Там рай, рай, рай! А як прыпёр рай – дык у лес! Вы самі ведаеце, і я ведаю, што там было гора, а тут можна жыць было, а людзі невядома чаго хацелі [78].

2. Замак і маёнтак

У 1891 г. ўладальнікамі Мірскага замка сталі князі Святаполк-Мірскія. Мікалай Іванавіч Святаполк-Мірскі (1833–1898) купіў яго ў Марыі Гагенлоэ, сястры князя П.Л. Вітгенштэйна. Карані рода Святаполк-Мірскіх польска-беларускія, абрусеў ён толькі ў другой палове XIX ст⁴⁶. Князь Мікалай Іванавіч, генерал царскай арміі, быў жанаты на Клеапатры

⁴⁵ Лукішкі – турма ў г. Вільня.

⁴⁶ Усова, Н. Письма из Мира 1920–1930-х годов / Н. Усова // Мірскі замак як гісторыка-культурны феномен XV – XX стст. Новыя даследаванні: матэрыялы Навук.-практ. канф., г.п. Мір Гродзен. вобл., 29 мая 2004 г. / навуц. рэд. Н.Ф. Высоцкая. Мн., 2004. С. 75.

Міхайлаўне Ханыковай (1845–1910), дачцы Міхаіла Мікалаевіча Ханыкова і Соф'і Васільеўны Энгельгардт. У іх шлюбе нарадзіліся: Міхаіл Мікалаевіч (1870–1938), Іван Мікалаевіч (1874–1922), Сямён Мікалаевіч (? – 1917 у Харкаве), Дзмітрый Мікалаевіч (? – ?) (жыў у Румыніі), Уладзімір Мікалаевіч (? – 1906 у Егіпце), Васілій Мікалаевіч, Пётр Мікалаевіч. Два апошніх памерлі ў дзяцінстве.

Клеапатра Міхайлаўна, якая мела сем сыноў, узяла на выхаванне яшчэ трох дзяўчынак. Маленькія Анастасія, Марыя і Ганна Паўловічы рана страцілі маці, а мачаха адправіла іх з бацькоўскай хаты на пошукі "свайго хлеба". Княгіня, выпадкова спадкаўшы дзяўчынак, пашкадавала іх і пакінула каля сябе. Па ўспамінах дачкі Анастасіі Паўловіч Клеапатры Зыманд, Клеапатра Міхайлаўна з любоўю выхоўвала дзяўчынак, яны заўсёды ездзілі на адпачынак разам з сям'ёй Святаполк-Мірскіх. З цягам часу старэйшая Анастасія стала памочніцай княгіні і заставалася побач да апошніх дзён жыцця княгіні [31].

Князь Мікалай Іванавіч пражыў у Міры толькі сем гадоў. Але за гэты час у маёнтку былі праведзены значныя пераўтварэнні. На ўсходзе ад замка быў пабудаваны двухпавярховы палац, дзе і жылі Святаполк-Мірскія (палац згарэў падчас Першай сусветнай вайны); паміж новым палацам і замкам быў створаны пейзажны парк; у 1898 г. на месцы зарослых старых вадаёмаў побач з замкам з'явілася возера; у 1904 годзе быў заснаваны вінакурны завод.

Спадкаемцам князя Мікалая Іванавіча стаў старэйшы яго сын Міхаіл Мікалаевіч. Князь Міхаіл быў высокаадукаваным чалавекам і займаў значныя пасады ў Расійскай імперыі. Пасля заканчэння Пецябургскага ўніверсітэта, дзе ён вывучаў усходнія мовы, Міхаіл Мікалаевіч быў камергерам імператарскага двара, павераным ў справах Расійскай імперыі ў Балгарыі. У пачатку 1920-х гг. ён прыехаў у Мір у якасці ўладальніка Мірскага замка і маёнткаў Святаполк-Мірскіх⁴⁷.

У гэты час у Міры жыў малодшы брат Міхаіла Іван Мікалаевіч, які вярнуўся ў бацькоўскі маёнтка пасля разводу. Ажаніўшыся ў 1899 г. у Новачаркаску з Надзеяй Васільеўнай Энгельгардт, князь Іван з сям'ёй жыў у маёнтку Галіеўка пад Жытомірам Херсонскай губерні⁴⁸. У іх нарадзілася пяцёра дзяцей: Сафія Іванаўна (1901–1913), Надзея Іванаўна (1903–1995), Васілій Іванавіч (1905–1974), Таццяна Іванаўна (1907–1980-я), Сямён Іванавіч (19...–1920)⁴⁹. Але сямейнае жыццё не склалася, і ў 1915 г.

⁴⁷ Усова, Н. Письма из Мира 1920–1930-х годов. С.77.

⁴⁸ Тамсама. С.76.

⁴⁹ Дачка Сафія Іванаўна (Сонічка) утанула ў Балгарыі ў 1913 г. і пахавана ў сямільным склепе Святаполк-Мірскіх у Міры.

Іван Мікалаевіч і Надзея Васільеўна разыйшліся⁵⁰. Пасля разводу Надзея Васільеўна вярнулася ў Лучэсу⁵¹, Іван Мікалаевіч – у Мір, дзе ў 1922 г. памёр. Праз колькі год у Мір прыехала і Надзея Васільеўна.

Мірскі замак знаходзіўся ў паўразбураным стане. Міхаіл Мікалаевіч аднавіў вежы замка, зрабіў іх прыгоднымі да жыцця і пасяліўся ў паўднёва-заходняй вежы. Парушыўшы законы гатычнага стылю і абарончыя функцыі замка, па загаду князя Міхаіла на замкавай сцяне быў зроблены балкон, з якога адкрываўся цудоўны від на парк і возера. Работамі па аднаўленні замка кіравалі варшаўскі кансерватар Тэадор Буршэ і мясцовыя спецыялісты: інжынер Фелікс Блэх і муляр Ян Пушкарскі. Да 1935 г. была адбудавана частка ўсходняга палацавага корпуса, гарматная і тынкавая вежы. Работы праводзіліся і ў іншых месцах.

Міране, натуральна, найлепш памятаюць князя Міхаіла. Мяркуючы па іх словах, князь значную частку свайго часу праводзіў на балконе: Я сюды гуляць прыходзіла. Сядзеў ён на балконе і ўвесь час у падзорную трубу глядзеў. Князь хварэў на рэўматызм. Ні на рыбалку, ні на паляванне не хадзіў, сядзеў на балконе [59]; Князь у вольны час любіў сядзець на балконе, любіў чытаць. У яго была вялікая бібліятэка [69]. Але тут трэба прымаць да ўвагі, што жыццё князя і міран адбывалася, так бы мовіць, у розных плоскасцях, і балкон быў ці не адзіным месцам, дзе гэтыя плоскасці перасякаліся і насельнікі Міра ўвогуле маглі бачыць князя: Таго князя ніхто не бачыў. Ён быў пажылы, стары. Нікуды не выходзіў [48]. Самога князя я мала бачыла, толькі як ён на балкон выходзіў. Дзе я магла яго бачыць? [35]

Доступ на тэрыторыю замка і маёнтка мелі толькі слугі і парабкі князя, аб чым яны гавораць з гонарам, адзначаючы гэта як асаблівы прывілей “княжацкіх” у параўнанні з міранамі (апошнім уваходзіць туды не дазвалялася). Туды ж нельга было ў замак зайсці. Дарогу князь закупіў і зрабіў дарогу на Стоўбцы, каб мужыкі не хадзілі па маёнтку [12]. Ніхто не меў права хадзіць там [35]. У парку была брама і веснічкі. Надпіс там быў: “Посторонним вход запрещен”. Агароджана ўсё было дротам. Брама была там, дзе капліца. У садзе былі два вартаўнікі. У замку не было ніякай аховы, толькі вартаўнікі. Вартаўнік каля капліцы меў злосную сабаку – Хаву. Сабакі былі велічэзныя. Каб да князя ішлі красці – не было такога. Каля капліцы была каштанавая алея насупраць вала замка, тут быў дом, гэта места называлі “Ташкент” – вельмі ўтульна было [59].

⁵⁰ Усова, Н. Письма из Мира 1920–1930-х годов. С.77.

⁵¹ Тамсама. С.79.

Але князь, калі гэта было неабходна, мог даць дазвол хадзіць праз парк і міранам. Князь Міхаіл быў вельмі добры. Нам на працу трэба было хадзіць далёка, абыходзіць Мір, а дарога праз парк была ў некалькі разоў карацейшая, і мы пайшлі прасіць князя, каб нам дазволілі хадзіць праз парк. Князь ішоў і, як заўсёды, напяваў сваю песню «Пожалей ты меня, моя дорогая». Падышоў, паклаў мне руку на галаву і ветліва запытаў, што нам трэба. Мы расказалі, і князь адразу дазволіў хадзіць праз парк. Пасля гэтага мы дадому на абед сталі паспяваць [26].

Аб інтэр'ерах самога замка сведчанняў няма. Непасрэдна ў пакоі князя мелі доступ толькі бліжэйшыя яго слугі. Успамінае жонка лакея князя Міхаіла М.У. Хмель: Князь жыў у паўднёва-заходняй вежы, мы – у паўночна-заходняй. Я жыла там з сям'ёй. Зімой халаднавата было [69]. *Апісваюць галоўную залу, дзе адбываліся прыёмы гасцей:* Галоўная зала была са слановай косці. Ззяючая, яскравая, у вуглу намаляваны мядзведзь [11]. У князя была вельмі вялікая бібліятэка, у яго кніжкі былі вельмі добрыя [34]. У Міхаіла, казалі, быў шырокі драўляны ложка [79]. *Выдатнай адметнасцю замка была наяўнасць ванны, чаго не было ні ў бедных, ні ў заможных міран.* Але “замкавым” таксама дазвалялася карыстацца княжацкай ваннай: У замку была ванна. Яны [слугі князя] ведалі, калі князь мыецца, а калі сваім можна. Усе маглі мыцца, хто ў замку працаваў. Пойдуць дамовяцца з вартаўніком, напрыклад. Вось, калі Валік [швагер У.У. Лабызы] быў лакеем, то ён ведаў, калі можна [мыцца]. Пайсці, спытаць: “Князь будзе мыцца?” – “Не”. Тады ўжо ідзеш і мыешся [38].

Міране адзначаюць незвычайную прыгажосць і дагледжанасць тэрыторыі вакол замка: Князь трымаў ў парадку і замак, і царкву княжацкую [7]. Парк тут прыгожы быў, дрэвы раслі. І піхты, і елкі [59]. Пад кіраўніцтвам Пысевіча была аранжэра. Якіх толькі кветак і раслін там не было! [56] У парк той я сама хадзіла. Фінскія ружы прыгожыя былі [35]. Насыпана была клумба і там ружы раслі [38]. Сад быў дагледжаны, у 1937 г. пасадзілі [59].

Возера побач з замкам, кажучь, было чысцюткае, і ў ім вадзіліся карпы, якіх гатавалі для князя: А тут возера ў яго было, карпы ён гадаваў. Яму свежыя карпы лавілі, гатавалі [35]. *Яшчэ адным прывілеем “княжацкіх” было права купацца і лавіць у гэтым возеры рыбу.* Расказвае У.У. Лабыза: Работнікі княжацкія маглі купацца ў возеры, калі спякотны дзень летні, у час касьбы, жатвы, тады парабкам князь дазваляў купацца. У сталярцы зрабілі лодку і купаліся. Там у возеры столькі ўжо рыбы было! Карпы во якія велічэзныя! Калі луска, то была як пяць капеек. Яны ўлетку пад вечар туды бліжэй да спіртзаводу выплываюць да трубы і на бок кла-

дуцца, на сонцы грэюцца. А мае ўжо швагры гэтыя [лакеі князя], і Валік, і Ягор... У замку быў нямецкі карабін “вальтэр”, не, “маўзер”. І патроны былі. Яны залезуць на алешыну і каравуляць. Толькі карп падплыве, яны – бах у яго! Ён адразу на ніз. Яны бяруць лодку, багор і плаваюць. І гэтым багром спрабуюць, спрабуюць. Некаторы раз доўга, гадзіны дзве, а рыба на дно кладзецца. І потым пападзецца – і выцягваюць. Не ўсім дазвалялі [рыбу лавіць]. Шваграм дазвалялі. Мне дазвалялі. Там ад самага спіртзавода, дзе рачулка ўпадае ў возера, можна было лавіць любому. Ну, ужо спрабавалі некаторыя і ў возеры, там астравок маленькі быў, на астравок залезуць – і ўжо з возера. Лавілі. І плотачкі, акунькі. А тут каля замка рос маліннік. І вось я за гэтыя маліны зайду і, значыць, з вудачкай. І толькі закінешь вудачку – плоточка ёсць і ёсць. Ды такія добрыя плоткі! Там нават табурэтак была маленькая, швагер мне зрабіў. То я сяду і вудачку закіну – плотачка, вудачку закіну – плотачка. *Аднойчы У.У. Лабазе давялося паўдзельнічаць у прыгатаванні сняданка для князя:* Князь убачыў: “Кто там рыбу ловит?”⁵² Я ўстаю: “Гэта я, Ваша сіяцельства!” – “А, Володя! А ты мне на завтрак рыбки дашь?” Я гавару: “Добра, Ваша сіяцельства! Прынясу”. Я набраў штук 5–6 добрых плотак. Прыношу на кухню да Веры Іванаўны. Яна: “Што гэта ты прынёс?” – “Мяне князь прасіў”, – “Ну, добра, а я яму нешта іншае думала на сняданак прыгатаваць” [38].

“Простыя” міране таксама карысталіся княжацкім лесам і возерам, абыходзячы забарону: Пры князі забаранялася хадзіць у лес. У лес ішлі раніцай па канавах ці вакольнымі шляхамі. Лавілі рыбу, на рыбалку хадзілі толькі ноччу. Рыбу заўсёды можна было здаць у любой колькасці ў карчму яўрэйцы Машы [55]. Лес ахоўвалі ляснічыя. Ім давалі дзялкі, колькі там гектараў. І яны ахоўвалі. Там было столькі грыбоў! Там жа слянянам хадзіць не дазвалялі. Ляснік як убачыць, то штраф напіша [34].

Калі мне было 6–7 гадоў, мы пайшлі з хлопцамі рыбу лавіць і ўбачылі князя. Ён быў апрануты ў чырвоны тулуп, падпяразаны. Хлопцы ўбачылі князя і ўцяклі. А ў мяне засталіся вудачкі, і я застаўся стаяць. Князь спытаў у мяне: “Откуда ты?” – “Мірскі я”. – “А кем работает твой отец?” – “Ён працуе ганчаром”. Князь узяў мяне і павалок да сябе. На кухню. Прывеў мяне і даў есці. Я, разумею, нават есці не мог. Потым ён даў мне 5 золтых і сказаў: “На тебе, дай маме, пусть тебе купит ботинки”. Але дадаў: “Больше не приходи сюда с этими хлопцами. А то тут есть сторож. Он может тебя побить, если увидит около озера”. Гэта было недзе ў 1937 ці 1938 г. [81].

⁵² Інфарманты адзначалі, што князь заўсёды размаўляў па-руску. Падчас цытавання князя яны заўсёды пераходзілі на рускую мову.

Аб князю Міхаілу ў Міры ўспамінаюць з вялікай любоўю. Але міране адзначаюць, што іх жыццё і жыццё князёў – гэта два розных светы, зусім непадобных: Гэта быў іншы гатунак людзей. Князь, ён жыве, работнікі працуюць на яго, княгіню чэшуць – навошта такое жыццё? [79]. Тым не менш князь Міхаіл апісваецца як “свой” у адрозненне ад нават ніжэйшых па рангу, напрыклад, кіруючага маёнткам князя Пысевіча, які падкрэслена падаецца як “чужы”, “іншы” і адмоўны. Гэтая “свойскасць” князя базуецца на некалькіх момантах. Па-першае, князь размаўляў па-руску, хоць, як падкрэсліваюць міране, ведаў незлічоную колькасць розных моў. Гэтым ён адрозніваўся ад выключна польскамоўных прадстаўнікоў улады. Князь па-беларуску і па-руску размаўляў, і англійскую ведаў, шмат моў ведаў [34]. Князь размаўляў на польскай мове, ведаў жыдоўскую, рускую, амерыканскую, нямецкую і яшчэ шмат. З намі размаўляў па-руску [69]. Звычайна яны размаўлялі па-французску. І прыслуга каб не чула іх размовы, то яны звычайна французскай карысталіся. А з прысługай размаўляў па-руску. Князь, між іншым, казалі, чатырнаццаць моў ведаў, Міхаіл [38]. Аб веданні князем Міхаілам розных моў успамінаюць і такую гісторыю: Да князя прыйшоў мула, князь яго паклікаў, то мула той ужо задаволены, што князь яго выклікаў. І князь давай да яго па-турэцку ці па якому⁵³. А той глядзіць на яго: “Я не разумею Вас, Ваша сіяцельства!” – “Так какой же ты мулла!?” [38].

Князь Міхаіл быў праваслаўны, як і большасць беларусаў-жыхароў Міра. Гэты момант таксама ўспрымаўся як збліжаючы князя і беларускіх сялян у каталіцкай краіне. Князь быў праваслаўны. Тут Польшча была. Польшчы было не цікава, што князь праваслаўны [45]. Пысевіч, як і палякі, горш адносіўся да народа. Князь быў праваслаўны [69].

З удзячнасцю ўспамінаюць міране ветлівасць князя, яго ўважлівасць да простых людзей, што не ўспрымалася як належнае для чалавека такога рангу. Князь быў добры. Вітаўся [34]; не крыўдзіў нікога [70]. Кожны працоўны меў пашану ў князя [43]. Па ўспамінах, князь даглядаў парабкаў [22]. Князі да насельніцтва ставіліся добра, у іх былі парабкі, і гэтыя парабкі першымі апранулі касцюмы і купілі веласіпеды [24]. І так размаўляў, ён не быў горды. Ён добры быў чалавек. Гордасці не меў ніколі. “О, здоров!” – “Здравствуйте, Ваше сиятельство!” [85]. Ён у замку, на балконе ў згрэбнай кашулі. То ён стане, і ўвесь час кланяецца парабкам за тое, што яны працуюць на яго. Такой ветлівасці можна пазаздросціць зараз. Тое, чаго ў нас зараз не хапае [32]. Тата мой маляды хлопец быў. 18–19 гадоў было. “Іду, – кажа, – праз парк, а князь кажа: “Здравствуй, Илья”. А тата кажа: “Ваше сиятельство, я должен пер-

⁵³ Трэба думаць, князь размаўляў па-арабску.

вый здароватся”. Князь кажа: “Не имеет значения, кто первый” [59]. Хоць кажучь, князі, паны здэкаваліся – няпраўда гэта ўсё, хлусня. Можа быць, недзе там і здэкаваліся, але ў нас... [38]. *Яшчэ адным сведчаннем вялікай талерантнасці князя з’яўляецца наступная гісторыя*: А тут стары завод. Лікёршчыкам быў Каслінскі. Мама кажа: “Раз прыйшоў князь, кажа: “Иди, позови Кослинского”. Каслінскі адказаў: «Скажы, што я абедаю. І сама вяртайся абедаць”. Яна прыйшла: “Ваше сиятельство, Пан Кослинский обедает”. Князь адказаў: “Пусть кушает, я подожду” [59].

Успамінаюць і такі выпадак: Аднойчы парабкі нешта святкавалі, а грошай не хапіла. І яны адправілі самага смелага – Сцёпу Русецкага да князя. Ён прыйшоў і кажа: “Ваша сіяцельства, рабочым грошай не хапае”. Князь даў. На другі раз зноў не хапіла. Зноў Сцёпу адправілі. Князь зноў даў. А на трэці раз князь сказаў: “Не дам, у меня брат имение пропил” [40].

Адзенне князя Міхаіла – адна з любімых тэм успамінаў жыхароў Міра аб ім. Яно таксама ўспрымалася як нехарактэрнае для князёў: Міхаіл насіў простую палатняную кашулю і такія ж штаны. Міране тлумачаць гэта сціпласцю князя. Князь не насіў такія строі. Халшчовае адзенне насіў, і верхняе, і ніжняе з палатна. Саматканае, самі рабілі палатно, беленька-беленька [52]. Апрача ўсё вельмі проста, ён любіў усё палатнянае, са свайго зробленае. У яго летні касцюм быў белы, усё са льну: і штаны, і касцюм. Ён так сціпла апрачаўся. Нават шкарпэткі тут заказваў, каб яму тут па-суседску рабілі. Кашулі таксама рабілі самаробныя. Прыязджаў спецыяльны кравец, які шыў на яго, з Варшавы [34]. Ён увесь час быў у чырвонай ільнянай кашулі. Ён любіў усё ільняное [59]. Князь насіў белыя суконныя штаны, чырвоны палатняны халат, заўсёды хадзіў без шапкі [69]. Асаблівага адзення не насіў. Халат быў чырвоны. Вось ён любіў яго. Касцюмаў у яго не было, усё простае [85].

Аб тым, як князь па-суседску заказваў шкарпэткі, успамінае Н.Я. Бычко: Аднойчы пайшла я з жанчынамі на работу, а па дарозе каля возера прагульваўся князь з кульбачкай. Усе: “Князь, князь ідзе!” У мяне аж сэрца закалацілася, такое дзіцячае здзіўленне, я ж яго не бачыла. Гляджу – старэнькі чалавек. А так дрыжала ўжо! Ён убачыў мяне ў беларускім нацыянальным касцюме і запытаў: “Где ты это, детка, купила?” Я разгубілася. А мая сяброўка і кажа: “Гэта яна сама ўсё зрабіла”. Сяброўкі імя было Нюра Яцкевіч. А я была ў 4-м ці 5-м класе. Пайшла да цёткі, папрасіла палатна, тата мне пашыў, а сяброўка са старэнькага атласнага халаціка зрабіла безрукаўку. Я купіла блёстачкі такія: ружовенькія, чырвоненькія, чорненькія, і так аздабіла прыгожа. Так добра атрымалася! Князь кажа: “Ты мне рубашку вышыеш?” – “Калі ласка!” Ну, вось я

кашулю гэту яму вышыла, прынесла да замка. І ён як раз пад'ехаў на кані маленькім такім, з блёсткамі конікі, і званочак, і сядзенне такое. Кажа: “Каб яшчэ ты мне кушак звязала”. – “Добра!” У нас каля Беражнага была “школа рольніча”, там гатаваць вучылі, і шыць, і ткаць, усялякія промыслы. Там мая сяброўка вучылася. Так я пайшла туды пешшу і папрасіла дзяўчат, каб мне выткалі пояс. Я прынесла яму гэты пояс, так ён даў мне 6 манет польскіх. А яшчэ пакаёўка дала мне вялікі кавалак мяса і пірог. Як я несла гэтае мяса, яно было такое мерзлае. А халадзільнікаў жа не было. Так я пытаюся ў пакаёўкі, як гэта. А яна расказала, што тут у возеры, дзе крыніцы білі, павыкопвалі ямы. І, калі забівалі карову ці свінню, закладвалі ў бочкі, забівалі іх і апускалі ў гэтыя ямы. Як халадзільнік. Потым яшчэ раз падыйшоў князь да мяне і спытаў: “Как заработки, как отец?” Ён паглядзеў на льняныя шкарпэткі і папрасіў такія ж сабе. І я звязала яму тры пары шкарпэтак: дзве пары тонкіх летніх і адну пару тоўстых зімовых. Потым ён падыходзіў да мяне і дзякаваў за шкарпэткі, казаў, што ногі не пацеюць і дыхаюць. На кашулю ён сказаў: “Это класс!” І насіў гэтую кашулю, жанчыны бачылі [11].

Аб гастранамічных схільнасцях князя Міхаіла ўспамінаў няшмат. Князь еў усё, асабліва ён любіў малочнае – тварог. Заўсёды яму на снядак тварог, пару яек, гарбату. Гэта раніцай. А ў абед яму рабілі катлеты, мяса [34]. А князь вельмі любіў нашу татарскую страву – калдуны, гэта як пяльмені, толькі большыя. Свякруху і сястру яе туды на балы ці куды там запрашалі, яны там пірог с мясам, па-нашаму перакачнік, рабілі і тое ўсё князь вельмі любіў [3]. Князь любіў ваду крынічную піць. Каб напіцца, ён кожны раз пасылаў слугу да крыніцы за вадой [40]. Вясной і летам князь на вуліцы ў бяседцы [еў], зімой у сталовай унутры замка. У сталовай былі танцы. І я там танцавала [69]. *Па сведчанні ж У.У. Лабазы, князь Міхаіл не харчаваяўся разам з іншымі ў сталовай:* Ну, князюто насілі ежу ў яго пакой, ён не выходзіў [38]. *Л.Ф. Явар успамінае, што на княжацкай кухні харчаваліся і работнікі, калі неабходна было працаваць у замку:* Частавалі на кухні, як выклікаюць. Найперш не працаваць, а паесці. Макароны асабліва часта былі, булён. І ўжо: “Не саромейся, не саромейся”. Князь пытае: “Ну, Лёня, ты покушал?” Маладзец ён быў [85].

Доўгі час нязменным поварам у князя была Вера Іванаўна Хмель⁵⁴, якая цалкам займалася княжацкай кухняй. Вера Іванаўна была повар, яна адна была. Памочнікі былі, яе стрыечная сястра Альбіна. Князь любіў Веру Іванаўну. Яна смачна гатавала. Я малым прыду туды, сястра

⁵⁴ Хмель Вера Іванаўна, нарадзілася ў 1905 годзе ў в. Нязнанавы Навагрудскага павета. Жыла ў Міры. Была арыштавана савецкімі ўладамі ў студзені 1945 г. Вызвалена і рэабілітавана ў маі 1946 г.

Соня [пакаёўка князя]: “Ідзі туды, табе што-небудзь смачненькага [дадуць]”. Марожанага мне прынясе. Божа мой, я яго ем-ем гэтае марожанае, так ужо смачна! З’ём, і пальцы абліжаш [38].

Успамінаюць, што князь Міхаіл добра гуляў у шахматы і карты, любіў прагульвацца па парку з сабакамі. А ў яго насыпана была клумба, і там ружы раслі, і стаяў стол жалезны, на сталі намалявана шахматная дошка і фігуры такія вялікія-вялікія былі. І ён сам з сабою гуляў. І так добра гуляў. Мой швагер Ягор таксама гуляў добра, але толькі адзін раз удалося яму абгуляць князя [38]. Князь Міхаіл кожную раніцу прагульваўся па валу вакол замка з кіруючым і сабакамі [55]. Князь на прагулкі ў парк хадзіў, вельмі любіў сабак. Іх было ў яго сем: Хава, Неллі і іншыя. Сабак прывозілі яму здалёк [69].

Пра князя расказваюць як аб цікавым і камунікабельным чалавеку. Князь Міхаіл любіў пытаць, любіў расказаць там што-небудзь [59]. *Успамінае дачка кіруючага князя Міхаіла Мікалая Царука, Клеанатра Мікалаеўна Зыманд:* Я ўзгадваю, як ён літаральна кожную раніцу, а восьмай гадзіне, з вялікай колькасцю сабак шэсць ці восем, хадзіў у парк на прагулку. Ён выглядаў вельмі адзіночым чалавекам. Ён заўсёды быў у ярка-чырвоным халаце нахштальт піжамы і меў бараду, як мне здавалася, доўгую белую. На мяне гэта, скажу шчыра, наганяла жах, і я бегла дадому, хацелася схавацца. А на самай жа справе, князь быў вельмі ветлівы, прыстойны, спакойны. Князь быў высокаадукаваным і выхаваным чалавекам. Валодаў некалькімі ўсходнімі мовамі. Часта нешта насвістваў, прагульваючыся. Мы дзівіліся, як у яго гэта ўдала атрымоўваецца [31]. *З ліста пляменніка Міхаіла Мікалая Уладзіміравіча да княгіні Надзеі Іванаўны:* “Дядя Миша был необыкновенным человеком и, конечно, самым блестящим из всех сыновей нашего деда”⁵⁵.

Міхаіл Святаполк-Мірскі ў час жыцця ў Мірскім замку быў ужо пажылым чалавекам. Ён хварэў на рэўматызм і стэнакардыю. Урачы забаранялі яму паліць, але адмовіцца ад палення было справай цяжкай. Расказвае У.У. Лабаза: Была такая Марыя Русецкая. Яны багата пры Польшчы жылі, золата было, Божа мой! Нават і цяпер казалі, што цэлая трохлітровая банка золата была. Унук забраў недзе ў Мінск. Дык яна кажа: “Ой, мы багатыя былі, у нас князь грошы пазычаў!” – “І ў мяне, – кажу, – пазычаў”. – “Ай, брэшаш!” [Гісторыя была такая]. Яму паліць забаранялі. А яму хацелася. І ён даў указанне майму швагру [яго лакею] Ягору: калі пабачыш папяросу ў мяне ў руках – бі мне па руках, я цябе за гэта не пакараю. Але ж яму паліць хацелася. Іду я раз па парку, ён мяне пабачыў, а ў яго такія манокль вялікі вісеў на шыі. Паглядзеў: “Володя!”

⁵⁵ Усова Н. Указ. твор. С. 77.

Я ўжо шапку здымаю, кажу: “Здравствуйте, Ваша светлость!” – “Здравствуй! Зайди сюда ко мне!” А былі веснічкі маленькія з боку возера, можна было прайсці ў замак. Я заходжу, а ён мяне ўжо чакае ўнізе. Кажа: “У тебя есть деньги? 20 грошей?” – “Нет, Ваше сиятельство, нету”. – “Ты зайди к Мане (маёй сястры), ей не говори, что это для меня, и попроси, как будто тебе на тетради надо эти деньги. И когда она 20 грошей даст, принесешь ко мне сюда”. Сам сядзіць, чакае. Я пайшоў да Мані, ну дзе ж там, Мані я прызнаўся. Толькі ж, кажу, ты ж не кажы нікому, ні Ягору, нікому. Князь папрасіў у мяне 20 грошай. Яна мне дала гэтыя грошы. Прыходжу да князя, а ў яго такая кішэня доўгая ў халаце, ён туды палез, дастае медзякі. Дастаў, падлічыў – 80 грошай. І маіх 20 – злот. Кажа: “На, иди к Писецнеру, и купи эти сигареты”. Яны з фільтрам, пазалочаны наканечнік, гэта каштавала злот. 20 штук там было. Я прынёс яму. Ён за гэтыя цыгарэты, у кішэню схваў, мяне па галаве пагладзіў: “Молодец! Ты же никому не говори, я тебе эти деньги отдам. Хорошо?” Вось праходзіць тыдзень, я іду па парку, ужо спецыяльна гляджу, каб аддаў гэтыя 20 грошай. І ён на мяне глядзіць. Я яму: “Здрасте, Ваше сиятельство!”, і ён галавой махнуў: “Здрасте!” Нічога, не кліча. Думаю, забыў стары. Другі раз іду – не кліча. Трэці раз іду (а гэта ж па тры-чатыры дні праходзіць). Іду я, ён заўважыў: “Володя, иди сюда!” Думаю, ёлкі-палкі! Зноў будзе прасіць! Ну, іду. Ён зноў руку ў кішэню, дастае 2 злотых. А 2 злотых было ого-го! Гэта 2 пуды жыта можна было купіць. Ну не 2 пуды, пуд жыта было 1.20. Але за 2 злотых жанчыны на полі снапы вязалі, яны не маглі зарабіць столькі. Злот – усё! Вялікія грошы былі, 2 злотых! Я яму кажу: “У меня сдачи нет, ваше сиятельство!” А ён: “Не надо, не надо, это тебе, ты же никому не говорил?” – “Нет”. – “Ну, молодец!” Я Мані аднёс гэтыя 20 грошай, яна не хацела браць, дык я кажу, у мяне ж больш засталася! Вось так у мяне князь грошы пазычаў! [38].

Перыядычна ў замку ладзіліся балы. Да князя Міхаіла Святаполк-Мірскага прыязджалі госці з-за мяжы. Лакеі былі, павары, якія яго абслугоўвалі. Абслуга была. Балы былі яшчэ якія! Было за што! [32]. Да яго госці розныя прыязджалі, на паляванне ездзілі, на Міранку тут, у Белавежскую пушчу. Госці з Варшавы ўсё прыязджалі [34].

Сам князь ездзіў у Нясвіж да князя Радзівіла. Ездзіў у асноўным на лінейцы, хаця і меў дзве машыны. Князь раз'язджаў на лінейцы – прыгожай павозцы [57]. Ён, як захоча ехаць у Нясвіж, да князя Радзівіла, то ў яго быў кучар. Шасцёрку запрагаў. Усе коні былі чырвоныя і лысыя. Да каленаў белыя. У яго быў фэзтон [59]. У князя была машына, нейкі драндулет, палутарка з драўлянымі спіцамі на колах. Коні былі, запражэ – і ух! Як выедзе! [6]. Машыны ў князя грузавая і легкавая былі. Больш тут

машын не было. Толькі ў старасты (стараста – гэта як зараз старшыня райвыканкама). Так ён часам едзе на машыне, а я – бягом на дарогу, панохаць гэты пах, так мне падабаўся пах гэты адпрацаваных газаў [38].

Нясвіжскі князь таксама бываў у Міры. Суды часта прыязджаў нясвіжскі князь, які быў хворы на ногі [69]. Князь Радзівіл быў інвалід – у калясцы ездзіў. Калі суды прыязджаў, даваў шмат грошай пакаёўцы, каб яна даглядала яго [59].

Жыхары Міра ўпэўнены, што паміж Нясвіжам і Мірам былі не толькі наземныя шляхі зносінаў⁵⁶: Казалі, у замку была падземная дарога ў Нясвіж [81]. Ход быў падземны да Нясвіжа. Можна было праехаць па ім, і ніхто не ўбачыць [40].

Князь Міхаіл Святаполк-Мірскі не меў сваёй сям’і, і пытанне “чаму?” натуральна хвалявала міран. Успамінаюць, што сам князь не любіў размаўляць на гэтую тэму. Многія пыталі, чаго князь не ажаніўся, ён казаў, што гэта мая справа. Не расказваў [85]. Мама пытае: “Князь Міхаіл, чаму вы не ажэніцеся?” А ён кажа: “Я злишком бедный, вот и племянники при мне. Жениться – так надо с женой балы посещать, с нею ездить, а я не в состоянии, не люблю по балам ездить” [59]. *Існуюць розныя версіі адносна таго, чаму не склалася сямейнае жыццё Міхаіла. Найбольш рамантычная з іх – аб нешчаслівым каханні ў маладосці⁵⁷:* Так князь пакахаў цыганку, а яна яму здрадзіла. І ён даў сабе слова, што больш жаніцца не будзе. Я яе не ведаю, у Міры я яе не бачыў [38].

Але князь Міхаіл жывуў не адзін, разам з ім жылі шматлікія яго сваякі. Сярод іх сям’я княгіні Надзеі Васільеўны, якая пасля разводу з братам князя Міхаіла Іванам выйшла замуж за афіцэра царскай арміі Паўла Кандраценку. У шлюбe нарадзілася дачка Мая (1919–1982)⁵⁸. Страціўшы маёмасць пасля рэвалюцыі, яны былі вымушаны эміграваць. У 1919 г. Кандраценкі праз Адэсу выехалі ў Венгрыю, потым жылі некалькі гадоў у Парыжы і Нансі⁵⁹. У канцы 1920-х гг. па прапанове Міхаіла Мікалаевіча яны разам з дзецымі Надзеяй Іванаўнай, Васіліем Іванавічам (Базылём) і Майя Паўлаўнай пераехалі ў Мір, дачка Таццяна Іванаўна засталася ў Парыжы, дзе працавала спявачкай. Сям’я Кандраценкаў пазычыла князю Міхаілу пэўную суму грошай на рэканструкцыю замка і жыла на працэн-

⁵⁶ Змена дзяржаў, межаў і цэнтраў прывяла да нараджэння версіі, што падземны ход, абавязковы атрыбут замкаў, існаваў у Міры і вёў “мо аж у Маскву”.

⁵⁷ Распаўсюджванню рамантычных версій паспрыяла кніга В. Калніна “Мирский замок” (Гл., напрыклад: Калнин, В. Мирский замок / В. Калнин. Минск, 2002. С.115). Гэта адзначыў і У.У. Лабаза.

⁵⁸ Усова, Н. Указ. твор. С. 77.

⁵⁹ Тамсама. С. 78.

ты ад гэтай пазыкі⁶⁰. Маці Базыля першы муж Іван памёр, і яна выйшла замуж, быў такі адстаўны рускі полкоўнік ці хто ён быў, стройны такі, Кандраценка, усё з палачкай хадзіў. Па-руску толькі, толькі па-руску, чыста [38]; *Сваякі Міхаіла жылі ў так званым Белым доме (у гэтым будынку зараз размешчана бальніца). Акрамя сваякоў, у Белым доме жыла барыня Бельгарт. У яе было вельмі шмат зямлі там недзе ў Расіі, каля Харкава ці дзе. Але пасля рэваючы яна адтуль уцякла. Кінула ўсё, і князь даў ёй тут прытулак. Яна ніякая не сваячка, нічога. Ну, вы ведаеце, багач багача ведае. І яна за яго кошт жыла. Кожную нядзелю запрагаў вазніца пару коней, быў такі Развадоўскі⁶¹, і прывозіў яе ў царкву. Бельгарт адна была, ні дзяцей, нікога не было [38].*

Міране ўспамінаюць аб пляменніцы Міхаіла Надзеі малодшай: Надзея была простая жанчына. Яна не задавалася тым, што яна княгіня. Яна аднойчы пайшла з пакаёўкай у кіно, і кажа: “Душанька, вазьмі маю брошчу” [59]. Я Надзеяй захаплялася [4]. *З распаказу М.У. Хмель, пакаёўкі Надзеі:* Аднойчы я сядзела за сталом з князем, а княжна пела. Усе разыйшліся, а я засталася радыё слухаць, а пасля сама заспявала. Княжна пачула гэта і спытала, ці не я гэта спявала. А я спужалася і сказала, што не, не я. Вось дурніца была! Княжна Надзея пела не вельмі добра, яе маці намнога лепей [69]. *Успамінае У.У. Лабаза:* Недалёка ад каплічкі іду, глянуў – яна ўстае, Надзея. Яна загарала, ну а што ж, ніхто ж не бачыць, там іграшка была, яна і зараз ёсць, дзічка. І Надзея: “Ой, Володя, это ты? Иди, иди сюда, покажи свои тетради”. Мы калісьці малюнкi малявалі на такой тоўстай паперы, называлася “брыстоль”, на гэтым “брыстолю” малявалі. Я, памятаю, намалюваў свінню. Такую вялікую, добрую, жоўным колерам яе замалюваў. Дык Надзея: “Смотри, ох, хороший будет окорок!” А я і не ведаў, што такое “окорок”. Запомніў слова, прыходжу дадому, пытаюся ў бацькі, што гэта такое. А ён кажа, што гэта “шынка” па-нашаму, задняя частка. А прырэдную мы называлі “лапатка”.

Пляменніца Мірскага, Надзея, яна мастачкай была крыху. Больш нічым не займалася. Раней, калі яна была маладая, можа быць, гувернанткай была якой, яна мовы добра ведала, французскую, нямецкую, добра размаўляла. Надзеі было гадоў пад 30, а Базылю больш, гадоў 40. Надзея была замужам за Сямёнам Сямёнавічам. Ён таксама пляменнік Мірскага, князь. Сямён быў такі п’янчужка, Божа! Ён трапіў у манастыр, яго адправілі, быў у манастыры. Рабіць нічога не рабіў, жыў за кошт князя. І потым ён жа стрыечны брат Надзеі. І іх ажанілі. Таму што, ну хто

⁶⁰ Тамсама.С. 78.

⁶¹ Развадоўскі Аляксей Ігнатавіч, нарадзіўся ў 1895 г. у Міры. Быў арыштаваны савецкімі ўладамі ў студзені 1946 г. Асуджаны ў маі 1946 г., рэабілітаваны ў верасні 1991 г.

возьме Надзею замуж? Яна ж за мяне не пойдзе. Трэба ж роўня каб была больш-меньш [38].

У гэтым шлюбe нарадзілася трое дзяцей: Себасцян (1933–1942), Анастасія (1935 – ...), Ірына (1937 – ...). З пісьма Надзеі Васільеўны (маці Надзеі Іванаўны) да стрыечнага брата Аляксандра Уладзімірава: “13.06.38. Со мною здесь внуки, дочь Нади, которая ведет свою сепарацию с мужем в Вильне и скоро приедет сюда с третьим ребенком, которого сама кормит. История грустная, но благодаря доброте моего b.f.rege будет здесь иметь все, что нужно. Муж ее ужасный человек и я счастлива, что она уже не имеет с ним ничего общего”⁶².

Надзея Васільеўна ў 1938 г. развялася з Сямёнам Сямёнавічам, але, калі князь Міхаіл выгнаў Сямёна Сямёнавіча з маёнтка за п’янства, паехала ўслед за ім. З пісьма Надзеі Васільеўны: “Надя уехала к мужу в Быдгощ, так как он вел себя отвратительно и дядюшка его отсюда выслал, а Надя за ним последовала с детьми и сделала величайшую глупость, так как муж ее пьет и все деньги, которые Надя получает у дяди, муж у нее отнимает, и она часто сидит с бедными крошками голодная. Дети нас теперь не слушаются, поступают по своей голове, и выходит это очень плохо! А мы, старшие, за них страдаем”⁶³.

Сапраўдным героем успамінаў аб колішнім Міры з’яўляецца Васіль Іванавіч, ці князь Базыль, пляменнік князя Міхаіла, якога тут называлі “шалёненькі” [11]. Чалавек неверагоднага лёсу і характару, які проста не мог існаваць без прыгод. Ён такі быў непаседа [4]. Васіль быў вялікі дзівак [73]. Васіль быў кручаны, вясёлы [4]. Жулікаваты быў, любіў пажартаваць. Але заплаціць за крыўду. Я яго, Базыля, лічыў жулікам і махляром [12]. А ў яго дурасці хапала. Ён нават у арміі быў польскай. І там ён цуды вырабляў, але ўжо дзеля князя патуранні яму былі. Дзе-небудзь машыну ўкрадзе, прыедзе, служыў у Баранавічах [38].

Яго паводзіны і вобраз жыцця не стасаваліся з княжацкім тытулам. Ён любіў бавіць час з мірскімі хлопцамі, натхняючы іх на новыя і новыя “подзвігі”. Ён з панамі мала дзела меў, ён ездзіў па вёсках, хлопцам прывозіў гарэлку, гуляў с дзеўкамі. Ён нават збіраўся ажаніцца з вясковай дзеўкай, хамкай, але князь яму не дазволіў [57]. На Вялікдзень Базыль любіў біцца яйкамі, калі Базыля яйка білі іншым яйкам, то ён забіраў моцнае і даваў узамен шмат яек. Ён любіў з усімі людзьмі і пагаварыць, і выпіць. Адночы паляўнічыя злавілі маленькае ваўчана, ён яго забраў да сябе, выгадаваў, той часта зрываўся з цэпа і еў курэй. Хлоп-

⁶² Цыт. па: Усова, Н. Указ. произ. С. 90

⁶³ Цыт. па: Усова, Н. Указ. произ. С. 92.

цы лавілі яго і прыводзілі да Базыля, за гэта ён даваў узнагароду. На шосты раз воўк уцёк у лес [59].

Пляменнік князя Базыль быў жывы, любіў усюды ўлазіць, з простымі хлопцамі гуляў, любіў футбол. Бывае, як дасць па мячыку, так ён ляціць высока-высока [69]. Базыль добры быў. Ён быў прасцяк. Васіль быў проста чалавек залаты. Ён не лічыў, што ён князь. Збярэ нас маладых пад вечар – і ў рэстаран. Гэта было “Пад кагутэм” [*Пад Пеўнем*]. Там певень с жалеза выразаны. Пілі там. Шмат не, ніколі п’яных не было. Лішне ніколі не было. Базыль не горды быў. Сам плаціў, са сваёй кішэні. Яго любіў гэты, рэстараншчык. Ён (Базыль) любіў такое во, дурака валаць [85].

Незлічоныя байкі расказваюць пра дзівацтвы Базыля ў Міры. Часцей за ўсё ад “жартачак” Базыля цярпелі мясцовыя яўрэі. Успамінае У.Х. Лабаза, удзельнік Базылёвых забаў: Базыль такі шухерны быў хлопец! Я памятаю, былі мы яшчэ хлапчукамі, а ён такі ўжо, “гвоздзік”. Ну, а былі такія хлопцы здаровыя, што ўжо працавалі. Ён нас збірае, асабліва ў суботу. Тут жа яўрэяў было, Божа мой! А ў іх субота, як у нас нядзеля, свята было. І яны куды, вось па гэтай вуліцы ў Яблонаўшчыну, у лясок. Туды і назад. Адны – туды, другія – назад. Прагулачкі такія рабілі. І вось па суботах Базыль пасля работы збірае ўсіх, хто мацнейшы, а мы, свісткі малыя – усе за імі. Тут алешнік ёсць каля возера, і на дрэвах шмат граковых гнёздаў. Палезем, граковых яек панабіраем, хто яек, а хто і камення панабірае ў кішэні. І тут каля плота пасядзем і сядзім, каб яўрэі не заўважылі. Вось калі іх збярэцца групка такая паболей, Базыль як свісне! І мы ўсе хопам па гэтых яўрэях хто яйкамі, а хто каменнем! Божа мой! Крычалі: “Мы ў паліцыю заявім!” Дзе там паліцыя супраць князя! Хто ж супраць князя што скажа? Што вы! Ні паліцыя, ніхто. Ён потым: “Малайцы!” Усіх збірае – і мы з песнямі, з маршам сюды, у Мір. Да Шэпшаль [у рэстаран] вядзе нас, усіх садзіць – кожнаму па чарачцы. Ну нам ужо не чарку, нам цукерак. А ён ужо задаволены, гэты Шэпшаль, даход: “Ну што, ну што, калі ласка!” І ўсім налівае, а нам ужо цукерак. І весела было, а як жа! А пры Польшчы вельмі весела было! Вельмі! Яўрэі не любілі яго. Хаця ён жа іх не біў, гэта нізка, ён жа князь. А яйкамі жа не ён шпуляў, гэта мы, а ён толькі каманду даваў. Такія штукі мог вырабляць! Ведаеце што? Дурасць была ў галаве. Весела. Я ж кажу. Ён такі... Ён паважны, прыгожы, вусікі такія былі, прыгожы [38].

Яшчэ адна вельмі папулярная тэма з расказаў “Наш Базыль” – гэта мірскі базар. Калі Базыль там з’яўляўся, за ім услед гуртом хадзілі цікаўныя, бо ведалі, што наведванні “шалёнькім” князем базару заўсёды надзвычай атракцыйныя. На вясенняга Міколу быў вялікі ба-

зар у Міры. З'язджаліся нават з замежжа. Купляў Базыль яйкі ў цёткі. Накладзе ёй як у фартух, грошы заплоціць і пойдзе. А цётка стаіць з яйкамі, не ведае, што рабіць [27]. Ён любіў прыходзіць на базар, купляў яйкі, але казаў, што ў яго няма посуду, і накладваў яйкі [бабцы] на рукі, куды толькі мог, потым ішоў і не вяртаўся [бабка так і стаяла] [69]. Васіль быў вялікі дзівак. Можна пакласці чалавеку як у кашулю і спусціць штаны [73]. На рынку паб'е яйкі ў гандляркі і ў 5 разоў больш заплоціць [72].

Вядома, мясцовыя любілі Базыля! Ну як за што? За тое, што ён такі востры шухарны. Садзіцца на каня і прыязджае. А тут у цэнтры, дзе скверык, траўка расце, тут базар быў толькі па панядзелках. І ён едзе на кані, прыязджае, ну гэты [ганчар] ведае, што ён так не паб'е таго збана ці гаршка. І ён з канём на тыя гаршкі! Як прышпорыць таго каня, ён на дыбкі – і па гаршках! Паб'е, паб'е ўсё. А ганчар гэты стаіць з боку, смяецца, ведае, што князь гэта так не пакіне. Задаволены быў, князь яму плаціў за гэта, а так чакай, пакуль прадасі [38]. Адночы мы везлі гаршкі на продаж, а насустрач ішоў Базыль. Падыйшоў да каляскі і перакуліў яе. Мы давай лаяцца за гэта, а ён заплаціў нават больш, чым гэта каштавала. Мы яму падзякавалі і пайшлі [11]. Адзін хлопец прыехаў на базар, а там быў князь з матацыклам. Хлопец папрасіўся: “А, паночку, а як гэта мне праехаць на гэтым чорту?” Князь сказаў: “Садзіся!” Ды ехаў так хутка, што мужык усё прасіўся: “Пусці! Пусці!” А князь аж да Трошчыц дапёр! Мужык па дарозе аж шапку сваю згубіў, але пан заплаціў яму за яе [36]. Ідзе, ідзе жанчына, Базыль схопіць на матацыкл – і вязе! [4]. Каля спіртзаводу аднойчы польскія ваенныя праводзілі вучэнні. А князь Базыль вырашыў пажартаваць, узяў бітку (дахлаватага каня), якога вецер куляў у бокі, ды ездзіў за імі, калі яны гарцавалі [51].

Перш чым апынуцца ў Міры, князь Базыль даволі пападарожнічаў па свеце. У 1920-я гады ён выступаў у цырку як матагоншчык, спяваў ў руска-яўрэйскім тэатры-вар'етэ “Сіняя птушка”, ў Метраполітэн-опера. У 1926 г. у Нью-Йорку князь Базыль узяў шлюб з амерыканкай, цыркавай актрысай Марыяй-Луізай Хэйтс і прывёз яе з сынам Білам у Мір⁶⁴. Сын амерыканкі Білі быў дашкольнага ўзросту. Яго гувернанткай была пані Пысевич, жонка Пысевича [кіруючага князя]. Білі апранаў індычы касцюм, пер'е ў яго было прымацавана ззаду, як хвост, на галаве ў яго была прыгожая шапка [59].

Сямейнае жыццё Базыля з амерыканкай было нядоўгім. Ён жа такі, што яму тая жонка! Яна старая, да яшчэ падзакладзе трохі, п'яная. Ён яе бярэ недзе ў Баранавічы, там клубы былі, можна было ў карты пагуляць. І ён едзе з ёй туды, дасць ёй выпіць, і яна храпунца дае ў гэтай машыне, а

⁶⁴ Усова, Н. Указ. произ. С. 78.

ён гуляе. Яна паглядзела, што толку мала будзе, за гэтага сына – і паехала [38]. Ён любіў дзяўчат, просты быў. Так ён аднойчы на машыне паехаў на маёўку (да дзевак). Яна [жонка] паехала на кані па слядах і знайшла яго з дзеўкамі. Убачыўшы яго з дзяўчынай, яна, нічога не кажучы, сабрала рэчы і паехала без скандалу [59].

Была ў Базыля машына Форд (легкая)⁶⁵ [59]. Базыль ездзіў на легкавой машыне з адкрытым верхам [69]. *Але нядоўга яна служыла, не вытрымала тэмпу жыцця Базыля.* Базылю купілі машыну. Ён п’яны быў амаль увесь час. Аднойчы паехалі ў Нясвіж, машыну сваю спаліў, і сам ледзьве не згарэў [81]. Каля Сімакава развіў такую хуткасць, што машына згарэла [12]. *Але існуе і іншая версія гібелі машыны Базыля.* Гэтая машына была застрахавана. Ён яе ўжо так датаўк, яе ўжо на звалку толькі. Трэба ж было з ёй нешта рабіць, але яны князі, ім усе гэта да лямпачкі. Пад’ехаў туды пад Яблонаўшчыну, бензінам прыснуў, спічку, падпаліў тую машыну, каб страхоўку атрымаць. Атрымаў страхоўку, купіў сабе новую машыну, можа, іншай маркі. А ў гэтай машыне матор не згарэў, кузаў, усё засталася. Так ён нейкіх механікаў з Варшавы запрасіў, яны яе адрамантавалі, і Базыль прадаў ім тую машыну. І яны селі і паехалі на ёй у Варшаву [38].

Гаспадарчая дзейнасць Базыля абмяжоўвалася зверамі і птушкагадоўляй. Надзея Васільеўна піша да стрыечнага брата: “Вася мой увлечен своей “ходовлей” черно-бурых лисиц, вернее, серебристых, эти дни ожидают “свадьбы” лисиние, и он очень волнуется, так как результат очень важен. У них это “elevage” и еще очень трудно его вести, не имея денег”⁶⁶. За Міром у князя быў звярынец [43]. Ён тут яшчэ ў Міры чорна-бурых лісаў гадаваў, кролікаў, курэй белых бройлераў. Тады ж нідзе не было такіх курэй, белых. Беленькія, Божа мой, усе як выйдуць, беленькія як снег! Лісы гэтыя былі, сеткі ім парабілі, у норы сеткі паўстаўлялі, яны пладзіліся, ён недзе там іх, можа, аддаваў, хто яго ведае! Былі два браты, Сянько прозвішча, яны даглядалі гэтых курэй, лісаў, кролікаў. Кролікаў білі князю на кухню. Адзін год даў Міхаіл сад Васілю, таму што іншыя гады яўрэй браў у арэнду сад, тоўсты-тоўсты Пачтар. Восенню ён глядзеў на пупышкі, ведаў восенню, з якой кветкі будучь, а якая ліставая. Плаціць гэтаму князю і ўсё. Адзін год аддаў Васілю [38]. Вось ён яму аддаў гэты сад, а за выручку ўжо жыві [32].

⁶⁵ Легкавы “Форд” Базыля з’явіўся ў Міры прыкладна ў адзін час з амерыканскай жонкай. У рэшце нарадзілася версія, што Базыль ажаніўся на вельмі багатай (а якая яшчэ можа быць амерыканка?) дачцы Форда.

⁶⁶ Цыт. па: Усова, Н. Указ. произ. С. 86.

Базыль быў спадкаемцам князя Міхаіла, менавіта да яго павінен быў перайсці замак пасля смерці старога князя. У 1930 г. князь Базыль ажаніўся з немкай Лідзіей фон Пеке. У 1931 г. у іх нарадзілася дачка Ірына. Базыль думаў, што яму пасля смерці князя ўсё дастанеца. Таму што ён, пакуль не ажаніўся, увесь час тут жыў [38]. Базыль узяў у жонкі дачку Шчорсаўскага графа [59]. А жонка з-пад Любчы, высокая такая, прыгожая, яна графіня, там граф нейкі быў. Да тут шмат іх было, амаль у кожнай вёсцы. У Вобрыне, дзедзіцам называлі. Але князь быў вышэй званнем [38].

Калі жонка Базыля атрымала спадчыну, князь Міхаіл адмовіўся ўтрымліваць яго сям'ю і ў 1936 г. пачаў будаваць для іх дом ва ўрочышчы Зялёнае каля Любчы. Малады князь з жонкай і дачкой паехаў туды. Ён пасварыўся з князем Міхаілам і паехаў у Любчу. Там быў яго фальварак. Шчорса – гэта вёска пад Любчай [59]. Княгіня Надзея Васільеўна піша: “28.04.1936. Мой b.frege сокращает расходы, хочет закрыть дом, в котором мы живем, так как Вася с семьей ему слишком дорого обходятся, и Миша, пользуясь тем, что жена Васи получила небольшое наследство, сказал Васе, что он может жить теперь на свой счет, хотя он и остается наследником Мира, и все же дом он ликвидирует... Вася тоже очень нервен, но как всегда не унывает, не хочет, чтобы видели его озабоченным. Уже начали строить дом в лесу bello mere, 50 верст отсюда, когда он будет готов, но смогут ли они в лес переехать – сомневаюсь”⁶⁷.

9 чэрвеня 1937 г. у Навагрудку князь Міхаіл усынавіў пры жывым бацьку свайго пляменніка Аляксандра Дзмітрыевіча (1899–1980-е гг.) і зрабіў яго спадкаемцам замка⁶⁸. Аляксандр адразу пачаў займацца фінансавымі і юрыдычнымі справамі маёнтка. З ліста Надзеі Васільеўны да стрыечнага брата Аляксандра Уладзімірава: “5.10.37. Мы живем, слава Богу, понемногу, но ничего хорошего – ... полная неизвестность, когда сколько получим денег, которые дали в долг без документов кн. Михаилу 10 лет тому назад! Имели разговоры об этом долге с моим племянником Сашей Мирским (член суда в Румынии), так как он теперь занимается всеми делами Мира, так как у Миши грудная жаба, ему запрещены волнения, а их здесь очень много в связи с отчуждением земли и т.д. Оказывается, что нам собираются вернуть ½ данной суммы, но это так возмутительно, что, конечно, мы будем бороться. Нельзя же грабить наши последние эмигрантские крохи”⁶⁹.

⁶⁷ Цыт. па: Усова, Н. Указ. произ. С.87–88.

⁶⁸ Усова, Н. Указ. произ. С. 78.

⁶⁹ Цыт. па: Усова, Н. Указ. произ. С. 88.

Першыя саветы засталі князя Базыля ў яго новым маёнтку. Ён ведаў, прадбачыў, што ў 1939 г. прыйдуць бальшавікі. Ён усе землі ў Любчы, жонкіны, аддаў сялянам. Ну, а хто што мог, хто як, хто курыцу, каб ён галодны не сядзеў. І потым у згрэбнай кашулі, у штанах, з хлебам-соллю, з гэтымі мужыкамі, што аддаў зямлю, – сустракаў бальшавікоў. Гаворыць: “Які я князь, у мяне нічога няма!” [32]. Яго нейкім там інспектарам па зверагадоўлі бальшавікі зрабілі. Ён чорнабурых лісаў гадаваў там шмат. Вазілі яго на павозцы [38]. Саветы як прыйшлі, то князь Базыль з камісарам бальшавіцкім ездзіў на машыне [12]. *Але даволі хутка Базыль з’ехаў у Германію.* Надзея, маці яго, нейкім чынам легальна выехала ў Германію, потым вызаў Базылю даслала, і ён таксама паехаў туды [38].

Наступны раз Базыль з’явіўся ў Міры падчас вайны ў чыне афіцэра нямецкай арміі. Расказвае У.У. Лабаза: Ён прыязджаў сюды, нават і я чарку піў з ім. Швагры мае былі знаёмыя з ім добра. Ён іх сустрэў: “Ну, хлопцы, вып’ем! А гэта хто? Швагер? Ідзі сюды”. І за стол селі, па чарачцы выпілі. Там ён ужо расказваў. Ну што ж, у Германіі ўсіх пазабіралі ў армію яго ўзросту. “І я, – кажа, – іду па гораду, і ўсе глядзяць, што ўсе на фронце, а ты тут...” І ён напісаў рапарт ці заяву, каб узялі яго ў армію добраахвотнікам. Але паглядзелі-паглядзелі – не, не паверылі яму. Не ўзялі. Праз нейкі час ён зноў піша заяву. Кажа: “Прасеялі мяне праз дробнае сита і ўзялі. Узялі і там яшчэ правяралі” [38]. *Вярнуўшыся ў Мір, Базыль у першую чаргу адпомсціў тым, хто выганяў з маёнтка яго сваякоў, меў дачыненне да іх высылкі.* Калі Базыль прыехаў пры немцах, то ён ужо ведаў, хто тут дрэнны, хто добры. Ён тут сядзеў у камендатуры і ўсім камандаваў. У форме нямецкай. Хто здзекаваўся з яго рода, тых забралі. Байковічаў узялі. Ён потым адну жанчыну ўзяў у падвал, што пры саветах з княгіні пасмяялася [59].

Але былі і такія, каго выратаваў князь ад нямецкай расправы: У 1939 ці 1940-м саветы арганізавалі бальніцу. Бойчанка Пелагея была загадчыцай. Пры князю яна была пакаёўкай у маці Базыля. У яе дзве дачкі немцы арыштавалі, як Сташэўскую, але Базыль пасадзейнічаў іх вызваленню – адзіная яго добрая справа [1]. Немцы схапілі адну жанчыну, і павалаклі ў падвал спіртасховішча, і пайшлі яе забіваць. Дочкі гэтай жанчыны кінуліся да Базыля ў ногі, і той спыніў немцаў. Ён казаў людзям: “Не выдавайце нікога немцу, бо расстраляюць: “Той пры Савецкай уладзе тое рабіў, той – тое...” Навошта вы выдаеце адзін аднаго? Вайна ж ідзе. Немец не ведаў, хто дзе працаваў, адкуль жа ён ведае?” [59]. Доўга тут Базыль не быў. Расправіўся і паехаў з арміяй нямецкай [12]. Базыль, калі вярнуўся з немцамі, быў, можа, тыдзень, можа два. Армія рухалася, і ён за ёй [59]. Ён толькі каровы і коні пазабіраў усе. Зноў жа думаў,

што тут будзе камандаваць. А потым ляцеў самалётам і толькі некалькі запісчак кінуў, што я, князь Мірскі, пралятаю на фронт. Нашлі недзе на полі тыя запіскі. Я не бачыў, зразумела [38].

Падчас вайны Базыль трапіў у палон і быў сасланы. Адтуль ён дасылаў лісты ў Мір. Захапілі яго, саслалі ў Комі, ён там гадоў 20 быў, першыя гады вельмі цяжка было, казаў, што выжыў толькі таму, што моцны. А потым уладкаваўся поварам працаваць, так добра стала ў Комі. 18 гадоў пражыў! [25]. У яго гэты, што даглядаў лісаў, Галубко. Вось ён піша Галубку, а Галубко непісьменны быў, усё тату прыносіў, каб ён пачытаў, што Базыль напісаў. Ён піша Галубку: “Дашлі тлушчаў, таму што галадаю”. Ну, ён даслаў у Карэла-Фінскую. Потым ён даслаў ліст Галубку, што “мне пасылак пакуль не дасылай, я ўжо працую ў сталовай. Ну, граматны быў мужык, паглядзелі. “Ужо не трэба пасылак, дзякуй” [32]. Так ён і там уладкаваўся. Хлебарэзам. Жулік гэты [38].

У 1956 г. Базыль быў вызвалены па амністыі і, наводле ўспамінаў, адразу прыехаў у Мір. Расказвае Т.В. Дземідовіч: Пасля Комі адразу ўпотаі прыехаў у Мір, відаць, падабаўся яму Мір. Сустрэкаўся з маім мужам. Мне потым муж казаў, што Базыль з турмы нейкія даведкі ўзяў на конт сваякоў у Румыніі ці дзе. І потым туды паехаў [25]. Выйшаў пасля амністыі і прывязджаў сюды, але хутка паехаў [57]. *У хуткім часе князь Васіль Іванавіч Святаполк-Мірскі выехаў у Германію, у Мюнхен, дзе пражыў да канца жыцця.*

У Міры жыў яшчэ адзін пляменнік Міхаіла, незаконнанароджаны сын яго брата Івана, бацькі Базыля. Насупраць нас жылі жанчыны. Адна Параска, незамужняя, другая Маня, удава. Старэйшы сын яе – незаконнанароджаны сын князя [23]. Быў тут сын пазашлюбны. Сяргей Нарбутовіч. Хадзіў у школу са мною. Спакойны, просты хлопец. Яго матка была Марыя Цвірко. Жыла пры князі простаі работніцай [4]. Гэта быў мой лепшы сябар, Сярожа Нарбутовіч, між іншым, княжацкі сын. Маці яго была пакаёўка ў князя Івана. Сярожку так і называлі: “Князюк”. Базыль яго любіў, родныя браты, атрымліваецца [38]. Князюк хадзіў да Базыля, там яго прымалі, аднаго ж бацькі дзеці, не выганялі [4]. Базыль яго з маці нават забраў у Любчу, яны нейкі час былі там. Пасля ён нешта прыехаў сюды, з якой прычыны – не казаў. Пры немцах пайшоў добраахвотна ў паліцыю. Я яму кажу: “Сярожа, нашто табе тая паліцыя?” – “А што я буду рабіць?” От, дурань! Ну што-небудзь, уладкаваўся б. Я ж быў у рымарскай майстэрні. Працаваў. Кaju: “Нашто яна табе, гэта паліцыя? Ты ж не ведаеш, што яшчэ можа быць. Гэта ж яшчэ вайна ідзе, а ты ўжо залез у гэтую паліцыю!” Ну потым, як ужо наступалі, ён пайшоў з немцамі, пакінуў мне ліст: “Шкада, што цябе не бачыў, калі адыходзілі, толькі бацьку

твайго бачыў, але ён не ведаў, дзе ты. Шкада, што цябе не пабачыў, можа застаўся б тут з табою разам”. Я думаю: дурань ты. Атрымаў бы свае 25 гадоў і быў бы там у ГУЛАГу ў тым. Потым з Англіі ліст даслаў. Піша, што яны адразу з немцамі ў Германію, потым трапілі ў Італію і пайшлі ў партызаны італьянскія. Адтуль ужо ў Англію. Там ажаніўся, але ў Англіі ці то яму, ці то жонцы клімат не падыходзіў, і яны паехалі ў Аўстралію. У Аўстраліі, на матацыкле ў кастастрофе загінуў. Там шмат нашых паліцаяў у Аўстраліі. Так, у Польшчы, у Англіі, у Канадзе. Скрозь іх хапае. Чаго ехалі? Баяліся! Працаваць ён не вельмі хацеў. Князюк. А іншай працы не было. Так ён пайшоў [38]. *У час вайны, калі Базыль прыйшоў у Мір з нямецкімі войскамі, ён наведваў свайго брата.* Адночы ў вайну мама кажа: “Ой, князь пайшоў!” Пайшоў у гэтую хату да брата. У карычневам касцюме, з палачкай. Маці яго князь выдаў за муж за нейкага Цвірка з Возерскага [23]. Цвірка на конях у князя працаваў. Ён ведаў усё пра яе, згадзіўся: ён немалады і яна немаладая. Жоржык нарадзіўся ў іх [38].

Князь Міхаіл валодаў некалькімі маёнткамі. У іх былі яшчэ фальваркі: Уша, Пясочная, Цэтра, Вялікі Двор, Аюцавічы. У князя было 25 фальваркаў, потым іх прадаў, а цэнтральныя засталіся: Уша, Цэтра, Вялікі Двор (пад Гарадзею быў). У Вялікам Двары была крухмальня. А тут стары завод [59]. У бок Стоўбцаў была яго зямля, гаспадарка. За бальніцаю былі княжацкія канюшні [22]. Свінаферма была свая. Сыры галандскія свае вырабляў [32]. Яўрэі ў князя скуплялі быдла – бычкоў. Яўрэяў князь не крыўдзіў, яблыкі ў князя яўрэі закупалі [59].

Мяркуючы па пісьмах Надзеі Васільеўны, справы ў маёнтку ішлі не вельмі добра. Кандраценкі хацелі б атрымаць пазычаныя грошы і з’ехаць з Міра, але абставіны не спрыялі вяртанню доўга, і ім прыходзілася весці сціплае жыццё на невялікія працэнты: “15.02.1934. Денег у нас совсем нет, т.к. контора не справляется со срочной уплатой долга % и т.д., которых масса... Мы живем понемногу, очень скромно, часто не имею 1 ½ злотых на кило сахара!! Он [Базыль. – Н.У.] от дяди своего получает небольшое жалование... и все с лихвой уходило на питание, прислугу и т.д. Нам из полагающихся % от денег, данных Мише в долг... выщипывается буквально все: квартиру, освещение, отопление, еду, прислугу!!! И на руки не удастся никак вырвать из конторы. Просто беда! Сам Миша ждет по несколько недель, если ему нужно из конторы несколько злотых! Вообще в Польше положение очень тяжелое и масса разоренных помещиков”⁷⁰.

⁷⁰ Цыт. па: Усова, Н. Указ. произ. С. 85–86.

“28.04.1936 ...и нам нужно удирать, но, конечно, мы не уйдем, пока Миша нам не заплатит, но заплатить ему не так легко, денег в имении мало, подати огромные, % в банк земельный тоже не малые... Неприятно жить там, где знаешь, что предпочитали бы, чтобы вы уехали!”⁷¹

Кіруючым маёнткам Святаполк-Мірскіх доўгі час быў Мікалай Царук. Расказвае яго стрыечная ўнучка А.С. Хадасевіч: Дваццаць пяць гадоў гісторыі роду Святаполк-Мірскіх звязаны з сям’ёй Мікалая Пятровіча Царука. Сучаснікі яго памятаюць як гаспадарлівага кіруючага справамі маёнткаў.

Нарадзіўся М.П. Царук у 1886 г. у вёсцы Вялікая Вобрына, 12 км ад мястэчка Мір Навагрудскага павета. Ён быў другім па старшынстве сынам Пятра і Ганны Царук. Больш за ўсё бацькі марылі даць адукацыю дзецям, але не хапала сродкаў. Вельмі рана ён страціў маці, а ў сям’і было яшчэ тры браты і тры сястры. Родны брат бацькі Сямён Дамінікавіч Царук забраў 16-гадовага пляменніка ў Санкт-Пецярбург, даў магчымасць працягнуць вучобу. Мікола пасля школы закончыў слынную бухгалтарскую школу па курсу Езерскага. У вольны ад вучобы час працаваў у банку, а таксама дапамагаў дзядзьку Сямёну ў царскім Яхт-клубе. Паколькі дзядзька быў чалавекам дзяржаўным, ён добра разумеў, што мужчына павінен авалодаць і навыкамі ваеннага майстэрства, а таму, калі прыйшоў час, Мікалай Царук прыступіў да ваеннай службы – спачатку ў Арэнбургу, а потым у Пецергофе: праходзіў трох гадовую школу афіцэраў.

Кіраваў справамі гаспадарчымі ў той час Франклін, італьянец па паходжанні. Ён надрэнна прыжыўся ў Міры, але заўчасна памёр і справы кіруючага былі давераны Мікалаю Пятровічу Царуку. З 1908 па 1928 г. жыццё і дзейнасць М.П. Царука звязана са Святаполк-Мірскімі. Вярнуўшыся на радзіму, Мікалай сустрэў сваё каханне – выхаванку княгіні Клеапатры Анастасію Іванаўну Паўловіч. У 1912 г. абвянчаліся ў царкве Узнясення Гасподняга ў вёсцы Ярэмчы, дзе ў свой час хрысцілі Мікалая Царука. Дарэчы, гэтая царква і сёння дзейнічае, а яе фундатарам з’яўляецца дачка Анастасіі і Мікалая Царукоў – Клеапатра, якую назвалі так у гонар княгіні Святаполк-Мірскай. Сама княгіня, на жаль, не дажыла да вяселля сваёй любіміцы, прыёмнай дачкі Насценькі. У сям’і Царукоў нарадзілася чацьвёра дзяцей: два сыны – Сямён у 1913 г., Аляксей у 1916 г, і дзве дачкі – Вольга ў 1920 г. і Клеапатра ў 1923 г.

Пасля таго, як у ліпені 1925 г. быў прыняты польскім сеймам “Закон аб ажыццяўленні зямельнай рэформы”, палітыка парцэляцыі і камасацыі ў Заходнебеларускім рэгіёне стала рэальнай з’явай, Мікалай Пятровіч і

⁷¹ Цыт. па: Усова, Н. Указ. произ. С. 87–88.

Анастасія Іванаўна Царукі купілі зямлю і ўсталяваліся з сям’ёй на хутары ў 1,5 км ад вёскі Вялікая Вобрына, радзімы Мікалая Пятровіча. Родныя і аднавяскоўцы называлі гэты хутар “Мікалаеўка”. Мікалай Царук яшчэ працягваў працу ў Міры, але з 1928 г. канчаткова перабіраецца з сям’ёй на хутар [67].

Пасля М. Царука кіруючым маёнткам князя Міхаіла стаў Вацлаў Пысевіч. Пысевіч быў з Варшавы. Паехаў князь туды і купіў яго [69]. У яго жонка была вельмі прыгожая, такая бландзінка, валасы ўюцца, звалі яе Гелена [34]. Меў чатырох дзяцей: Багуся, Галіна, Тэрэса, Юрэк [1]. *Сям’я Пысевічаў жыла ў прыгожым двухпавярховым доме ў княжацкім парку. Успамінаюць, што Пысевіч быў несправядлівы, нядобра адносіўся да княжацкіх парабкаў. Ён быў шкодны, здзекаваўся. Але князю падавалі скаргі, і ён яго прысаджваў [59]. Расказвае М.У. Хмель: Ён даносіў князю на людзей. Як жалі траву ў парку, ён іх праганяў. [Калі хавалі князя] Пысевіч паклікаў мяне і сказаў: “Вось сядзі тут, быдла”. Ён вельмі дрэнна ставіўся да людзей. Пысевіч, як і палякі, горш ставіўся да народа [69]. Ён быў нядобры. Вось і бацьку звольніў з-за таго, што жонка яму сказала, што “ў Лабазы дочки бачыш, як апрануты! У мяне, – кажа, – нават такога паліто няма. Значыць, ён крадзе, трэба яго звольніць”. І вось Пысевіч такі, гэта каб разабрацца – не! Бацьку казалі: ідзі да князя. Але ён такі быў, што не пойдзе. Казаў: “Што я яму скажу? Прасіцца? Я не краў. Гэта за заробленыя грошы куплена ўсё. Я пражыву. У мяне рукі ёсць, і галава ёсць” [38]. Падазвавалі кіруючага ў тым, што ён нажываўся за кошт князя: Вось Пысевіч гэты ой, князя “абуваў”, ой-ой-ой! [38].*

Нядобра пісала аб ім і Надзея Васільеўна, менавіта Пысевіча вінаваціла яна ў, як ёй здавалася, несправядлівым выдаленні Базыля з Міра: “28.04.1936. Миша, увы, весь под дурным влиянием своего администратора, бывшего лакея. Хам невероятный, но нужно любви хозяйина, и я не удивлюсь, если он... оставит ему очень многое, как покойный дядя. Товрит своему Олимпию. Все это печально и возмутительно ужасно, а нужно молчать, чтобы с нами сделали в конце концов “приличный” расчет... Боюсь, придется долго ждать!”⁷² “30.10.38. Васюша от нас 55 верст, я видела его с 1 января до сегодняшнего дня – 3 дня, когда была у них в июне!! Одна несправедливость, злоба, и так это тяжело мне переносить, когда думаешь о моем сыне, который столько добра сделал Миру и приносил тоже только пользу! А он вышвырнут отсюда в угоду либушиму-управляющему, хаму, бывшему лакею Миши! Больно, обидно!”⁷³

⁷² Цыт. па: Усова, Н. Указ. произ. С. 88.

⁷³ Цыт. па: Усова, Н. Указ. произ. С. 92.

*Пасля мабілізацыі Пысевіча ў польскую армію на пасаду кіруючага ма-
ёнткам князь Аляксандр папрасіў вярнуцца Мікалая Царука. Аб Царуку
жыхары Міра ўспамінаюць з пашанай. Уадрозненне ад паляка Пысевіча ён
быў “свой”. Ён рускі быў, беларус, нарадзіўся тут. Размаўляў таксама, як і ў
Міры, ну, можа, трошкі па-руску. Царук лепшы быў, такі разважлівы [38].*

*Успамінае дачка Мікалая Царука К.М. Зыманд: Тата вярнуўся ў Мір.
Справа ў тым, што князь Аляксандр звярнуўся з просьбай да маёй мамы
Анастасіі Іванаўны паўплываць на рашэнне таты, каб вярнуцца ў Мір.
Аляксандр бываў у Міры, бачыў і ведаў маіх бацькоў у справе. Тым больш
што ён яшчэ ў малым узросце прыязджаў да бабкі-княгіні Клеапатры, у
час адпачынку за межамі Міра сустракаліся. Мама ж была заўсёды раз-
ам з княгіняй. Яна як дачка была для княгіні. Ён папрасіў тату дапамаг-
чы яму вывесці справы ў Міры з крызісу, падняцца з калення. І ў сакавіку
1939 г. тата зноў узайся за справы кіруючага. Вельмі добрыя адносіны
былі паміж князем Аляксандрам і кіруючым Мікалаем Пятровічам.
Але, на вялікі жаль, лёсам не было наканавана выправіць справы,
аднавіць замак, здзейсніць спрадвечную мару Святаполк-Мірскіх. Усё
перамянілася, радыкальныя змены ўнеслі падзеі 17 верасня 1939 г. [31].*

*У князя Міхаіла змянілася даволі шмат лакеяў, але самым адмет-
ным быў Джон Пярэ́йра, якога Міхаіл прывёз з-за мяжы. Гэты князь быў
некалі паслом на Цэйлоне. Гэта цяпер Шры-Ланка. Ну, вядома, кожны
хоча, каб там нейкі ардынарец, слуга быў у іх. А там жа тыя, негры. І
ён адно негрыцяня, якога звалі Джон, прыручыў. Потым князь адтуль
з'язджаў і прапанаваў яму: калі хочаш, паехалі са мной у Беларусь, ну ў
Расію тады казалі. І ён згадзіўся [38]. Прывёз ён яго як упрыгожванне,
для ўслугі князя. Сядзяць за сталом, а вось ён ужо іх абслугоўвае: чор-
ны паміж белымі. Абслугоўваў князя і нейкіх іншых князёў, гасцей кня-
зя [52]. Па-руску ён, зразумела, не размаўляў, мала разумеў, ну там на
мігі: прынесці-аднесці, дапамагчы князю што-небудзь [38]. Пачалі яго
вучыць па-руску размаўляць. Так ён снег пабачыў на вуліцы: “Э-э, колькі
цукру!” А князь яму ўжо тлумачыць: “Гэта ў нас такая зіма, гэта не цу-
кар, гэта снег” [52].*

*Аб тым, як выглядаў Джон, расказваюць: Ён такі нізенькі, пузаты. І
чорны-чорненькі. І ўсё ўсміхаўся, як каго сустрэне. А мы качкі гадавалі,
і я пайшла травы ім нарваць. Жну тую траву, а тут гэты Пярэ́йра як вы-
гляне з-за дрэва, то я і сярпок гэты пакінула, і мяшок пакінула, і ўцякла.
А ён: “Дзяўчынка, дзяўчынка, не бойся!” Такі страшны быў, твар круглы,
чорны-чорны, адно зубы белыя. А мне можа гадоў 10 было. Ён ішоў пеш-
шу з Міранкі. “Я, – кажа, – вельмі люблю рыбу лавіць. Князь у санаторыю
паехаў, то я ўжо вольны”. І вось я шчыпаю гэтую траву, а ён мне расказ-*

вае. Так ужо буду памятаць, расказвала праўнукам. “Я ж, – кажа, – іду з рыбай, ды мне цяжка. Бачыш, які я поўны, цяжкі. Я не хочу гэтага жыва-та, ды ён сам нарос. (Я думаю: князь цябе адкарміў.) Я папрасіўся ў адной бабы пад’ехаць. Узяў сам, яна паціху ехала, я ззаду ўзлез і сяджу. Дак яна: “Злазь, чорцік! Злазь, чорцік, з воза!” Я кажу: “Я не чорт, я негр! Бабка, я табе нічога не зраблю. Хочаш, я табе рыбкі дам, пасмажыш дома”. – “Не трэба мне тваёй рыбкі! Злезь, чорцік!” Я гэты вяршок з травой не-сла і ўсю дарогу ўсміхалася. Прыйшла дадому і маме з татам расказваю, так ужо смяяліся... [11]

Апавядзе А.І. Пярэпра, нявестка Джона: Майго мужа бацьку прывезлі з Амерыкі, з Цэйлона ці што. Выкупіў яго там князь за золата, раней то гэта было дзіва. І ён абслугоўваў гэтых князёў.

Мясцовае насельніцтва называла яго Джонам, то імя яго, а калі князь прывёз яго хлопчыкам, то далі яму імя Івана, Іван Міхайлавіч, там у іх за мяжой імя па бацьку няма, а калі князь Міхаіл пахрысціў яго, даў яму імя і імя па бацьку. Калі прывёз, гадоў было 17, хлопец такі дарослы.

Мове, мабыць, князь яго абучаў. Былі выхавацелькі, і вось яны навучалі гэтай размове. Патрошку прызвычаіўся, путаўся, але размаўляў добра. Тут, ведаеце, наша мова мяшаная, хто яго ведае. І ён так казаў, як тут. Князь яго любіў. Як апранаўся Джон? Князь звычайнае яму адзенне купляў. На фатакартачцы князі сядзелі і ён. Пінжак, шапка і штаны такія, як раней, – галіфэ, боцікі. Ён нікуды не хадзіў. Не было неабходнасці. Ехаў, напрыклад, князь у брычцы, прыгожая такая, тры коні, вупраж такая на іх залацістая, усякім прыбраная. Вазніца, князь і гэты Джон раскатвалі па Міру, а ўжо мы, як былі малыя дзеці, беглі і крычалі: “Хутчэй! Арап, арап едзе!” А вазніца па ўсіх вуліцах раз’язджае на гэтай незвычайнай карэце. Вось ён раскатваў толькі з князем, а каб спакойна прайсці па цэнтру, дык так – не. А ён такі цікавы, яму заўсёды было холадна, нават летам ён хацеў нешта такое цёплае апранаць.

Свякроў мая была сірата. Яна ў князя працавала, бацькі яе памерлі, пакінулі яе маленькую, і яна засталася ў князя працаваць. Прыгажуня такая была! Князь Джона ўсё вазіў за мяжу, вазіў яго ўсюды. Яны мала прыпыняліся тут, кажуць. Прыедуць, прывязе Джон каштоўнасцей усялякіх, падарыць ёй і кажа князю: “Мне гэтая дзяўчына падабаецца”. А свякроў думае: “Хай бы я яму не падабалася, хай бы ён не згаджаўся мяне браць”. Ён жа з-за мяжы прывозіў вельмі шмат багацця, завушніцы зала-тыя. І ён падарыў ёй ланцужок такі доўгі. Ён быў у палец таўшчынёй, і такі медалёк, і ў гэтым медалёне былі такія, як жукі каларадскія, зала-тыя ўсе, вусікі залатыя, вочкі залатыя, а сам медалён быў вялікі, як на далонь. Было такое цяжкае жыццё, прыйшлося прадаць яго. Потым мая

дачка крычала: навошта вы прадалі! Вельмі шмат кольцаў, ланцужкоў – гэта ўсё Джон яе абдорваў.

Князь іх пажаніў. Вянчаліся. Вяселле было пышнае, шмат гасцей было з розных краін. Князь уставіў усё люстэркамі. І далі ім тут кватэру, князь добра забяспечыў іх. Еў ён разам з князем, тое, што і князь. Абеды былі смачныя, багатыя. Дзеці вучыліся ў Варшаве, гэта нават пры Польшчы цяжка было ўладкаваць. Як пажаніліся, свякроў маю тут называлі “Джоніха”. У яе пыталі, як гэта яна згадзілася за чорнага замуж пайсці, а яна казала: “Буду лепей жыць з чорным, але есці белы хлеб, чым з белым і чорнага не бачыць”.

Яна з беднай сям’і, але, як замуж выйшла, жыла багата. Цукеркі і тут былі, бо магазіны былі, яўрэй. То ён не хацеў тут купляць цукеркі, а выпісваў з Варшавы сваёй жонцы, маёй свякрыві. Але свякроў казала: “Яны мне былі не салодкія, а горкія”. Быў цяжкі Джон, раўнівы. Вельмі складаны для жыцця быў. Куды пойдзе – дык не дасць ёй пасядзець. Прыходзіць дадому і пачынае такі вэрхал рабіць: на цябе той глядзеў! Забяспечана была ўсім, але такі ўжо быў характар. Не пускаў нікуды: “Замкну, будзеш сядзець дома, нікуды не пойдзеш!”

Жыў ён (Джон) мусіць гадоў 25. Быў у князя заапарк, воўкі трымаў. Джон быў любіцель гэтага, воўкі даглядаць. Ён быў вялікі аматар гэтага, панёс есці ім, і вось еў гэты воўк і схпіў яго за руку. Прапанавалі яму адрэзаць руку, ён не згадзіўся і памёр. І засталася ў іх 4 дзяцей, усе праваслаўныя. І засталася мая свякроў маладою ўдавою. Князь забяспечыў усім дзяцей. Ежай, адзеннем – усім [52].

Быў у князя Міхаіла таксама лакей Дамброўскі. Першы муж Веры Іванаўны [Хмель, повара князя]. Князь яго з Варшавы прывёз, потым, бедалага, захварэў на сухоты і памёр. У яго два сыны было. Адзін Тадэуш, другі Рышард [38].

Потым лакеем стаў Валянцін Найба. Апавядае У.У. Лабаза, брат жонкі В. Найбы: Што лакей робіць? Вось, напрыклад, князь прачнецца. Яму трэба апрануцца дапамагчы, пасцель заслаць. Ён жа старэнькі быў. Валіка князь любіў, ён і прыгожы быў такі мужчына. І яны жылі ў замку. Калі Соня [*сястра У.У. Лабазы*] замуж выходзіла, вяселле было ў замку. І мы з Ярэміч [*туды вымушана была часова перасяліцца сям’я У.У. Лабазы па нагавору В. Пысевіча*] прыехалі сюды, і ўсё за кошт князя. Там зала такая вялікая была, доўгая, называлася “пшэдкухня”, перад кухняй, значыць. І князь быў на вяселлі. Мая Соня была пакаёўкай пры княжне Надзі, сястры Базыля. І паколькі яна часу не мела, князь наняў для іх няньку глядзець іх сына Фларыяна⁷⁴. Няня жыла ў Соні. Яны ўжо былі

⁷⁴ Фларыян загінуў у час уводу савецкіх войск у Венгрыю ў 1956 г.

ў вялікім пакоі. Палілі дровамі, цёпла было, і коечку паставілі, і яна там жыла. Валік пасля стаў выпіваць, дак князь са стаяльні забраў майго другога швагра ў лакеі. Яго звалі Ягор Хмель. Георгій, але яго па-просту: Ягор Сцяпанавіч. Ён быў столярам, а стаяльная майстэрня была ў замку. Яны пажаніліся ў 1929 г., Ягор і мая сястра Маня. Раней была запраўка па Чырвонаармейскай, не даходзячы паварота на замак. На гэтым месцы быў дом вялікі драўляны, мачаха Ягора там жыла, і яму там пакойчык выдзелілі. І першая дачка там нарадзілася іх, Люда. А потым ён ўжо перабраўся ў замак разам з жонкай і дачкой, там яшчэ сын нарадзіўся, потым яшчэ дачка, Воля [38].

Увогуле, міране ўспамінаюць, што ў князёў было шмат абслугі. Расказвае М.У. Хмель, жонка Ягора Хмеля, лакея князя: У князя былі лакеі, пакаёўкі, павары, кухаркі, стаялы, агароднік, вартаўнік... Пакаёўкай пры барыні [Белгард] была Соф’я Пярэйра. Яна жыла ўнізе ў замку. Барыня лячыла ногі. Як прыйшла савецкая ўлада, той, хто яе лячыў, забраў да сябе, потым яна паехала. Соф’я Пярэйра жыла ў адным канцы замка, я ў другім [69]. Бойчанка Пелагея была пакаёўкай у маці Базыля [1].

Кузьміч Адольф Адамавіч быў помочнікам повара ў князя Мірскага, а потым і поварам [56]. Агароднік у яго быў Энглер [59]. Агароднік даглядаў аранжарэю, добры быў чалавек. Вартаўніком быў Карабан [69]. Карабан быў таксама печніком, мулярам. Ну не заўсёды ж у князя печы развальваліся. Так калі замак адбудоввалі, ён кладку цэглы рабіў. Яшчэ Пушкарскі быў, але ён старэйшы. Замак быў да таго дабіты, што там увогуле немагчыма было жыць. І Пушкарскі рэстаўрываў. Да Пярэйры ў маленькім доміку каля замка Пушкарскі жыў. Ён свой дом пабудаваў на вул. Кірава з цэглы ці з чаго, там людзі жывуць. Пасля таго як Пушкарскія з’ехалі, Пярэйры пераехалі ў гэты дом [38].

У ліпені 1938 г. памёр князь Міхаіл Святаполк-Мірскі. Не такі ўжо і стары князь быў, калі памёр, у яго грудная жаба была, тут урачы ўжо, да што, князь, навошта яму тут лячыцца, ён паехаў у Варшаву, там, небарака, і памёр. Везлі назад ужо на машыне. У Варшаве, калі князь паміраў, паклікалі да яго ксяндза для апошняга прычасця. Ён ужо размаўляць не мог, але паказаў тры пальцы, як хрэсцяцца праваслаўныя, маўляў, праваслаўнага святара прывядзіце. Але ксёндз стаў прычашчаць яго. То Міхаіл адварнуўся да сцяны і так і ляжаў [38]. Незадоўга да смерці, калі яго везлі ў Варшаву, ён адчуваў, што памрэ, і так глядзеў на замак, як у апошні раз... [69].

На тую вежу залезлі і чакалі, пакуль пыл з'явіцца, у 1938 г. [38]. Яго прывезлі сюды на катафалку. Катафалк быў высокі, прыгожы. Труну з князем паклалі ў сталовай, і яе не адчынялі [69]. З Варшавы прывезлі яго ў труне цынкавай. Яна была запячатана. Але Базыль загадаў ускрыць труну: можа, каго іншага прывезлі. Ягору Хмелю сказаў. Ён адчыніў труну, паглядзеў і зноў закрыў. Труну паставілі ў замку ў “Белым слане”, так гасціная называлася [59]. Польшчы было не цікава, што князь праваслаўны. Яго адразу занеслі ў касцёл, там ксёндз адпяваў [45]. Калі адпявалі князя, быў і ксёндз, і бацюшка. Кіруючы ксяндза прывёў, але быў і бацюшка, бо князь праваслаўны. У касцёле стаяла ахова, усе пажарнікі на пост: ганаровая варта. Тры дні ў касцёле труна стаяла. Бацюшка, зразумела, таксама маліўся [59]. Была працэсія. Яго неслі, прынеслі ў склеп наверх. Былі харугвы прыгожыя [45]. На пахаванні князя было шмат людзей, прыезджалі з Польшчы, Нясвіжа [69]. А калі хавалі яго, народу было! Князі паз'язджаліся адусюль. Адзін канец народу ў парку, а другі – аж каля клуба [59]. Пахавальная працэсія ішла ўвечары. Цела неслі ад касцёла да замка. Людзі неслі факелы, гэта былі плеченыя сеткі на жэрдах [20]. Леснікі парабілі такія каўшы драцяныя. Там смала была. З агнямі ішлі. Калі працэсія ішла, сабак трымалі на цэпах, каб прайсці можна было. У яго шмат сабак было. Яны вылі ўсе нямым голасам [59]. *Князя Міхаіла Святаполк-Мірскага пахавалі ў родавым магільным склепе ў сутарэнні капліцы побач з замкам.* Польскія пеўчыя суправаджалі труну князя ў капліцу, унізе там яго і пахавалі [69]. Князь пахаваны ў склепе (справа ад увахода) [45].

Пасля смерці Міхаіла замак перайшоў да яго пляменніка Аляксандра, які да гэтага жыў у Румыніі. Ён быў юрыстам, працаваў ці то суддзёй, ці то адвакатам. Князь Аляксандр быў падданы іншай дзяржавы. Для таго каб атрымаць правы на сваю спадчыну, ён ажаніўся з грамадзянкай Польшчы [38]. *У красавіку 1939 г. Аляксандр ажаніўся з 22-гадовай графіняй Катажынай Бнін-Бнінскай.* З-пад Познані прывёз бедную шляхцянку. Адразу ажаніўся [38].

Новыя ўладальнікі замка распачалі новыя пераўтварэнні, што зусім не падабалася мясцоваму насельніцтву. Асабліва не падабалася міранам “даўганосая нейкая, непрыгожая” жонка Аляксандра. Перад жаніцёбай насцярожана ставіліся да яе і сваякі новага ўладальніка замка. З ліста Надзеі Васільеўны да стрыечнага брата Аляксандра Уладзімірава: “1.01.39. Новы владалец Мира, Саша, очень милый, но женится вскоре и неизвестно, как его жена отнесется к родственникам – “москалям”!! Здесь тебе не Венгрия, где все раскрывают свои объятия, узнав, что мы

русские, здесь это большой “порок”, увь!”⁷⁵. Аляксандр, той адразу ўсё перарабляць пачаў. Вакол возера былі пасаджаныя сосны, і цяпер вы бачыце. Ён хацеў іх выразаць і цэментавачь берагі па тыпу амерыканскіх [32]. Пакуль Аляксандр нежанатым быў, вельмі нядоўга, Ягор даглядаў яго. А потым, калі ўжо ажаніўся і прывёз палячку даўганосую, то хутка яна і повара адтуль узяла, і лаея. І Веру Іванаўну звольніла. Прывезлі з Польшчы новых [38]. А жонка яго была вельмі шкодная, здэкавалася над работнікамі. Калі б была польская ўлада, то яна ўсіх бы сваіх на лепшыя работы [паставіла]. Нашых яна прыгнятала. Аляксандр добра да людзей ставіўся. Князь Аляксандр быў праваслаўны і размаўляў па-руску [59].

Але планы па пераўтварэннях замка былі парушаны прыходам Чырвонай Арміі ў верасні 1939 г. Хацеў Аляксандр тут усё перарабіць, але яму не прыйшлося [32]. Князь Міхаіл памёр у 1938 г., недзе ў ліпені, а восенню [наступнага года] прыйшлі Саветы. Аляксандр яшчэ тут добра не агледзеўся [59].

Пачаліся новыя пераўтварэнні. У княжацкай царкве пры саветах збожжа ляжала спіртзаводскае [38]. Саветы прыйшлі, і ўсіх з замка – вон! Выгналі. Туды, у маёнтак, белы дом заняла бальніца [38]. У 1939 г. пачалі рабаваць замак. Хто што пацягнуў [80].

Былы кіруючы князя Вацлаў Пысевіч быў мабілізаваны ў польскую армію і загінут у Катыні. Яго сям’я была рэпрэсавана савецкай ўладай. Іх рэпрэсавалі да вайны, вывезлі ў Казахстан усю сям’ю. Спачатку з гэтага дома выселілі, далі другі. Пасля вывезлі ў Казахстан. Чатырох дзяцей, старэйшаму 13 гадоў, маці [45]. Тэрэса пабыла на Калыме, вярнулася і жыве ў Варшаве. Маці таксама з Калымы вярнулася [34].

Князеў адразу арыштавалі, яны снедалі, і іх усіх на павозку, і айда! У ГУЛАГ [38]. Мужчын пазабіралі, а жанчын сагналі ў белы дом, дзе Навіцкі [пасля вайны жыў; былы дом кіруючага]. Княгіня [Надзея Іванаўна] была цяжарная, нарадзіла дзіця. Работнікі і мамка мая насілі туды ім есці. Саветы нічога не давалі, пялёнкі неслі, перапеляняюць... [59] Яшчэ жылі ў яго нейкія дзве сваячкі. Бельгард старэнькая. Ужо як прыйшлі Саветы, так яе выкінулі адтуль, ёй не было нават дзе жыць. Пазабіралі ўсё, ведаеце людзі якія... Мая мама яе накарміла. Яна забрала яе сюды [34]. Як прыйшла савецкая ўлада, той, хто яе [Бельгард] лячыў, забраў да сябе, потым яна паехала [69].

Усім тады раздавалі каровы. І нам далі. І ім [князям] далі. Я то магла падаіць карову, а княжна нічога не ўмела [69]. Яны там [у замку] нічога не рабілі, хадзілі, шпацыравалі пад вечар, пад ручку ідуць, шпацыруюць па гораду [34]. Яна пойдзе пад белы палац, там ёй дадуць пару мяшкоў

⁷⁵ Цыт. па: Усова, Н. Указ. произ. С. 91.

сена, саломы, сечкі. І яна цягнула іх дадому [69]. Як Саветы прыйшлі, ім нават карову далі, з замка іх выселілі, так яны жылі ў Карабана, у Карабаніхі, тут каля каплічкі маленькі домік такі. Так яны там жылі. Там гэта Оля Карабанава, добрая жанчына, у вядро чаго-небудзь, карову трэба ж напайць. Пры Польшчы барда⁷⁶ была, брага са спіртзавода, і сечку давалі, авёс, лушпаечкі гэтыя давалі. А то ж Саветы прыйшлі – усё, давай, сам кармі! Ну, так Карабаніха ёй сена напхае, у вядро чаго-небудзь намяшае з бульбай. Гэта ж трэба сена ў адну руку, сюды за плечы, а вядро ў другую і несці, а яна [*Надзея*] не ўмее, дак яна што, значыць, вядро паставіць, сена занясе метраў 100 наперад, потым кладзе сена, вяртаецца, бярэ вядро, потым вяртаецца, бярэ сена. І такім чынам [38].

І вось яшчэ няпраўду кажуць, што выехалі яны (по тэлебачанні паказвалі), што яны, княжна Надзея з Сямёнам сваім выехалі ў Польшчу ў 1936 г. Да няпраўда гэта! У 1939 г., калі Саветы ўжо прыйшлі, яна жыла тут у Карабаніхі. Карову ж ёй былі далі. Я ж сведка сам, ведаю [38].

А потым іх забралі і вывезлі ў Сібір [59]. Жонку Аляксандра вывезлі ў Сібір, там у іх нарадзіўся сын. Аляксандра вывезлі не разам з жонкаю. Надзею, пляменніцу, вывезлі Саветы [4]. Сямёна, Саветы як прыйшлі, былі забралі, потым паглядзелі, які ты князь! Ды і выпусцілі яго. А потым недзе яны дзеліся – не ведаю, у Варшаву, у Польшчу, мабыць, з'ехалі. А Аляксандр, казалі, што ў Англіі, хто яго ведае. Сувязі ж у іх былі, такія ж князі ў Англіі ёсць, у Германіі, можа, даслалі прашэнне, каб вызвалілі. І яго вызвалілі, і ён паехаў. Сюды ніхто не з'явіўся [38].

...А князь Міхаіл раней казаў: “Прыдет скоро власть народная, а эта – подколодная, пойдет” [59].

⁷⁶ Барда – пабочны прадукт пры вытворчасці спірту.

Раздзел II.

ДРУГАЯ СУСВЕТНАЯ ВАЙНА

1. “Першыя Саветы”

Чырвоная Армія ўвайшла ў Мір 17 верасня 1939 г. Пачаўся новы перыяд гісторыі мястэчка і месчачкоўцаў, перыяд, які жыхары Заходняй Беларусі да гэтага часу называюць “Першыя Саветы” ці “Тыя Саветы”.

Амаль усе інфарманты адзначылі, што Саветы ціха, спакойна прыйшлі. Ніякага бою не было. На граніцы пастрэльвалі. У поўдзень пачулі гул. Танкі і машыны ўязджалі ў Мір. Салдаты з зоркамі. Усім “здравствуйце” гаварылі. Усе жыхары былі давольныя [38]. Старэйшы брат адчыніў вакно і крычаў танкістам «Здравствуйте, товарищи!» [Смяецца] [76]. Саветы ішлі без выстралаў. Самалёты ляцелі, танкі ехалі. Палякі тады змыліся [64]. З парашутамі спусціліся 15 чалавек [81]. Было пахмурна. Прыляцеў самалёт і сеў ля могілак. Трактары цягнулі гарматы [20]. Пяхота ішла, танкі ішлі. Шмат танкаў было [11]. Першыя танкі праехалі па Чырвонаармейскай і Танкістаў [55]. Першыя савецкі танк увайшоў на Татарскую вуліцу [пазней – вул. Танкістаў]” [4].

Міране сустракалі чырвонаармейцаў як сваіх, родных, як вызваліцеляў. Радзя ўсе былі савецкім войскам. Салдат частавалі, беглі за 3 кілометры, сустракалі [72]. Гавораць: “Расія ідзе! Бяжы на мост. Едуць! Рускія людзі – свае!” [79]. У 1939 г. Саветы сустракалі, цалавалі, абдымалі. Людзі былі рады [12]. Савецкіх салдат сустракалі з кветкамі [48]. Камуністаў сустракалі з кветкамі. Іх называлі “рагатыя людзі” [11]. У нас у двары была вялікая клумба з кветкамі. Усе прыходзілі да нас, рвалі кветкі і кідалі на танкі [55]. Мы іх сустракалі з хлебам і соллю [36]. Радаваліся людзі, як яны ішлі. Радаваліся. Во на гэтай вуліцы стол паставілі. Як ад нас на Мінск. Хлеб, соль. Хорашанька сустракалі. Простыя людзі стол выносілі. Ну свае ж людзі прыйшлі. Гэтакія як мы. Ну мы беларусы, а яны – Расія. Ну гэтакія ж як мы. Палякі былі ў нас, у нас была польская ўлада. І настаўнікі – палякі, і ў гораваце – паляк, і на пошце – паляк. Усе былі палякі. Ну не мы. Усё на польскай мове. Вось у школе па-польску гаварылі, а дома – па-беларуску, дзеці з намі гавораць па-нашаму [30]. Як ішлі першыя Саветы – радаваліся так. Тут жа было ў нас і камуністаў

шмат, сходы тут рабілі. Ведалі, што лепш будзе [51]. Чаго радаваліся? Бацькі казалі, што нам добра будзе [11]. Таму што агітацыя была, гаварылі, што падаткі памяншацца будуць. А яны сталі яшчэ большыя [80]. Радаваліся, зразумела, думалі, там лепш жыць. Было пару чалавек, якія крычалі супраць. Дык давалі ім пад хвост за гэта. Але большасць была задаволена [34].

Разам з тым ёсць і такія ўспаміны: “Ай-яй-яй, нас вызвалілі!” – таго не было [22]. Хто там ведаў з нашых, з народа. Ведалі толькі, вайна пачалася. А хто там асабліва ўнікаў у палітыку гэтую [32]. 17 верасня 1939 г. прыехалі танкі [1].

Міране адзначаюць: яны ведалі, што прыйдуць Саветы, ведалі нават, калі гэта будзе. А паколькі “вайна ёсць вайна”, то вопытныя людзі раілі хавацца самім і прыхаваць неабходнае. Людзі пахаваліся ў зямлянкі, іх накрывалі бульбяным бацвіннем [1].

Расказвае Я.В. Заяц: Выйшла замуж. Двое дзетак памерла першых. Хлопчык нарадзіўся. Мужа забрала польская армія. Як забралі ў 1939-м, на два дні, на зборы нейкія, як пайшоў, дык і месяц, і два, і тры няма. Забралі 29 сакавіка. А летам вырваўся ў адпачынак. А мы чулі, казалі людзі, што Саветы прыйдуць. Трэба трохі што пахаваць. У людзей былі падпольныя тэлефоны. Радые. Мелі сувязь з Расіяй, Польшчай. І да нас прыйшла майго мужа сястра і кажа: “Што ёсць – прыхавайце. Прыйдуць Саветы на днях”. А ў мяне ж няма мужыка. А яму кажуць, што во, прыйдуць Саветы – не ідзі ты ў армію, схавайся на пару дзён. А ён кажа: “Калі я не пайду ў Варшаву – вас пастраляюць”. А тут яго бацькі і хлопчык мой маленькі. Яму было пяць месяцаў, нарадзіўся перад новым годам. “А што ж, – кажам, – ідзі”. Ён пайшоў у пятніцу, а ў нядзелю Саветы прыйшлі. Вось, каб два дні пахованы быў, было б усё.

Прыбег да мяне міліцыянер¹ і гаворыць: “Пані, уцякайце, Саветы ідуць. А куды я пабягу: сын 9 месяцаў, а мне 19 гадоў, мужа няма – у армію забралі. Я дзіця схавала і пабегала на хутарок.

Саветы ціхенька прыйшлі. Мы то пайшлі ў лес, я забрала дзіця, яму харчаванне. А свякроў і свёкар у хаце сядзелі. Вайны баяліся, што стральба будзе, будуць пажары. Я не ведала. А свёкар і свякроў – яны перажылі войны. Яны ведалі, як гэта даўней было. Гэта я ўжо пасля перажыла Саветаў, немцаў і зноў Саветаў. А яны ж ужо ведалі: трэба, каб хлеб быў схаваны, каб цукар, соль. Я і пайшла. Але дзякуй Богу, Саветы ціхенька прыйшлі. Прыйшла мая свякроў тут на хутарок, забрала мяне. Потым ўсё было ціха. Прыбягае да мяне сястра і гаворыць: “Ужо ціха, можна вяртацца”. Савецкая улада прыйшла. Усе былі рады [30].

¹ Маецца на ўвазе польскі паліцэйскі.

Першае, што выклікала здзіўленне заходнікаў, гэта знешні выгляд чырвонаармейцаў, якія для іх з'яўляліся першымі прадстаўнікамі "сацыялістычнага раю". Калі прыйшлі Саветы, адразу было відно, як там людзі жывуць. Адзенне дрэннае было. Яны калі "раба" князя пабачылі, то думалі, што гэта сам князь, хацелі арыштаваць. Во як ён добра апра-нуты быў. У касцюм і капялюш [41]. Ганчарыкава і Развадоўская Маня ішлі па даўжыні ў аднолькавых паліто, салдаты пачалі паказваць на іх і гаварыць, што ідуць памешчыцкія дочки. Першы савецкі салдат, яко-га я ўбачыў, быў на кані, адна нага ў бацінку, адна ў боце [38]. Яны на коніках нейкіх марненькіх, а самі ў чорных кашульчках і беленькія гузічкі – салдацікі. Некалькі чалавек прыйшлі пераначаваць да мяне. Мы гаварылі пра калгасы. Ну, яны ў нас пераначавалі і далей пайшлі. Мы ім есці далі. Мы іх прытулілі, раненька яны хуценька пайшлі [30].

Паводзіны чырвонаармейцаў нярэдка шакіравалі міран. Першае, з чым яны сутыкнуліся, гэта неразуменне чырвонаармейцамі, куды яны трапілі, адкуль тут ведаюць беларускую мову і чаму іх радушна сустра-каюць.

Калі прыйшлі Саветы першы раз, рускія, культурна прыйшлі, нават яблыка ў людзей не бралі, баяліся, што атручана [6]. Саветы ішлі спа-койна, страляніны не было. Людзі сустракалі іх з хлебам і соллю. Салда-ты нічога не бралі, нават яблыкі [59]. Гаварылі: "Ой, якія добрыя людзі! Нічога яны не бралі". Загад быў, каб нічога не бралі! [79]. *Успамінае М.Л. Кавалевіч:* Нам вельмі смешна было, як яны ішлі. У іх настолькі прапа-ганда была, як зразумёў. У 1939 г. вазілі мы ў скрынях яблыкі, гэта было 17 верасня. Яўрэі закуплівалі, у Варшаву вазілі гэтыя яблыкі (з княжац-кага саду). Ну і вывезлі мы гэтыя яблыкі. Пехатою, змучаныя ішлі гэ-тыя салдаты. Гаворым ім: "Частуйцеся". Так яны гавораць: "Пана, пана, пана". Мы гаворым: "Бярыце яблыкі". А яны пытаюць: "Хто вас вучыў размаўляць?" Мы гаворым: "Мы беларусы". (У школе нас прымушалі па-польску, а мы, беларусы, па-беларуску размаўлялі.) Дык яны гавораць: "Ну, з'еш гэтыя яблычак". Укусіў. "А гэты". Ну, мы ўжо зразумелі, што была прапаганда, што ўсё атручана. А іначай чаго б ён прымушаў: гэтыя яблык, гэтыя яблык? Мы ўжо зразумелі і гаворым: "Ну, які яшчэ яблык угрызці?" Яны гавораць: "Тады не трэба". І давай хапаць гэтыя яблыкі. Мы разам сядзелі, елі гэтыя яблыкі. Толькі вывозім – імгненна расхапаюць і давай есці. Спякота была... Яўрэйскія магазіны. Ну і таксама, бяспутна, я вам скажу. Цукар быў рассыпаны па дарогах паўсюль. Думалі, атручаны цу-кар. Аж у парк у пачках прыносілі цукар. А я тады ж малы быў, за гэты цукар (салодкае ж падабаецца), давай гэты цукар есці. Каму была трэба такая прапаганда? Можа, дзе-небудзь там пад Варшаву і было, я не буду

сцвярждаць, можа, што-небудзь і атручвалі палякі, але наўрад ці. Калі ім было атручваць? Ім не да атруты. Па сутнасці справы, мы як такой вайны тут не бачылі. Тут жа граніца побач у Коласаве была. Ну яны і пайшлі, праўда, танкі цягнулі, гарматы вялікія, на конях. Ну, а танкі пайшлі – давай слупы ламаць, гэта каб сувязі ў палякаў не было [32].

Прадстаўнікі краіны Саветаў упершыню сутыкнуліся са спажывецкім багаццем. Устаяць перад спакусай было немагчыма, тым больш што адсутнасць сродкаў з ліхвой кампенсавала наяўнасць зброі.

Як салдаты ішлі, ім ніхто нічога не даваў, не частаваў. Мы ў іх былі, як жывецца, ці ўсё ў іх ёсць. Салдаты казалі: “О, у нас хорошо! У нас там все есть”. У Расіі казалі, што ў Польшчы дрэнна жыць. Але тут было добра. У людзей былі добрыя сукенкі, адзенне. У іх там нічога не было. Яны ўсё бралі з яўрэйскіх магазінаў. Яны бралі нават тыя тапкі, што былі на смерць. Мы вылучылі вочы і зразумелі, што ў іх нічога не было [48]. Пры паляках махорка каштавала 60 грошаў, была добрая, сапраўдная, салдаты хацелі мяняцца сваёй дрэннай махоркай. Моладзь паліла папяросы “Аванта”. Салдаты падманвалі з грашыма. Андрэй Высоцкі меў добры гадзіннік, салдаты прапаноўвалі купіць за 30 рублёў аблігацыямі. Андрэй падумаў, што гэта 30 злотых, але на самай справе гэта было не так [38]. Ішлі і бралі ў нас усё, нават тое, што ў шафе ляжала, і тое бралі. У шуфлядзе мой гадзіннік ляжаў, яшчэ нешта забралі. Гэта салдаты. А афіцэры прыехалі, так мы рады былі, яны культурныя. Параспрапаналіся, павымываліся. А гэтыя хапалі. Афіцэры не чапалі [51].

Першыя пераўтварэнні на новадалучаных да БССР землях тычыліся органаў кіравання. Гаспадароў змянілі грамадскія і адміністрацыйныя будынкі Міра.

Дзе зараз бібліятэка дзіцячая, быў уласны дом Заслаўскага, багаты быў чалавек. Там была міліцыя і пры Саветах, і пры БССР [12]. Міліцыя была, дзе польская паліцыя, НКВД быў там, дзе польская паліцыя [4]. Са школы рабінаў Саветы зрабілі клуб [4]. Там быў двухпавярховы дом. У ім была яшчэ і пошта [64]. Заместа гміны зрабілі гарсавет. Старшынёй быў Кабанаў, прыезджы, рускі. Гарсавет раздаваў людзям соткі. З’явіўся Мірскі раён². У ім быў райкам партыі. А ў райкаме першы сакратар райкама быў Сосінаў³. Ён адтуль, восточнік [38]⁴. Быў райвыканкам у доме ксяндза. Дзе зараз гарсавет, была сталовая. Усе начальнікі былі прыезджыя. Іх называлі “восточные”. Існавалі яшчэ РайФін і РайЗО. З’явіўся

² Мірскі раён Баранавіцкай вобласці быў створаны ў студзені 1940 г. Яго тэрыторыя складала 716,7 кв.км, насельніцтва – 35 162 чалавекі (6 437 гарадское, 28 725 вясковае).

³ Еўна Ісакавіч Сосінаў з’яўляўся былым супрацоўнікам апарату СНК БССР.

⁴ “Восточнікамі” жыхары Заходняй Беларусі называлі насельнікаў савецкай Беларусі, Украіны і Расіі, “западнікамі” – жыхары Заходняй Беларусі.

ваенкамат. Ён быў на вуліцы 17 верасня ў доме Грыневіча. Ваенкомам быў Пернікаў [59]. У гарсавеце было КДБ [64]. Старшыні калгасаў – мясцовыя: дзе хто лепш працаваў языком і піў водку, на п’янства не вельмі звярталі ўвагу [38].

Былі таемныя людзі, якія палітыкай займаліся. І калі савецкая ўлада прыйшла, яны аб’явіліся, адразу занялі кіраўнічыя пасады: Юшко Лёня, Сташэўскі, Сташэўская [30]. У нас былі камуністы, але мы іх не ведалі, не ведалі, што яны ў нас былі: Сташэўскі, Пушкарская. Яны былі падпольнікі. Даведаліся пра іх мы пасля, калі яны сваю аўтабіяграфію расказвалі. А калі прыйшла савецкая ўлада, яны пайшлі ўсе ў арганізацыю. Пайшлі працаваць, яны ж ужо людзі панімаюшыя⁵. Адразу пачалі прызначаць новую ўладу. У гарсавеце – Сташэўскі Лёня. Быў дзесяцідворнік – галоўны на вуліцы. Адзін з іх – Шэйма. Яны насілі чырвоныя стужачкі на рукаве [30].

Пры савецкай уладзе праводзіліся дэманстрацыі: першамайская і кастрычніцкая. Неслі транспаранты, размахвалі чырвонымі сцягамі. На транспарантах напісана: «Да здравствуе...» Дэманстрацыя ішла па вуліцы Кірава, раней называлася Высокая, і цэнтральнай плошчы. А на цэнтральнай плошчы праводзіўся мітынг, дзе выступалі кіраўнікі (Юшко, былыя падпольшчыкі) [30].

Інфарманты падкрэсліваюць, што з прыходам Саветаў змянілася становішча яўрэйў. Па-першае, за ўжыванне характэрнага для беларусаў слова “жыд” можна было атрымаць штраф ці нават тэрмін зняволення. Па-другое, сярод новых кіраўнікоў аказаліся значны працэнт прадстаўнікоў гэтай нацыянальнасці (напрыклад, сярод першых кіраўнікоў называюць: першы сакратар райкама Сосінаў, капітан у ваенкамаце Рабіновіч, начальнік ЦСУ Бронепольскі, начальнік Чырвонай гвардыі Касмаевіч, начальнік райаддзялення міліцыі і інш.).

Пры Сталіне калі скажаш на жыда “жыд” – штрафу давалі, за абясчэсце. Трэба казаць “яўрэй” [1]. Пры першых саветах узвышалі яўрэйў, ого! Паспрабуй скажы “жыд” – годзік і адхопіш. Адзін. Калі больш будзеш гаварыць – і больш атрымаеш. Гаварылі ўжо “яўрэй”. Самі жыды не хадзілі і не скардзіліся, ніхто ж не паверыць. Трэба сведкі. Тут быў яўрэй Касмаевіч, пасля яго вывезлі ў Сібір. Пры першых Саветах быў начальнікам Чырвонай гвардыі, гэта як міліцыя. А да гэтага вадугазіроўку прадаваў у падвальчыку тут, дзе сталовая. Язык добра працаваў: “Яўрэй, мяне прыцяснялі...” Як быццам палякі іх прыцяснялі?! [38].

З прычыны забароны ўжывання характэрнага для беларусаў слова “жыд” узнікла частушка:

⁵ Тэрмін інфарманта пакінуты без пераклада.

Не гавары жыд,
Бо будзе доўга жыць.
А гавары яўрэй,
Каб здох скарэй.

Яўрэі паўлазілі на ўсе працы, у банк і г.д. Нашых усіх забіралі ў калгасы, а на іншыя працы з-за яўрэяў улезці было немагчыма. Саветы яўрэяў не чапалі. Капітан быў у ваенкамаце Рабіновіч [59]. На вялікія пасады яўрэяў не высоўвалі. А ў райкаме першы сакратар райкама быў Сосінаў, яўрэй. Ён адтуль, восточнік. Начальнік райаддзялення міліцыі таксама яўрэй быў. Бранепольскі, што быў у ЦСУ пры райвыканкаме [38]. Пры СССР ні аднаго жыда не вывезлі ў Комі. Жыдава запаланіла ўвесь гандаль [12]. Бальшавікі яўрэяў пасадзілі на пасады, а мужыку застаўся калгас. Як Гітлер прыйшоў, мужыкі і пайшлі ў паліцыю [12].

Здзіўленне “заходнікаў” выклікалі і так званыя “дэмакратычныя” выбары на савецкаму ўзору. Як выбіралі дэлегата ў Маскву прасіць Сталіна аб далучэнні Заходняй Беларусі да Усходняй, яны [яўрэі] свайго ўсё, кавалём працаваў, Брук Нахім Герцэлевіч, рэкамендавалі: “Рабочы чалавек, гэта каваль!” І як яны не прабівалі, каб яго ў Маскву паслаць, усё ж не атрымалася. Паслалі Ганну Шашэўскую. Райкам партыі рашаў усё. Нешта я нават не памятаю, каб галасавалі. Проста казалі, што Шашэўская паедзе, і Шашэўская паехала. Тады ж райкам што сказаў... [38].

“Сацыялістычныя пераўтварэнні” міране апісваюць так: Увялі падатковую сістэму. Падаткі былі велікаватыя. Некаторыя не маглі іх выплаціць, а тыя, хто плаціў, – самім нічога не заставалася. Польскія грошы абясцэніліся ў адзін дзень. Мы прадалі карову, а на наступны дзень на гэтыя грошы змаглі купіць толькі 2–3 метры тканіны і туфелькі [30]. Злотыя на рублі не мянялі. Новыя грошы можна было атрымаць працай ці жытам [38]. *Ліквідацыя прыватнага гандлю (як складовая частка пабудовы сацыялізму) прывяла да дэфіцыту практычна на ўсе спажывецкія тавары.* Калі прыйшло савецкае войска, спачатку радаваліся. Але калі пачаліся чэргі з ночы за хлебам, зразумелі, што ўсё дрэнна [42]. У 1939-м прыйшлі, вызвалілі нас ад хлеба і ад солі [76]. А хлеб пяклі: напальвалі печ, пякуць на два тыдні. Цэлы дзень трэба важдца з хлебам [79]. Яўрэі, як прыйшлі Саветы, кінуліся садзіць соткі, якія даваў гарсавет. Ад Саветаў яны ўтойвалі, што гандляры. Жыды ўсё пахавалі, прадавалі нелегальна. Прадавалі ў асноўным праз знаёмых. Крамы яўрэйскія пазакрывалі [59].

Даволі хутка ў Заходняй Беларусі пачаліся рэпрэсіі супраць “варожых элементаў”, у лік якіх трапілі прадстаўнікі польскай улады, асаднікі, за-

можныя сяляне і шмат хто іншы. Міране адзначаюць, што “пры першых Саветах” высылкі пачаліся ў 1940 г. і скончыліся толькі 22 чэрвеня 1941 г.

Мы не ведалі, як жывуць людзі ў Расіі. Калі прыйшлі Саветы, мы тады даведаліся. Мы былі рады Саветам. Але калі пажылі пры Саветах – мы былі ў жаху. Пачаліся вывазы. Прышыюць што-небудзь чалавеку і вывезуць. Пры Саветах ні аднаго з яўрэяў не вывозілі. Вывозілі рускіх. Мужчын саджалі ў турмы, а іх сям’я адна заставалася. Усе тыя, каго вывезлі, не вярнуліся [48]. Пры Саветах нікога не расстрэльвалі. Некаторых вывозілі некуды [64]. У 1939-м, калі прыйшлі Саветы, яны паводзілі сябе яшчэ гуманна, а ў 1940-м пачаліся рэпрэсіі. Сталіна трэба было душыць яшчэ ў 1924 г., калі здох той аблезлы Ленін [76]. А гэтыя таварышы пасля пачалі паказваць сваё. О, тут было! Не дай Бог! Усё гэта зімой было, зімой-зімой. У доўгіх шынялях чакісты, у валёнках, шынялях з трохлінейкамі. Вось я ў вакно гляджу, павезлі Дземідовіча. На санкі – і ў Стоўбцы. Голенькія-голенькія, нічога не далі з сабой узяць. Не далі ні адзенне забраць, нічога. Хто мог сказаць слова?! Там такое становішча было, лішняе слова сказаць каму – убіралі, і sudoў не прайдзе. Усе баяліся [76].

У нас у 1940-м вывозілі ў Сібір [4]. Асаднікі жылі добра. Свае заводзікі, рабілі сыры. Дзеці іх разам хадзілі ў школу з беларусамі. Але добрыя, усе хадзілі на работу да іх. Яны самі працавалі. Іх таксама шкада. Што маглі ўзяць, тое ўзялі з сабой ў Сібір [72]. Кулакоў у нас вывозілі. Суседку вывезлі, ніякі яна не кулак [23]. Былі падказчыкі: хто быў багаты селянін, таго ў Сібір. У нас шмат хто ў турме сядзеў. Толькі пальцам пакажы – таго і пасадзяць за палітыку. У Сібір вывозілі. Сям’ю Пысевіча, упраўляючага князя, вывезлі. Грыневіча вывезлі [80]. Быў сусед каўбаснік Рачкоўскі. Вывезлі яго з сям’ёй. Прыехалі і іх усіх на воз і вывезлі ў лес, у Расію, сяліся, будуйся як хочаш. НКВД вывезла [6]. Як у 1939-м прыйшлі, то многіх прыватнікаў зрабілі кулакамі. А ён наймаў гэтых рабочых, таму што зямлі шмат. Але ж ён і сам працаваў ад цямна да цямна. Ён не сядзеў як старшыня. Як толькі прыйшлі: “А, на цябе ж людзі працуюць!” А ён жа ж плаціў, і нядрэнна плаціў [32]. Лабоцкі [Якуб] вельмі багаты, працалюбівы чалавек. Яго б у прыклад усім, а яны яго ў ссылку [38]. У яго былі пасекі пчол. Да 100 пудоў мёду меў. Ён трымаў двух парабкаў. Ён усё рабіў сам. У 1939 г. яго пасадзілі. За тое пасадзілі, што наёмную сілу меў. Ён у турме і памёр. Хто за яго будзе заступацца? Савецкая ўлада якая рэзкая была. Парабкі Лабоцкага пад гальштукамі хадзілі. Асаднікаў раскулачвалі, сем’і паліцыянтаў вывозілі. Была суседка Марыя. Яна замужам за Баздыгай была. Баздыга быў у стшэльцах. Як прыйшлі Саветы, ён у Польшчу пяхком пайшоў. Жонку з двума дзецьмі

вывезлі Саветы на Сібір [79]. Яе [жонку Баздыгі] з дзеткамі вывезлі. Маленькія двое дзетак. Вывезлі. Яна была краўчыха, то брала машыну, а нашы людзі, што былі ў міліцыі, то ўжо не давалі ёй гэту машыну. А адзін: “Давай, яна будзе салдатам рукавіцы шыць, хлеб заробіць”. І машыну на воз, і да вакзала ў Стоўбцы. Як яе вывозілі, я хацела ёй даць крупкаў з сабой ці чаго. Дык нашыя не далі [30]. Яна потым паехала ў Польшчу. Тады было: “Не гавары, бо і цябе!” [79]. Раскулачвалі і тых, хто не ішоў у калгас. Вывозілі ў ссылку ў Комі АССР. Як на каго набрахалі, таго і раскулачвалі [12].

Расказвае Л.С. Печанко: Нас як вывозілі, дык суседзі, якія спрытнейшыя, папрыскоквалі ды пахапалі тое-сёе. Потым адносілі ды: “Выбачайце, калі ласка”. Жывёлу яшчэ не паспелі з хлява вывесці. Нас жа вывезлі, мусіць, з чацвярга на пятніцу, у гадзіну ці дзве ночы. Бо ноччу бралі. То людзей тут стаяла на прыгорку, можа, чалавек дваццаць. Ведалі, што вывозяць, то адзін другому казалі ды і глядзелі. Тады, можа, сем ці восем сем’яў у тую ноч вывозілі. У нас было тры браты і шэсць сясцёр. Дзве сястры памерлі, адна засталася ў Барысаве, настаўнічала, другая тут недалёка кілометр ад Міра жыла. Брат адзін пайшоў у СССР да няведама дзе дзеўся. Два браты мелі сем’і. Нас вывезлі: я, сястра, мама, бабушка, цёця (татава сястра), брат і яго трое дзяцей і жонка. Дзесяць чалавек з адной хаты. Брат жыў праз адзін пляц, дык яго проста не заўважылі. Усяго было – вагон. А вярнулі толькі нашу сям’ю. Вярнулі са Стоўбцаў, таму што брата не хапіла і яго сям’і, трох душ (брата, братавай жонкі і іх сына). Праўда, адзін-то ў Баранавічах вучыўся (цяпер ён у Амерыцы)⁶. Яго не было, яго брат яшчэ адзін, то яго не ўзялі. А братава [жонка] у Сімавакаве настаўнічала, то яна там і прыпісана была, яна не ездзіла кожны дзень, там была. Іх не ўзялі, дык яны вярнулі нас, каб захапіць усіх. З чацвярга на пятніцу нас вывозілі, і было нейкае прадказанне, што той, каго вывозяць з чацвярга на пятніцу, то той паедзе, а той, хто ў іншы дзень, то той не. А тут вайна ў нядзелю, не паспелі захапіць астатніх. То брата забралі ў турму, які схаваў недзе з сям’і тры чалавекі. Іх у вагон пасадзілі, а яго ў турму. То ён, як немцы захапілі, вярнуўся хутка [51].

Успамінае З.В. Касцюк: Я вучылася ў школе повшехнай, 7 класаў не скончыла, толькі шэсць, у сёмы перавялі у расійскую, а потым паступіла ў школу медсясцёр, у Баранавічы. Гэта школа павінна была быць тры гады, а хадзілі толькі 1,5, бо прыйшлі немцы, і трэба былі медпрацаўнікі. Яны прынялі ў нас экзамен і далі пісулькі, што мы скончылі, і прыйшлі немцы. І мы ўжо пешшу з Баранавіч ішлі ў Мір. У нас было шмат зямлі,

⁶ Беларускі гісторык, які зараз жыве і працуе ў ЗША Янка Запруднік, сапраўднае прозвішча Сяргей Мікалаевіч Вільчыцкі.

24-га, і маму вывезлі ў Краснаярскі край (таты ужо не было, памёр як раз перад гэтым). Напісана было “адміністрацыйная”. Не толькі за тое, што зямлі было шмат, але і за тое, што ў Польшчы было дзве сястры і мы перапісваліся. Маму вывозлі – схапілі, нічога ўзяць не паспела, суседка толькі ёй коўдру нейкую кінула. Вывезлі ў 1941 годзе, у пятніцу, а ў нядзелю ўжо немцы прыйшлі. Я прыйшла ў нядзелю, а тут пуста – не было ўжо нічога. Пазабіралі ўсё, што было, у калгас: там каровы, малацілку. Прыйшла – пусты дом. А потым, як немцы адыходзілі, так яны ўсё спалілі. Увесь Мір спалілі. У 1944-м ці 1945-м забрала мяне НГБ. А ў 1946-м я вярнулася. Завезлі мяня ў Комі АССР. А там былі такія марозы, аж страшна. Год была пад следствам, а пасля мяне рэабілітавалі. А мама была ў Краснаярскім краі пяць гадоў. Потым яе таксама рэабілітавалі [34].

Адносна высылак і рэпрэсій інфарманты аднадушныя: Саветы вывозілі ў Сібір тых, каго яны лічылі кулакамі і ворагамі. Дабро раскулачаных разбіралі людзі, а частку забіралі ў калгас. Саветы на нацыю не глядзелі, калі вывозілі [59]. Багацця не было, як і ўсе, працавалі на зямлі. Як саветы зайшлі, зрабілі кулакамі іх. Хто лепей жыў – ссылалі. Бальшавікі жыць не давалі. Зганялі, дня і ночы не было, кулакамі рабілі [6]. *Адзначаюць:* Песні спявалі пра калгасы, пра Сталіна і атрымлівалі 15–20 гадоў. За ругну матам давалі гады па тры [66].

Стварэнне калгасаў пачалося не адразу, як сведчаць інфарманты, а праз пару гадоў. Да вайны калгас называўся “Камінтэрн” [59]. Праз гады два пачалася арганізацыя калгасаў [81]. Саветы адразу не сталі калгасы рабіць. Пасля сталі, перад вайной. Людзі супраціўляліся, не хацелі ісці ў калгас. Думаюць: Працуй, працуй, усё забяруць і нічога не дадуць. Сюды прыходзілі ўсё на заробкі з Расіі. Яны не расказвалі аб сваім жыцці, па іх відно было, як там жылося [48].

Метады калектывізацыі выкарыстоўваліся практычна тыя ж, што і дзесяцігоддзем раней ва ўсходняй Беларусі. Людзі не хацелі ісці ў калгас. Гаварылі: “Распішыся, што пойдзеш у калгас, а то расстраляю з пісталета”. Некаторыя самі ішлі ў камуністы [81]. Мала ішлі ў калгас. Людзі ўсё сваю мелі гаспадарку. У калгас улада прымушала ісці. Сястра вучылася ва універсітэце. Бацьку казалі, што яе звольняць з універсітэта ў Мінску, калі не пойдзе ў калгас. Не хацелі ісці, бо гумны забіралі [64]. Хлявы і гумны паразбіралі, будавалі амбары [6]. Калгасы арганізавалі да 1941-га. Быў прадстаўнік з раёна. У каго было шмат зямлі, дык яны першыя ў калгас пайшлі. Баяліся, каб не выслаі. Сталі прыцясняць – давай, брат, у калгас. Не пойдзеш – дык у Сібір цябе. Як арганізавалі калгас, у вёсцы лепшую зямлю – калгасу, астатнім (аднаасобнікам) – горшую і планы. Не здаў план – у суд! Іх абкладвалі падаткамі. У Гарадзею вазілі прадук-

цыю, там была чыгуначная станцыя, склады. Адразу людзі не хацелі ісці ў калгас: каня аддай, драбіну. Гумны разбіралі на калгасныя канюшні.

З пазіцый сённяшняга дня калектывізацыю інфарманты ацэньваюць так: Калгасы вы таксама не хацелі б! [4] За зямлю шмат плацілі [за польскім часам]. Некаторыя вялікія надзелы збіралі, выкупвалі. Прыйшлі Саветы – аддай! Мужыку хоць плач! [12]. Вельмі былі пакрыўджаныя. Ну як жа ж, забіралі. Усё забіралі: і каня, і павозку. Усё забіралі, што належыць гэтай зямлі, і зямлю забіралі, усё злучылі з агульнай [11]. Калгас – здэк! [6]. Людзі не хацелі ісці ў калгас. Чалавек меў – і аддай усё. Апошнюю карову забіралі. У калгасе каровы дохлі. Працадні былі. У шшытак ставілі палачку, а на палачку – фігу! Давалі па 200 гр збожжа на працадзень. Мне пры Польшчы было дрэнна і пры Саветах. Пры Польшчы я ішоў пасвіць каровы. За адзін сезон зарабляў 7 пудоў хлеба [12].

Мірскі спіртзавод – установа, якая працавала заўсёды, пры ўсіх уладах. Аб асаблівасцях яго працы пры “першых Саветах” успамінае У.У. Лабаза: Спачатку і пляшкі, і за спіртам ездзіў, вадку качалі, ну як падсобныя рабочы. А пасля мяне фільтроўшыкам, ён разводзіць гарэлку, робіць, каб пэўнай крэпасці была гарэлка⁷. Не 40 [градусаў], 40 – шмат, 39,8. Усё. А 40 – шмат, ніколі не ўкладзешся, таму што выпіваюць жа, а крадуць, ды я і сам не супраць. Я не краў, я браў. Я паўлітра спірта кожны дзень. А што там такога? Ну, можа, я не кожны дзень. Але заўсёды чарка была дома.

Калі майстрам быў стары паляк пры першых Саветах, Шмурэй прозвішча, як дырэктар яго выклікае, так ён: “Як я яму трэба, то няхай сам прыйдзе”. Знайшлі прычыны, каб звольніць чалавека. Грузілі на воз посуд, ужо поўны гарэлкі, машын мала было, вазамі адпраўлялі. На воз грузілі і знайшлі ў пляшцы павука. Але гэта ж не майстар вінаваты, гэта ж кантралёр, бракоўшчык. Была гарэлка “Особая московская” этыкеткі. Пасля скончыліся этыкеткі. Прыходзяць да яго: “Таварыш майстар, скончыліся этыкеткі”. – “Што скончыліся, а якія ёсць?” – “Ёсць “Пшеничная”. – “Клей!” І вось трэба было паставіць жанчыну і яна закрэслівала [6] “Пшеничная”, і не было б ніякіх прэтэнзій. І вось гэтыя дзве прычыны, і яго з майстра прагналі. А мяне на яго месца [38].

Калі раней вазілі спірт у Гарадзею, то ў выніку экспрапрыяцыі і нацыяналізацыі спажывуцы самі паехалі за спіртам адразу на спіртзавод. Расказвае У.У. Лабаза: З Беластока прыязджалі да нас за гарэлкай, не было гарэлкі ў іх, заводаў не было. А я майстрам быў, толькі па майму

⁷ З даклада сакратара Мірскага РК ЛКСМБ Глазунова на справаздачна-выбарчым раённым камсамольскім сходзе 8 верасня 1940 г.: “... камсамалец спіртзавода тав. Лабаза перавыконвае штодзённа нормы выпрацоўкі да 140% і за добрую работу вылучаны зменным майстрам гарэлачнага цэху”. (Памяць. Кареліцкі раён. С. 148).

дазволу можна адпусціць. І яны мне, Божа мой, што ні замовіш, прывозяць – з адзення, з абутку, з прадуктаў. У мяне ўсяго хапала. Гэта пры першых Саветах. Таму што па чатыры дні некаторыя начавалі ў чарзе. Спалі проста на вазах. Баранавічы, Стоўбцы – усё наваколле прыязджала за гарэлкай. З сельпо, з райсаюзаў, прыватны, зразумела, ніхто не прыязджаў. 8 рублёў паўлітра, а калі з натуральнай коркай – 8 руб 5 кап. А так – капсуль, гэта з картонна выдаўленая корка і закаркавана так: перавернеш – і не цячэ. А літр – 15 рублёў.

Саветы забралі з замка выездных коней, а астатніх раздалі служачым замка. Было створана два калгасы. Спінтзавод палілі торфам, а тут на Міранцы вытворчасці не было, так вазілі там недалёка, Кислоўшчына ёсць вёска, там балота вялікае тарфянае. А транспарта ў нас не было пры спінтзаводзе, вазілі прыватнікі, за кожную прывезеную тону 40 рублёў плацілі. Мяне паслалі ў Жухавічы, а сына інжынера з завода, Абалонкіна Міцю, паслалі ў Шанскі сельсавет. Я знайшоў жанчыну, яна дэпутатам была, я з ёй пагаварыў і мы прайшлі па вёсцы, яна ж ведала, дзе ў каго якія коні ёсць, і ўсе, і пайшлі, і пайшлі павозкі гэтыя з торфам... [38].

Пасля верасня 1939 г. у Міры з'явіліся новыя культурна-асветныя ўстановы, бальніца. У былой ешыве быў адкрыты клуб. Інфарманты нават адзначаюць, што пры Польшчы мы з яўрэямі не гулялі. Калі прыйшлі Саветы, зрабілі клуб, тады мы сталі гуляць з яўрэямі. Яны нядрэнныя людзі [48]. У 1939-м ці 1940-м Саветы арганізавалі бальніцу. Бойчанка Пелагея была загадчыцай. Пры князі яна была пакаёўкай у маці Базыля [30]. Бальшавікі забралі княжацкую кантору і зрабілі там бальніцу. У княжацкім доме тэрапія была. А ў княжацкай канторы – хірургія. Але хірургія з'явілася пазней за тэрапію [34].

Пачалі працу савецкія школы. Вучні таксама былі пакрыўджаны на Саветы: паколькі выкладанне пераводзілася з польскай мовы на беларускую, усе яны аўтаматычна былі пераведзены на адзін клас назад. Калі я перайшла ў чацвёрты клас, прыйшла савецкая ўлада, і нас перавялі назад у трэці. Ганна Іванаўна Сташэўская выкладала рускую мову. Вольга Сцяпанаўна Біруля выкладала ў пачатковых класах. Шлі геаграфія, гісторыя, арыфметыка, руская, беларуская мовы [1]. Настаўнікі непісьменныя, умелі чытаць і пісаць толькі на рускай мове [38]. Пры Польшы і ўрачы, і настаўнікі мелі повара, няню для дзяцей, а зараз зарплата маленькая, трэба ўсё рабіць самім [30].

Разам з тым практычна ўсе інфарманты-беларусы пагаджаюцца з выказваннем Л.С. Печанко: Як далучылі да Расіі, дык добра ўжо стала. Папершае, не трэба было ўжо пшэкаць: "Прошэ пані, мая пані порунчыла..."⁸

⁸ Пачатак польскай скарагаворкі.

Ужо стаў таварыш, а не пан. Мы і гаварылі па руску і па-беларуску [раней]. У школе як вучыліся, то мы на калідоры толькі па беларуску, па нашаму гаварылі [51].

2. Штодзённае жыццё ў часы нямецкай акупацыі

22 чэрвеня 1941 г. пачаўся адзін з найтрагічнейшых перыядаў гісторыі краіны і асобна ўзятага невялікага мястэчка – вайна. Гэты дзень міране апісваюць так: У нядзелю, 22 чэрвеня, раніцай прайшоў над Міром самалёт нямецкі адзін-два, кінулі бомбы [17]. Я памятаю, раніца, сонца і самалёты высока ляцяць. Ніхто нічога не ведае. Магазіны адкрытыя былі, соль бралі людзі [79]. Нашыя ўзарвалі спіртзавод. Памятаю вялікае во-блака чорнага дыма. І ўсе адразу за ведры схпіліся і туды пабеглі – за спіртам, паслямагазіны рабаваць пачалі. Па ўсёй вуліцы гузічкі з галантарэйнага валяліся [25]. З самага першага дня паведамлілі па радыё⁹ [12]. Нашыя адразу сыйшлі [43]. Ад'язджалі, не спыняючыся, праз Мір на палутарках. Калі неяк машына ламалася – рамантавалі проста на хаду. Адзін салдат сказаў, што яго дзядзя Варашылаў, калі б ён ведаў, што тут робіцца, хутка наведзе бы парадак [17]. Як Саветы адыходзілі, а немцы наступалі, скінулі на Мір дзве бомбы. Адна каля царквы і бані на папоўскай агоррод упала, але толькі абадрала царкву. І праваслаўныя гаварылі, што вось мы памаліліся і... Другая бомба ўпала ў цэнтры каля касцёла [56]. Касцёл у час бамбёжкі разбурылі. Падчас бамбёжкі немцы некалькі такіх машын разбілі ўшчэнт [41].

Немцы прыйшлі ў Мір 28 чэрвеня 1941 г. Немец хутка прыйшоў. На трэці дзень. Чорт іх, немцаў, сустракаў, самі прыйшлі [51]. Імгненна пачалася вайна. Сталі людзі хавацца ў лясах [10]. Як немец ішоў – ніякага не было бою [48]. Спачатку праехалі праз Мір на танках. Супраціўлення ім мясцовыя жыхары не аказалі ніякага. Толькі на ўскраіне адстрэльваліся чалавек 50–40 савецкіх салдат [17]. Ехалі матацыклісты. Спачатку вайны не тыя немцы былі, нікога не пужалі, нікога не расстрэльвалі [12]. Па Чырвонаармейскай вуліцы машыны ехалі з салдатамі. Каля касцёла бомба трапіла ў машыну. Салдата забіла, і суп з жывата яго паліўся [79]. Немцы самі сталі страляць запальнымі кулямі – і пайшлі дамы гарэць [48].

Расказвае Л.І. Лабоўкая: Для мяне асабіста вайна пачалася, калі нямецкія салдаты ехалі на матацыклах з аўчаркамі. А пасля за імі ішлі танкі. Вось мы былі ў гэты час на хутары, з Міра тады ўсе збеглі, у каго куды атрымалася [...] Калі пачалася вайна, мы, натуральна, адразу

⁹ Выступленне па радыё намесніка старшыні СНК, наркама замежных спраў СССР В.М. Молатава адбылося ў 12 гадзін 22 чэрвеня. Ён ад імя савецкага ўрада звярнуўся да народа і паведаміў аб вераломным нападзе фашысцкай Германіі на Савецкі Саюз.

паехалі на хутар, і з намі ўсе нашыя знаёмыя, блізкія. Здавалася, што там будзе ратаванне, таму што пачалі бамбіць Мір. І пасля пачаліся пажары. І я памятаю, што ўсе рэчы, якія засталіся, некуды на вуліцу выцягнулі, так і кінулі. А самі паспелі прыехаць на хутар. І вось пайшлі во гэтыя матацкы з аўчаркамі, за імі – танкі. І мы зразумелі, што вайна ўжо сапраўды, гэта не пусты страх, а гэта сапраўды, рэальнасць.

Недзе тыдні два пасля пачатку вайны да нас на хутар прыйшла былая дырэктар школы Ганна Іванаўна Сташэўская. Яна камуністка, яна і яе брат Леанід Іванавіч Сташэўскі, вось неяк узначалілі ўсю савецкую ўладу ў даваенныя гады. Яна была дырэктар школы, ён, па-мойму, старшыня, ну, мясцовых дэпутатаў працоўных. Яны былі сапраўдныя камуністы, якія імкнуліся жыць па ўсіх самых лепшых законах, якія чулі па радзё. Навушнікамі лавілі перадачы з Масквы, і ва ўсё гэта свята верылі. І адразу вырашылі зрабіць у Беларусі самае райскае жыццё, якое было ва Усходняй Беларусі.

Калі яна прыйшла да нас на хутар, я вельмі выразна яе памятаю, чорныя вочы, чырвоная хустка завязана. Яна такая знясіленая, стамілася, і гаворыць, што дайшла да Мінска, але немцы ўжо далёка наперадзе. І яна ўжо зразумела, што далей дарогі няма. І яна вярнулася. Яна жыла ў нас каля тыдня на хутары, і ўвесь час неяк яны з мамай абмяркоўвалі гэтыя вось праблемы ваенныя. І яна гаворыць, што яна пойдзе ў Мір, таму што ўсю вайну яна тут на хутары не пераседзіць. І ў яе засталіся там дзеці, і яна яшчэ сказала: «Я нікому шкоды не зрабіла, акрамя добра. І мяне ніхто не выдасць».

Мама яшчэ прапанавала, што: «Давай я схаджу, пагляджу, я меней прыкметная і не ўяўляю такога во значэння». Але яна гаворыць, што людзі мяне не выдадуць. Яна пайшла ў Мір. Праз тры дні яе расстралялі разам з яе братам. Яны пад Мірскім замкам выкапалі, ім далі лапаты, выкапалі сабе магілы. І іх расстралялі... Школу пасля назвалі яе імем, імем Сташэўскай.

Гадоў дзесяць таму лёс не мяне звёў, а маю сяброўку Веру Фёдараўну з сынам Леаніда Сташэўскага. І ён з велізарнай крыўдай узгадаў маю маму, што яна выгнала Ганну Іванаўну, і яе расстралялі, таму што яна не дала ёй прытулак. І я гавару, што гэтага быць не можа, я была сведкай іх сустрэчы і развітання. Яна пайшла раніцай, але я не спала, я ўвогуле лавіла кожны гук... І пасля вось да мяне гэта дайшло ў сувязі з іншымі падзеямі. Яна, відаць, не хацела падставіць маму, што яна дала прытулак, таму што тады ўжо быў выдадзены загад, што расстрэл, не, павешанне, павешаннем у нас усё пужалі, таму, хто дасць прытулак ці не выдасць, ці будзе ведаць, дзе хаваюцца камуністы, і не выдасць. І яна ска-

зала дома, відаць, дзецям, каб засцерагчы... Вось нават у гэты страшны момант яна падумала пра маю маму і яе сям'ю.

Гэтыя доўгія страшныя гады, пастаянны голад, пастаяннае пачуццё страху, пастаянная бездапаможнасць. І страх не столькі за сябе, колькі за сваіх блізкіх. І здавалася, што ніколі гэтая вайна не скончыцца [...] Калі ад цябе нічога не залежыць, ты нейкая мурашка, якую могуць у любы момант раздавіць. Ну, і вось, той жах, што не сёння-заўтра павінны і маю маму расстраляць, вось ён неяк са мной быў увесь час. Вось нейкае падспуднае пачуццё страху ўсялялася. Гэта першы быў расстрэл. Ну, пасля пачалося..."¹⁰ [39].

Адсутнасць дакладнай інфармацыі, а таксама той факт, што гэта была не першая змена ўлады і не першыя войскі, якіх бачылі местачкоўцы, не дазволілі адразу міранам зразумець увесь трагізм падзей. Міране адзначаюць: Адразу мы нічога не баяліся. Пасля ўжо, калі сталі расстрэльваць... [48].

Сярод тых, хто быў расстраляны, акрамя Г.І. Сташэўскай і яе брата, называюць: Ксяндза і яго сястру немцы вывезлі ў Калдычэва¹¹ і расстралялі [81]. Касцёл некаторы час не працаваў. Немцы расстралялі Баліцкага – дырэктара школы [59]. Расстралялі бацькоў В.А. Цаба: Арыштавалі і каля маслазавода расстралялі. А стралялі свае хлопцы. Мне ўдалося ўцячы разам з сястрой мужа [70]. Гурскага, Карабко Мікалая, Галабурду і пару яўрэяў немцы расстралялі за тое, што яны лавілі першых парашутыстаў [20]. Немцы пачалі шукаць камуністаў. Палонных збіралі ў замку, трымалі недзе паўмесяца ці месяц, а затым адпраўлялі ў канцлагер пад Баранавічы [17]. Аднойчы немцы забралі аднаго п'янчужку. Дык ён, каб яго не расстралялі, сказаў, што выдасць камуністаў. І выдаў майго брата, хоць ён і не быў камуністам. П'янчужку адпусцілі [41].

Расказвае Г.У. Жызнеўскі: Бацька з першых дзён пайшоў, забралі на трэці дзень. Немцы забралі 30 чалавек да расстрэлу... Якраз толькі яго сябра ішоў, умеў трохі па-нямецку размаўляць, і ён яго выручыў. А 29 чалавек і рускіх, і беларусаў забілі. Бацька забраўся на Украіну, назад вярнуўся, трохі хаваўся. А нас прыйдуць, да сценкі паставяць: "Гаварыце, дзе бацька!" А мы: "Не ведаем". Ужо навучаныя былі. Пайшоў у партызаны, пасля на фронт, прайшоў да паследку [29].

¹⁰ Кніга "Памяць" прыводзіць наступныя лічбы ахвяр фашыстаў за гады Вялікай Айчыннай вайны сярод мірных жыхароў Мірскага раёна: было расстраляна 2469 чалавек, у тым ліку 968 жанчын, 594 дзяцей; спалена жывымі 94 чалавекі, у тым ліку 29 жанчын і 33 дзяцей. (Памяць. Карэліцкі раён. С. 183).

¹¹ Калдычэўскі лагер смерці быў створаны нямецка-фашысцкімі захопнікамі ў 1942 г. каля в. Калдычэва Гарадзішчанскага раёна. У лагеры закатавана больш за 22 тыс. чалавек.

Даволі хутка ў Міры была наладжана нямецкая сістэма кіравання.

Галоўны нямецкі аб'ект знаходзіўся каля сучаснай пажарнай станцыі, там жа размяшчалася гестапа [17]. Там, дзе зараз клуб, быў ваенны гарадок немцаў. Вакол быў кальчасты дрот і ўсё замінаравана [24]. Там быў клуб, бальніца, дзве вышкі, да іх прыезджалі артысты [44]. Там усё было, дзе клуб, усё ў адным месцы. Жандармерыя пры немцах была каля клуба. У жандармерыі толькі немцы служылі. Яны свае справы вялі. Калі напракудзіць хто – арыштуюць і пасадзяць [79]. Управа нямецкая знаходзілася ў дзіцячым садку [38]. Нямецкі гарнізон размяшчаўся там, дзе зараз клуб. Тэхнікі ў немцаў не было, толькі пяхота. У нямецкім гарнізоне саміх немцаў было чалавек шэсць тэлефаністаў. Усе астатнія былі паліцаі [20].

Паліцыя нямецкая была на вул. Чырвонаармейскай, дзе зараз клуб. Там былі вялікія будынкі яўрэйскія, гміна, мабыць, пры Польшчы, ваенны гарадок [23]. Камендант быў у паліцыі. Таксама быў беларусам [48]. Быў солтыс, ён быў з народа, мірскі. Да яго прыходзілі паліцыянты, пыталі, хто быў камуністам, хто прыежджаў і ад'язджаў [43].

Каля клуба стаялі лётчыкі (іх называлі так, але самалётаў не было). Немцы клуб занялі, там усё было агароджана, ахова стаяла. Падвал быў, куды вадзілі арыштаваных [59]. Нямецкія лётчыкі былі, гарнізон быў, узбраенне было моцнае. Палятаюць-палятаюць трохі, і пасля на адпачынак, сюды. У Міры стаялі. Дзе перасякае Ленінградская Чырвонаармейскую, вось тут ужо дрот і ніякага далей руху. Адсюль выселілі людзей, там толькі немцы і паліцаі былі [38]. Немцаў няшмат было, чалавек 40 – абслуга базы адпачынку лётчыкаў [25].

Як і ў папярэдні час, Мір меў некалькі цэнтраў улады, але на гэты раз не замак і мястэчка, а населены пункт, княжацкі маёнтак і спіртзавод.

У Міры быў магістрат, а галоўны быў бургамістр. Магістрат знаходзіўся па вул. 17 верасня [38]. Начальнік мястэчка быў Фэст, немец [34]. Высокі, чорны [18]. Там дом застаўся цагляны, дзе ён жыў па вул. 17 верасня. Пасля там гасцініцу зрабілі, вось там ён жыў з перакладчыцай той [34]. Ён быў вельмі стары і любіў парадак. Аднойчы ад немцаў паступіў загад здаць усіх коней у камендатуру. Усе коні былі добрыя і чыстыя, акрамя аднаго. Фэст папрасіў перакладчыка прынесці нагайку, пасля чаго аддубасіў гаспадара каравага каня. А гаспадароў прыгожых і халёных коней хваліў. У Фэста быў конюх. Звалі яго Паўловіч [20].

У яго [Фэста] была Верачка перакладчыца, праз якую ён размаўляў з усім насельніцтвам. І гэтая Верачка-перакладчыца была ў мінулым жонкай афіцэра, у яе была маленькая дзяўчынка. І глядзела гэтую дзяўчынку

яе маці. І вось маці ўвесь час хадзіла і гаварыла: «Гэта ж трэба, здрадзіла, аддалася. Мне ж сорамна зараз людзям у вочы глядзець. Гестапаўская сука!» Ну, усяляк называла сваю дачку [...] І вось пасля вайны я даведалася, што гэтая во Верачка перадавала ўсе звесткі партызанам праз сваю маці. Маці павінна была ісці некуды, значыць, да сувязнога. І каб адвесці падазронасць і ад сваёй дачкі, і ад сябе, яна незаўважна заходзіла да падола. Там вось быў, дзе мы тады туліліся, пакідала гэтую дзяўчынку, сама з кім трэба сустракалася і пры гэтым палівала брудам сваю дачку [...] Я даведалася, ну, можа, праз трыццаць гадоў пасля вайны, што гэта зусім не тая была сітуацыя, якую мы бачылі [...] І псіхалагічна, і маральна вельмі цяжка было жыць вось у такой во ўсеагульнай нянавісці, усё дзеля таго, каб гэтым людзям дапамагчы [39].

На маёнтку княжацкім быў камендант. На спіртзаводзе быў іншы. У нас Штэкель, а там – не памятаю прозвішча яго. У Штэкеля на пагонах два нейкіх кубікі, што за званне было – не ведаю. Ён жыў там, дзе Нона зараз жыве, нават¹² [38]. Маёнтак былы ахоўвалі [немцы]. Кожны дзень прыходзілі ўвечары, а ранкам зыходзілі. Пакуль не вызвалілі, тут гарнізон стаяў. Плюта перакладчыца была. Ездзіла на фэатоне з ім, на конях, на машыне [34]. У немцаў працавала перакладчыцай Вольга Максімаўна Трубілка, настаўніца нямецкай [мовы] ў школе. Так ёй пасля вайны ніякага пакарання не было, яна ж толькі перакладала [25].

Камендант быў адразу Штэкель, а пасля яго быў Банза. Здаровы такі граміла. Ой, то фашыст быў такі гадкі, не дай Бог! Гэты, калі ты працуеш, ён цябе не кране, Штэкель, але калі ты філоніш ці п'яны, то атрымаеш за гэта нагайкі. Страляць ён, праўда, нікога не застрэліў з нашых. А вось Банза той гадкі быў такі, не дай Бог. Былі бурты з бульбай, як ехаць на Стоўбцы, за садам. І жанчын, што раней на маёнтку былі, сабралі і павялі перабіраць бульбу перад пасадкай. І яны перабіралі. Дык ён прымушаў, каб на коленцы сталі, так на коленцах перабіралі бульбу. Надакучвае, баляць жа коленцы, ну хто там прысядзе, хто як. А ён зойдзе за кусты (там глог расце, акацыя расла) і назірае: як хто-небудзь з жанчын прысеў – ён тут жа бягом і нагайкай! Во здзекаваўся! Такі гад быў, паразіт. То ён быў да самага вызвалення. Потым уцёк [38].

А спіртзавод працаваў у вайну [34]. Спіртзавод працаваў, спірт вывозілі. Нават гарэлачны цэх працаваў. Там пасля ўжо пры гэтых Саветах крухмал рабілі. Спірт рабілі з бульбы, збожжа любога, кукурузы. Пры Польшчы – толькі з бульбы. Са збожжа ўжо пры Саветах сталі рабіць. Пры немцах – з бульбы. Бралі ў вёсках, прыходзяць – падатак. Пры іх тыя ж самыя працавалі работнікі, што і пры Саветах... Мы тут тры

¹² Маецца на ўвазе былы дом кіруючага.

гады жылі пад немцамі ў акупацыі, і мне прыходзілася размаўляць з імі, я ў рымарскай майстэрні працаваў, пры немцах нават. І бацька таксама. І на конях парабкі, і майстэрні, усё так, як і было пры Польшчы, так і пры немцах [38].

На Міранцы млын быў, яшчэ князеў, які ток рабіў. Немцы ўвесь ток на свае патрэбы пусцілі, у млыне турбіну паставілі. Яшчэ адзін млын – на лесазаводзе. Там стаяў дызельны матар, аднацыліндравы, вялікі такі [17]. Цагляныя дамы былі. Немцы сталі вывозіць гэтую цэглу, мабыць, ў Германію [81]. Усе цагляныя дамы ў цэнтры былі разбураны [20].

Нямецкі парадак міране апісваюць так: Цэнтр спалены. Каменданцкі час¹³. Як толькі цямнела, ніхто не выходзіў на вуліцу [38]. Пры немцах толькі днём хадзілі. Вечарам нельга было хадзіць па вуліцах. Бо маглі забраць, палічыць шпіёнам [64]. Калі былі паліцыянт, мы іх баяліся. Як вечар – усё, на вуліцу не выходзіць. Калі будзеш ісці вечарам і не адгукнешся – застрэляць! [79]. Як сама малады чалавек, толькі патанцаваць да паспяваць. Нічога не цікавіла. І свабода. Не так, як немцы, як толькі змярканне, то ўжо сядзелі, як крысы. Нельга было па вуліцах хадзіць. А калі б выйшаў, то можа б застрэліў. Немцы па хатах не хадзілі, нічога не забіралі [11].

Нямецкі парадак быў жорсткі. Усіх коней і кароў забралі. Працавалі як пры князю, але плацілі менш [38]. Немцы хадзілі па хатах – ім патрэбныя былі пастаўкі [40]. Я плаціла падаткі на зямлю [4]. Людзі здавалі нарыхтоўкі. Хто здасць малако – таму давалі даільны апарат (такі бачок). Давалі і плугі, бароны [81]. Немцы забіралі коней, за прадуктамі ішлі да сялян, бралі іх у абозы і ехалі ў Стоўбцы [17]. У вайну займаліся сваёй гаспадаркай. Жылі ціха [11]. У вайну мы жылі ў сваёй хаце. Ты не чапай нікога, то і цябе ніхто не будзе чапаць. Мы нідзе ні ў якой арганізацыі не былі, то нас і не чапалі ўжо немцы. Немцы прыходзілі, патрабавалі: сала, мяса, смашнага з’есці, малака дай. Як дзе хто на каго брахне, нават сусед на суседа, дык прыйдзе ды забярэ. А як сядзіш цішэй вады, ніжэй травы, дык не чапалі [51].

Расказвае С.І. Самец: Паступова ўстанаўлівалася нямецкая ўлада: камендант з’явіўся, бургамістр. Трохі стала лягчэй: падатак аддаў – і не чапаюць. Прыходзілася плаціць, што на свеце живеш, што паветрам ды-

¹³ Каменданцкі час устанаўліваўся згодна з пунктам № 2 адміністрацыйнага распарадка № 1 камандуючага тылам групы армій “Цэнтр” генерала пехоты фон Шэнкендорфа “Аб забароне пакідання кватэр у начны час”. Згодна з ім: “1. У перыяд з 21.00 да 5.00 раніцы насельніцтву забараняецца пакідаць кватэры. [...] 3. Парушальнікі будуць найстрашэйшым чынам пакараны мясцовымі камендантамі. Як дапаможнымі мерамі пакарання могуць быць часовы арышт з абмежаваным харчаваннем, насільнае затрыманне і прыцягненне да працы”. (Памяць. Карэліцкі раён. С.188).

хаеш. Калгас адразу разагналі, дазволілі сабраць ураджай, пасля камендант сказаў: «Разбірайце інвентар і абрабляйце кожны сваё поле, а нам плаціце падаткі». У 1939 г. арганізавалі калгас, і пачалася вайна, і прыйшлі немцы. Бацька мой быў брыгадзірам. Ён пайшоў да каменданта, пытае: «Вось калгас, што рабіць?» Камендант па гаспадарчай частцы сказаў: «Як налічвалі працадні пры савецкай уладзе, так і зараз канчайце (бо летам жа прыйшлі). Усё, – кажа, – прыбірайце, разлічыцеся, людзям на працадні раздайце. І раздайце ўвесь інвентар. І расфарміраваць калгас. Няхай людзі працуюць, як і працуюць». Так і зрабілі [59].

У час вайны людзі хаваліся ў лясках. Калі хаваліся ў лясках, хавалі свіней, жывёлу [24]. Страшна і жудасна, як заходзілі немцы. Усё было нечакана. Хутка з'явіліся. Гаварылі: «Яйко, шпik!». Хадзілі па хатах і правілі, людзі давалі. Шмат было аблаваў, і стралялі. Людзі хавалі салдат [72].

Як немцы прыйшлі, так разграмілі кааператыў ганчароў. У 1942 г. іх усіх [ганчароў] змабілізавалі ў Баранавічы. Немцы ўзялі іх, каб яны нашым палонным рабілі куфлі. Куфелькі – гэта такія кубкі. Немцы ім нічога не плацілі, а толькі есці іх вадзілі ў сталовую. Два гады ён [муж] там быў – 42 і 43. А пасля прыйшоў дадому [11].

Пасля пажара ў Міры на пачатку вайны міране пачалі шукаць ратаванне на бліжэйшых хутарах.

Успамінае М.Л. Кавалевіч: Наш дом немцы спалілі, і мы за Яблonaўшчыну пайшлі. Вось думалі, там хутары і там выратаванне наша. А аказваецца: з агня ды ў полімя трапілі. Нямецкія самалёты пачалі бамбіць гэтыя хутары. Яны ўжо дайшлі да таго, што самалёты пачалі страляць кулямётамі па адзіночках. Быў кравец Ямко, пасля з Вялікага Сяла была жанчына з двума дзецьмі. Яе забілі, а яны засталіся. Яны паднімаюць: мама, устань, да мама ўстань. А дзе яна ўстане, яна мёртвая. Гэта ў самога слёзы з вачэй цяклі, перажыўшы такое гора [32].

Аб тым, як выжывалі, перабраўшыся з Міра на хутар, расказвае Л.І. Лабоцкая: Калі адступалі нашыя, тады ў магазінах хто чым мог запасаўся. Нехта сахарын браў, нехта запалкі, нехта соль. А пасля мяняліся. Вось, напрыклад, я памятаю, запалку калолі на чатыры часткі. І калі запаліў гэтую запалку, там такое «воўчае вока»: з-пад адэкалона налівалі туды (газоўка шалёныя грошы каштавала) і такі фіцілечак малюсенькі, каб хоць неяк бачыць. Лучыны палілі. А абуваліся ў той абутак, які быў даваенны, там недзе нехта кола нейкае прыкаціў, гэта рэзалі васьм гэтую шыну кола – гэта былі падноскі. Шылі з нейкіх ануч сабе на ногі. Хадзілі Бог ведае як. Галодныя былі, во бульбы раз у дзень паелі – і шчаслівыя

гэтым. Мы ж жылі, як першабытнае грамадства, асабліва ў час вайны, толькі што не палявалі. Ягады збіралі, грыбы – гэта таксама быў асноўны прадукт харчавання. Мы вырошчвалі жыта, авёс, пшаніцу, ячмень. Гэта самі сеялі, збіралі, а пасля зрабілі з каменя жорны. І вось трэба было круціць гэтыя жорны і сыпаць гэта самае зерне, каб яно малолася. Аднаму ўвогуле не магчыма, утрох – узяцца няма за што. Два камяні, на адным такія бароздкі выбіты, а зверху другі. Гэты другі быў да палкі прымацаваны, якая там наверху замацоўвалася. І вось ты бярэш за гэтую палку і так во круціш увесь час. І знізу сыплецца мука. Там была такая драўляная скрыня. І я памятаю, як яно знясільвала, пакуль намелеш, гэта дзень мо прыходзілася цягаць, круціць гэты камень. У асноўным я з братам. Гэта была ў нас работа. Пяклі свой хлеб. Але гэта трэба было жыта недзе схаваць, каб яго не забралі ноччу тыя, што клікалі сябе партызанамі. І пазычалі адзін у аднаго хлеб. Калі мы сёння спяклі, то да нас ішлі суседзі: фунт хлеба, кілаграм хлеба бралі. А пасля яны пяклі, яны разносілі свой свежы. Так што ўвесь час мы мелі адносна свежы хлеб. Калі нехта б'е кабанчыка, што ў час вайны было вельмі рэдка, значыць, абавязкова суседзям пайку, усім. І гэта, відаць, таксама дало магчымасць выжыць. Таму што, ну, адзін бы з'еў, а калі б у яго забралі? А так ён адразу разнёс, пасля наступны – зноў разнёс па суседзях... А гэтых кабанчыкаў дзе толькі не хавалі! Ужо ў хляве не трымалі, а недзе нейкія рабілі там хованкі. Казу мы пасля завялі, ну, ужо казінае малако было [39].

Выратаваннем для многіх пагарэльцаў стаў замак. Але ў хуткім часе немцы выселілі іх адтуль – у замку стваралася гета. Пасля знішчэння гета месчачоўцы зноў вярнуліся ў замак.

Наш дом згарэў. Адразу мы ў замку жылі. Уцякалі на хутар, як немцы ішлі сюды. І вярнуліся ўжо сюды, немец як заняў. Не было ж дзе жыць, Мір згарэў. Дык мы ў замку пасяліліся. Многа ў замку сямей жыло ў час вайны. А пасля немец стаў яўрэяў біць. І сказаў з замка высяліцца, даваў ужо яўрэйскія кватэры, дзе яўрэяў выгналі. А яўрэяў – у замак. А пасля пабілі з замка. Тут ямы ёсць, каля Яблонушчыны, каля вучылішча, там на вуліцы адной. Мы жылі на яўрэйскіх могілках, яўрэйскі домик стаяў. Мамінай сястры там далі, дык мы там разам жылі, бацькі ж былі на фронце [59]. Адразу жылі ў замку, потым нас выселілі ў яўрэйскія дамы. Мы жылі на Ленінградскай вуліцы. Усім далі кватэры. Якія ўжо там кватэры, абы толькі пераспаць. А калі яўрэяў расстралялі ўсіх, пасля нас зноў туды, зноў усялілі ў замак. Ну а дзе жыць? А якія ж там дамы [на Ленінградскай], пакойчык 9 ці 8 квадратных метраў не было [21]. Сюды ссялілі яўрэяў. Тут было толькі ў чатырох дамах гета. І яшчэ замак быў.

А нас выселілі. Мы жылі ў яўрэйскім доме. І страшна, і цяжка, і голадна было. Папа сам кравец, то прыносілі гаспадары, то крупой, то мукой, каб нешта паесці. Зямля тут засталася. Маленькі агарод быў. Мы жылі у тых, дзе яўрэі алей выраблялі. Машына такая, коньмі цягнулі, церлі семя. Давілі семя льна, канопляў. Там агарода не было, бо ўсё было стоптана [11].

У час вайны ў Міры працавала агульнаадукацыйная школа. Падчас вайны Мір выгараў, згарэла і школа повшэжна. Пры немцах была школа ў судзе, створаная немцамі. Беларуская школа. Мясцовыя настаўнікі працавалі [45]. Дзеці ўсе вучыліся. Дзеці яўрэяў не вучыліся [48].

Успамінаюць вучні таго часу: Мы вучыліся ў беларускай школе, на вуглу за мастом, дзе пры Польшчы суд быў. Мяне перавялі ў чацвёрты клас. Адзін раз прыйшлі немцы, выбралі нас 12 чалавек, забралі пасвіць скот, які называлі «нямецкі» (адабраны ў партызанскіх сем'ях) [6]. Я пры немцах у школу хадзіў. Там нічога не змянілася, толькі больш вучылі нямецкую [мову] [17]. У школу хадзіў пры немцах. Гэты самы на ўрокі прыходзіў поп. Гэта ў 1942–1944 гг. Заняткі: малітва, Божы закон, ён гэта ўсё выкладаў. Спявалі песні, песні царкоўныя [63].

Нельга сказаць, што масава, але местачковая навучэнская моладзь удзельнічала ў створанай немцамі арганізацыі, якая называлася Саюз Беларускай Моладзі¹⁴.

Немцы адкрывалі школы... Пасля рабят забіралі ў нейкую маладзёвую арганізацыю. Я баюся яе назваць. І многія ішлі, таму што была альтэрнатыва: ці ў Германію на працу, ці ў гэтую маладзёвую арганізацыю. Тут яны давалі бацінкі і шапку, паджачок, штаны – абмундзіраванне. І пасля вайны пры Сталіне ўсю гэтую моладзь забралі ў турму, хоця яны яшчэ нічым [не праявілі сябе]. Яны вучыліся ў нейкіх рамесніцкіх вучылішчах. Але яны лічыліся арганізаванай немцамі моладдзю. Вось была такая Камарык Веры сястра. Вера старэйшая. Так яна і не вярнулася, таму што яна таксама ўступіла ў гэтую арганізацыю. Не з нейкіх палітычных перакананняў, а проста для таго, каб выжыць [39].

¹⁴ Саюз Беларускай Моладзі – СБМ – маладзёжная арганізацыя на акупіраванай нямецка-фашысцкімі захопнікамі тэрыторыі Беларусі і Германіі ў гады вайны. Створана 22 чэрвеня 1943 г. па ўзору Гітлер-югенд. Асноўную масу членаў складалі дзеці школьнага ўзросту, навучэнцы. Чым СБМ была для іх, узгадвае былая ўдзельніца са Слонімшчыны Н.Р. Дземідовіч: «Арганізацыя Саюз Беларускай Моладзі – гэта вялікае слова было для мяня. Нешта вельмі дарагое. Што мы як і іншыя людзі, і што ў нас нават ёсць свая арганізацыя. А што там у той арганізацыі было? Проста спяваць вучыліся беларускія песні, танцаваць, гісторыю Беларусі вывучалі, геаграфію» (Архіў І. Раманавай).

Расказвае Л.С. Печанко: Пляменнік¹⁵ прынемцах вучыўся ў Баранавічах. Гімназія, можа, якая, а іх жа праследавалі пасля. Тут адна ёсць, то яе пасадзілі за тое, што яна вучылася пры немцах. Пляменнік быў у Саюзе Беларускай Моладзі. Застаўлялі ж. Усе застаўлялі: і рускія застаўлялі, і немцы застаўлялі. Пляменнік збег. У нас хлопцаў, можа, чатыры вучылася ў Баранавічах. То яны збеглі. А пасля адзін быў у Бельгіі. Прыслаў пісьмо з Бельгіі праз некага. Пляменнік то выйшаў там хоць у людзі. Тая, што засталася тут у Міры, хацела вучыцца на медсястру, то не дазволілі. Была санітаркай ці рэгістратарам у паліклініцы. Разам з пляменнікам выехалі Сурко, пасля – Печанко, Русецкі. То ён даслаў ліст, сяброўкаю, суседкаю, даслаў ліст. Суседка тая прыслала сяброўцы, а тая мне прынесла. То так даведаліся, што ён жывы. Ён мне прыслаў, да мамы не пісаў, каб не знайшлі. За тое, што брат адзін уцёк, – другога праследавалі. Даставалася і яго стрыечнай сястры, і брату. Дапытвалі [51].

З культавых устаноў падчас вайны дзейнічалі праваслаўная царква і касцёл. Царква працавала ўвесь час і пры Саветах, і пры немцах, касцёл некаторы час не працаваў [59]. Немцы – каталікі, яны толькі ў касцёл хадзілі. Дырэктара і ксяндза немцы расстралялі. Яны гаварылі: за палітыку [81]. Нас тады ганялі ў царкву, калі прыходзілі немцы, то са школы бралі дзяцей, бо былі партызаны ўжо, і яны (немцы) іх баяліся, бо рускія дзеці, і партызаны страляць не маглі. Радавых немцаў хавалі тут у нас. І таксама арганізоўвалі дзяцей. Ішлі дзеці наперадзе, неслі вянкi і кветкі. Настаўнік ішоў, і дзеці ішлі. Тут быў нейкі “ляйтэр” у скураной куртцы, з люлькай, з нагайкай, дзеці ўсе баяліся [44].

Працавалі не толькі школа, царква і касцёл, але і магазіны, сталовая. У магазіне на цэнтры хлеб прадаваўся. Пры немцах ішлі рускія грошы. За лячэнне не плацілі. Быў нейкі рускі ўрачом [79]. Як немцы прыйшлі, не было ніякіх магазінаў. Усё было зачынена. Нашы людзі ўзяліся ўжо гандляваць. Дзе бралі тавар, не ведаю [11]. *Дзейнічала тут і лазня.* Лазеншчыкам у ёй быў вядомы мірскі муляр Блэх [78].

У час вайны ў мірскай сталовай зноў працаваў Адольф Кузміч (былы княжацкі повар, затым уладальнік кавярні). Расказвае яго дачка: Прыйшлі Саветы. Бацьку запрасілі працаваць поварам у сталавай партактыву. Кінуў ён гэта ўсё і паехаў у Баранавічы поварам на мясакамбінат. Калі немцы прыйшлі, пайшоў у Мір пехатою. Прыйшоў. Жах! Ногі паапухалі. У адной бялізне, таму што немцы ноччу бамбілі, і ён так і пайшоў. Пры немцах ён адкрыў сталовую ў Міры ў наёмным доміку (яўрэйскім) для мясцовых жыхароў. Абсталяваў куханьку і прадаваў

¹⁵ Узгаданы вышэй Янка Запруднік.

ежу. А немцы туды не хадзілі. У іх там усё сваё было (кухня была там, дзе летні клуб). Толькі паліцаі часам зойдуць: парадак, і пойдучь [56].

Штодзённыя рэаліі рабілі немагчымым існаванне замкнутых асобных светаў ворагаў і сваіх. Бытавыя практыкі патрабавалі пастаянных кантактаў. Міране адзначаюць: У цэлым немцы адносіліся да нас добра, давалі дзецям шакаладкі [20]. Увогуле добрыя былі, цукеркі давалі, шакаладкі. Яны ўвялі аплату за рамонтныя паслугі – 1½ пуда зерня [17]. Былі і немцы добрыя. Адзін прыходзіў, малака прасіў, узамен мыла даваў, гаварыў, што не можа проста так браць. Гітлера праклінаў [59]. Немцы прыйшлі – гэтыя добрыя былі – культурныя, ветлівыя, частавалі цукеркамі дзяцей. Адразу ўстанавілі падатак харчовы – частка ўраджаю, мяса, яйкі трэба было аддаваць, але гэта не тое, што пры Саветах. Як немцы возьмуць, так яшчэ парадкам заставалася, каб жыць. У немцаў была прыгожая форма. Нас, беларусаў, рускіх, яны не чапалі. Толькі яўрэяў не любілі, іх у парку расстрэльвалі [25]. Партызаны прыходзілі рабаваць, а немцы часам нават плацілі. Тут недалёка быў сад, там спыніліся немцы. Там я першы раз убачыў макароны. Такія доўгія, як зараз. Немцы нават прыйшлі пачаставаць [42]. Немцы былі не ўсе дрэнныя. Яны стаялі ў гумне, былі запаснікі. Адзін з іх, калі адпраўлялі яго на фронт, ён прыйшоў развітацца: “Я не хачу на фронт у Расію. У Расіі мой бацька загінуў. Мабыць, і я загіну. А Гітлер яшчэ галаву зломіць” [48].

Местачкоўцы расказваюць такія гісторыі: Нямецкі парадак быў вельмі строгі, але былі і добрыя немцы. У час палявых прац мы жалі, а немцы складвалі ў снапы. Рабочы дзень быў да 21-го, але немцы адпусkalі ўсіх у 19.00 і прыгаворвалі: «Кіндэр». Усе былі ім за гэта ўдзячны. Некаторым людзям прыходзілася красці жыта, адна жанчына ўкрала сумку жыта і схавала яе ў сноп, а вартавы сабака знайшоў яе, фашыст дастаў сумку і сказаў: «Цап-царап!», але нікому нічога не зрабіў [26]. Пры немцах смешны выпадак. Мы свінню забілі і схавалі – закапалі пад сабакай будкай. Немцы прыйшлі, пачалі мяса шукаць – нідзе няма. А дзеці маленькія былі, не разумелі нічога, дачка гаворыць «Мяса ў сабаці пад хвостом». Яна ім праўду казала, але немцы пасмяяліся і пайшлі ні з чым [25]. Гулялі ў хованкі з немцамі. Мы хаваліся ў куратніку, а яны нас шукалі і таксама ў куратніку хаваліся, гэта было ў раёне МТС, за замкам. Немцы лавілі вераб’ёў. Прасілі, каб мы ім іх налавілі, там, дзе старыя могілкі. Адзіная злосць немцаў да адступлення – расстрэл партызанскай сям’і, а так – дружылі з імі, цукеркі яны нам давалі, шакалад. Усе салдаты ў зялёнай форме. Толькі Фэст хораша апрануты [18].

З успамінаў З.В. Касцюк: У мяне забралі сена, так я хадзіла да таго ляйтэра¹⁶, там быў Аўдзейчык, як войт ці камендант, нешта такое, горада. Так ён забраў гэтае сена. У ляйтэра быў перакладчык Освальд, і ён гаворыць: “Вашу ж маці пры Саветах вывезлі, а Галабурда вывозіў маці”. Галабурда – гэты быў камуніст, а маці маю вывезлі ў пятніцу, а ўжо ў нядзелю прыехалі немцы. І вось, калі я прыйшла з гэтым сенам, Освальд мне перакладае: “Падпішыце, што Галабурда вывозіў вашу маці, яго расстраляюць. Пішыце на яго”. А я гавару, што не ведаю, хто вывозіў маю маці. Думала: што мне, каб чалавека расстрэльвалі. “Я не была тут, калі вывозілі маю маці”. І Аўдзейчык крычаў на мяне крыкам: “Падпішыце – і ўсё!” А я кажу: “Не буду – і ўсё!” Так ён аддаў мне сена за гэта, я крышачку разумела, што казаў той немец па-нямецку: “Паглядзіце, якая разумная і разважлівая дзяўчынка, не нагаворвае, калі не ўпэўнена”. І ўжо потым, калі мяне забралі туды, у Комі, гэтага Галабурду дапытвалі, то ён заўсёды гаварыў: “Калі б не яна, мяне б расстралялі. Яна гаварыла, што нічога не ведае”. Ён мне такія добрыя паказанні даваў, і жанчына казалі, што я ніколі на партызан не казалі. Усе гаварылі, што я такая добрая дзяўчына. Мабыць таму і рэабілітавалі. А пасля мне сказаў: “Ад цябе залежала маё жыццё, мой лёс” [34].

Аб жыцці пры немцах расказвае У.У. Лабаза: Мае рукі мяне выратавалі. Нас было чатыры чаляднікаў [у рымарскай майстэрні], але ён [камендант Штэкель] ні да кога, як прыйдзе, толькі да мяне: вось тое-тое і тое-тое мне трэба. У яго сыноч быў дома там у Германіі. “Ты мне футбол пашый!” Ну, што ж ты зробіш, трэба шыць, таму што не будзеш шыць – атрымаеш нагаечкі. Прыйшлося навучыцца. Я падабраў скуру юфтавую. Тут татарын быў, вырабляў нам скуры. Жоўтая такая. Я яе вымазаў маслам, не гэтым маслам, а для машын. Я пайшоў у падвал (падвал там быў для спірта), і там у пляшках нейкае нямецкае масла было, вельмі добрае, жоўценькае-жоўценькае. Я вымазаў гэтую скуру, выкачаў, так яна зрабілася на такія крупінкі. Добра, што ў мяне захаваўся польскі футбол яшчэ са школы. Яго ўжо выкінулі. Я ўзяў дадому, трохі падрамантаваў, калі ў школу хадзіў. Бацька мне падрамантаваў, і гулялі з хлопцамі, і гэты футбол у мяне застаўся. Ён, здаецца, з 8 частак. Я гэтую частку адну выразаў, а яна такая не паўмесяц, а быццам як дуга. Я выразаў, зрабіў шаблон. Пасля на кардоне такіх 8 кавалачкаў выразаў і пасля давай сшываць. Цяжка было, вядома, цяжка, але што тут зробіш. Сшываў дратвой, ільняная нітка, яе ў некалькі столак звіваш, пасля воскам намотваеш і атрымліваецца дратва. А ўнутры футбола – камера, а дзе ўзяць гэта? Я яму пашый, ой, ён такі давольны.

¹⁶ Відаць, маецца на ўвазе камендант былога княжаскага маёнтка Штэкель.

Спіртам заплаціў. Не памятаю колькі. Пасля прыходзіць да мяне з перакладчыцай. Перакладчыца наша нядаўна памерла, Шура Плютава. Але яна добрая была, не прадавала нашых. Яна і жыла з гэтым камендантам, але добрая была. Пасля, зразумела, адседзела свае, не памятаю, колькі яна была на гэтай Поўначы. Гэта пасля вайны ўжо яе саслалі. І гэтая таксама сядзела, Марыя Русецкая, за тое, што дзіця было ад паліцая (Бакуновіча). Таксама адседзела. Яна з'язджала ў Германію, а пасля назад вярнулася. З немцамі пайшла, але куды яна дайшла, я не ведаю. Мабыць, з гэтым паліцаем паехала. Прыехала сюды ў 1944 г., ужо нашыя прыйшлі сюды. Мабыць, у 1944 г. і саслалі яе. На Поўнач ссылалі.

Плюта перакладчыца са ссылкі вярнулася з дзіцём. Яна там ужо ў ссылцы нарадзіла. Я калі прыйшоў з арміі, у 1946-м, то яна ўжо была ў Міры. 3 снежня 1946 года ўжо дома быў.

Нашыя савецкія б ніколі не зрабілі, як немцы. Яны больш даверлівыя, чым нашы. Нашыя дык ой-ёй-ёй! Гэта мы аднойчы ў парку. У Жабка быў свой акардэон, ён добра граў. Мы выйшлі ў парк у нядзелю. І тыя лётчыкі чалавек пяць прыйшло, ну, на музыку, усе, і дзяўчыны, і хлопцы пазбіраліся. Адзін немец (а мы ўжо таксама ў час акупацыі зносіны мелі з імі, і сам ужо трохі нахапаешся гэтага нямецкага), немец папрасіў акардэон, давай граць, мы давай падпяваць, словаў не ведаеш, то хоць мелодыю. Яны паглядзелі: “Ну, гуд, гуд, комарад, ком!” – хадзем з намі! Ідзем! Нас шэсць чалавек, пайшлі разам. Праз дрот, завялі ў сваю казарму, дзе яны спяць. Водкі паставілі, нахлябаліся і мы, і яны. І тут давай граць, весяліліся, хоць бы што. Калі б я пры Саветах гэта раскажаў, ой! Во, што было б!

Камендант прыйшоў да мяне зімой у шорную майстэрню з перакладчыцай. І яна гаворыць: “Камендант мае сына, яму тры гады, у яго там ёсць дзве казы і ён хоча, каб сын катаўся на тых козах. Трэба пашыць на іх збрую, вупраж”. Кажу: “Ніколі не шылі”. – “Я ведаю, што ты зможаш!” Госпадзі Божа, во задача! Добра, што ў нашага аднаго, у Мішы Тамашкевіча, была дома каза. Гавару: “Міша, ведаеш што, вядзі казу сюды, у рымарню, бяры сена ці канюшыну, падкінем, ёй тут цёпленка будзе. Будзем мераць шлеі!” Як на конях таксама бываюць шлеі, не хамут, а шлеі. Бацька даў нам скуры. Давай! Бацька, праўда, да іх не датыкаўся. Пашылі шлеі, пастронкі, якія чапляюцца за каромысел гэты, пасля лейцы, “вожжы” па-руску, пасля крыжоўкі. Мы на коней шылі крыжоўкі, і кожны конь паасобку, калі я пацягнуў за левы бок, абодва кані атрымліваюць адначасова каманду налева ці направа. Ну і што, панясём да каменданта. Я і Міша Тамашкевіч, што казу прыводзіў. Прынеслі мы: “Куды?” – “На кухню”.

Прынеслі, як раз Шура Плютава, перакладчыца, была: “Можа, збрую прынеслі?” – “Так”. – “От, добра! А камендант у такім добрым сёння настроі”. Яна наверх да каменданта пабегла, ён сказаў, каб мы ішлі туды. “Адзін ты, Валодзя, ідзі”. Я прайшоў наверх, а мы недзе газеткі дасталі, загарнулі, усё культурненька. Прынёс, расклаў яму: вось адна, другая шляя на козы, вось гэтыя лейцы, вупраж такая харошанькая, гэта, што была польская, засталася, ужо не пашкадаваў. Ай-яй-яй, падыйшоў, абняў мяне гэты фрыц, ледзь што не цалуе: “Ой, гуд! Ой, гуд, от майстар”. Пытаецца, колькі нас? Я паказаў – 5. Ага. Садзіцца, піша запіску – 10 літраў спірта. Ён жа не абавязаны. Мы ж зарплату атрымліваем: збожжа і маркамі нямецкімі. 10 літраў спірта – гэта прэміяльныя для нас. А мы ўзялі каністру, ужо прадугледзелі, узялі каністру 20-літровую, на вуліцы паставілі. “Але толькі, – гаворыць, – каб на працы я вас не бачыў п’янымі”. А ў яго заўсёды з сабой была нагайка, паміж іншым, гэтую нагайку я таксама яму плёў. Спытаў: “Ці ўмееш?” Я гавару: “Умею”.

І мы з гэтай запіскай ідзем у спіртавы падвал. А там быў Дзівак, ён некалі пры Польшчы быў акцызнікам, але пасля ўжо пры саветах яго ў падвал паставілі, так і пры немцах ён працаваў. Ён польскую і нямецкую [мовы] добра ведаў. Прынеслі яму запіску: “Ой, пане Валодзя! То тут жа 10 літраў напісана, а каністра на 20 літраў”. “Пане Дзівак, ну мы, можа, чым-небудзь адпрацуем вам, можа, вам што трэба?” – “Ах, нех вас холера возьме! Ідзь, бяры”¹⁷. Мы пайшлі пад кран, паціхеньку пусцілі, то поўную каністру набралі. Бацька гаворыць: “Але ж піць я вам не дам абы як”. Ідзем на абед – па чарачцы вып’ем кожны, ну не чыстага спірта, а развядзем. Вечарам ужо больш, па дзве чарачкі вып’ем. Месяцаў больш чым два мы гэты спірт пілі, пакуль мы яго выпілі.

Для падтрымання свайго “парадку” і барацьбы супраць партызан і падпольшчыкаў гітлераўцы стварылі з мясцовых жыхароў так званую дапаможную паліцыю парадку. У Міры ў яе батальён было набрана 200 юнакоў. Фарміраванне дапаможнай паліцыі парадку з ліку мясцовых юнакоў, дзейнасць паліцыяў увагуле, пасляваеннае рэха падзей тых часоў з’яўляюцца трагічнымі стронкамі гісторыі Міра. Інфарманты падкрэсліваюць: У паліцаі большасць людзей уступалі прымусова [1]. На занятай тэрыторыі немцы спачатку нічога не рабілі. Толькі недзе праз паўгады сфарміравалі паліцыю. Рабілі гэта па прымусу – заходзяць у дом і пытаюць: “Будзеш паліцаем?” Калі не – пагражалі расстраляць сям’ю [17]. У паліцыю немцы людзей забіралі. Куды ж чалавек дзенецца ад іх? [40]. Прымушалі ісці ў паліцыю. Пойдзеш у паліцыю – партызаны сям’ю расстраляюць. Пойдзеш у партызаны – немцы сям’ю расстраля-

¹⁷ Пол. мова.

юць [10]. Былі сярод іх і добрыя, іх пасля нават у турму не саджалі. Шмат каго ў паліцаі бралі гвалтоўна. Быў адзін паліцай, так ён нават з ружжом саромеўся хадзіць. Калі ездзілі на аблаву на партызан, многія з іх нават не стралялі [59]. *Успамінае З.В. Касцюк*: Вось у мяне сусед паліцаем быў. Малады хлопец, ён так баяўся, ён ніколі людзей нікога не пакрыўдзіў. Ён, мусіць, уцёк. Ён добры быў, а былі тут такія гадкія паліцаі. Не ведаю, чаму ішлі ў паліцаі. Але тут паліцаі былі не такія галаварэзы, як паказваюць, спакойныя былі, іх і гвалтам забіралі, вось гэтага хлопца, суседа майго, хочаш не хочаш – ідзі і ўсё. Звалі яго Русецкі Мікалай Захаравіч. Хадзілі ў чорных шынялях з шэрай палоскай на рукавах [34].

Аб тым, як пазбеглі мабілізацыі ў паліцыю, успамінаюць У.У.Лабаза і А.С. Шпак. У.У. Лабаза: Нас у батальён забралі, усіх маладых, хто на маёнтку працаваў. Там школа была драўляная польская, і нас у школу ўсіх. Павінны былі абмундзіраваць. Гэта на партызан хадзіць. Фарміравалі з мясцовых. Не ведаю я, які ён быў, там гэтыя нашы хлопцы доўга не пабылі. А я гадзіны дзве там быў. Ну мы як раз чамаданы з сабою, гарэлкі ўзялі, закускі, усё, то што ж – ідзею у батальён. І толькі чамаданы раскрылі, каб па чарцы выпіць – а во прыходзіць паліцай, Карабан Мікалай. А ён нейкі шызафрэнік, і таксама забралі яго. Нейкі прыдуркаваты. І: “Лабаза Валодзя. Ідзіце дахаты”. – “О Госпадзі!” – думаю. За гэты чамадан раз – і дахаты. Папе гавару: “А чаго так?” Гаворыць: “Камендант прыйшоў і спытаў, дзе майстар, я сказаў, што забралі ў батальён, ён тут жа па тэлефоне”. Мяне адпусцілі. Я гавару, гэта рукі мае мяне выратавалі. А пасля тыдні два яны пабылі, іх там кармілі, трохі, можа, вучылі страявым ці якім там хадзіць, хто яго ведае. Яны нават на партызан не хадзілі, іх пасля распусцілі. А на партызан паліцаі ў асноўным хадзілі. Атрад быў паліцай. І ахоўвалі тут, і Мір. І немцы былі дзе-нідзе на ахове, і да нас [на маёнтка] прыходзілі ахоўваць [38]. *Шпак А.С.*: Бралі ў батальён [паліцэйскі] сюды ў Мір, набіралі моладзь. Я гавару: “Пане каменданце, мяне ў батальён бяруць”. “Не будзь, не ідзі”. А калі б я трапіў у батальён – 25 гадоў [сталінскіх лагераў] і ўсё. Хацелі мяне забраць у паліцыю, а мне падказаў адзін, сакратар Гміны, кажа: “Жаніся, бо халасцякоў будучь браць, а жанатых не будучь”. А я ўхажваў за дзяўчынаю. Неадкладна распісаўся, жаніўся, і да мяне ніхто ў хату не зайшоў, а хлопцаў пазабіралі [78].

Разам з тым местачкоўцы адзначаюць: Паліцаі былі. Усялякія былі [23]. Паліцаі прыходзілі рабаваць днём, а партызаны ноччу [20]. Нашыя людзі ішлі да немцаў у паліцаі, паганяныя яны былі, горшыя за немцаў. Бахрума быў такі паліцай шкодны, яго пасля ў Польшчы злавалі і расстралялі... Паліцаі па хатах хадзілі і па вуліцах. Увечары нам заба-

ранялася выходзіць на вуліцу, калі сцямнее. Каго паліцаі зловяць, то паб'юць [59]. Паліцаі – яны горшыя за немцаў, яны ўсіх, хто ў партыі быў, выклікалі, адзін з іх, Кулікоўскі, нядаўна памёр, у турме 25 гадоў адсядзеў, яго ніхто не любіў. Больш за ўсё лютавалі браты Ляўковічы [25]. Самыя яры паліцай – Серафімовіч [1]. Паліцаі былі. Сволач, старога яўрэя біў сусед недалёкі. Я ўбачыла і папытала: “Вася, нашто ты б'еш? Ты ж з ім хадзіў?” – “Ідзі, а то і табе дам!” Ішлі ў паліцыю. Нахалам бралі, часта бралі. Паліцыя – “шукман” казалі. Былі, нямнога, якія дапамагалі [4]. Паліцаяў шмат было. Паліцаі пры немцах пабудавалі турму. Катавалі. Як зловяць партызана, так і пасадыяць [11].

Пры немцах было. Я сядзеў у дзяўчыны. Паліцай заходзіць і мне: “А ты чаго тут?” – “Таго, што і ты прыйшоў, а чаго ты прыйшоў?” То ён: “Марш адсюль!” А я: “Ты што, жартуеш?” Ён пісталет дастае. А, справа пахне порахам. Ну і я ўстаю і за дзверы выйшаў. А ён – бах некуды ўверх. Калі б захацеў – зразумела, забіў бы. А так некуды ўгару цэлую абойму выстраліў. А я як дзёрнуў! Назаўтра прыходзіць да мяне ў майстэрню, ён таксама з вёскі быў, прыходзіць, смяецца: “Здрасце”. – “Здрасце”. – “Ну, ты трохі струхнуў?” Я гавару: “Слухай, ну ты вось мне дай пісталет, а сам сядзь з гэтай гітарай, і я прыйду, і струхнеш ты ці не?” – “Ну, добра, але больш не хадзі туды”. Я зразумеў. Усё. Я больш і не пайшоў [38].

Нельга не прызнаць справядлівасць наступнага выказвання: Час быў, што не разбярэш. Калі б свае не варагавалі, было б лягчэй [72].

Быў такі вось вельмі страшэнны момант, які таксама трымаў усіх у жорсткім напружанні, напрыклад, прыходзяць пераапанутыя паліцаі і пачынаюць пытаць: як вы тут да немцаў ставіцеся? Вы памагатыя? І гэтак далей. Гэта яны пад выглядам партызан. І калі нехта не так нешта сказаў, значыць, забіраюць. Прыходзілі партызаны пераапанутыя ў паліцаяў, так, каб не кідацца ў вочы, – і тое ж самае. Гэта трэба было быць нейкімі супердыпламатамі, каб застацца ў жывых. І малому, і старому, таму што чуць сказана ім не тое, адразу выклікала за сабой кару [39].

Многія з тых, хто быў у паліцыі, падчас адступлення немцаў пайшлі з імі і аказаліся рассяянымі па ўсім свеце. Тыя, хто застаўся тут, альбо падаліся ў банды, альбо мусілі адбыць розныя тэрміны пакарання.

І тут хто быў у паліцыі, хлопчыкі нашыя, усе пагінулі. Хто ж паехаў з немцамі (а іншых бралі ж сілаю ў паліцыю), а яны не маглі развітацца з бацькамі, засталіся ў сваіх дамах, а іх пабралі, іх усіх. Нашы партызаны былі па лясках, рускія. Бітва была паміж імі. Партызаны, калі возьмуць паліцая, то забівалі. А калі паліцаі возьмуць гэтага з лесу, то таксама заб'юць. Некаторых былых паліцаяў забівалі. Ох, тут не разбярэ-бярэ.

А многія з маёй кампаніі, што мы некалі збіраліся – то ў Германіі, – і ні слыху, ні дыху... Яны, можа, там засталіся. Сюды б прыехалі, іх прыхавалі б, у турму б пасадзілі нашыя, рускія, за тое, што былі ў паліцыі. Паліцайў саслалі пасля вайны. Шэсць хлопчыкаў і не вярнуліся пасля вайны. Бацькі шукалі і падавалі. І нічога. Яны з немцамі пайшлі ў Германію [11].

Там шмат нашых у Аўстраліі. І ў Польшчы, у Англіі, у Канадзе. Скрозь іх хапае. Жук Косця і Рапніцкі Косця. Іх прымусілі навоз выкідаць, а яны замест навоза пайшлі ў паліцыю, а пасля Рапніцкі трапіў у Англію, а гэты Жук Косця перад самым прыходам Савецкай Арміі ўцёк у армію і быў на фронце і нават ордэны ў яго. І пасля прыйшоў сюды, ужо дэмабілізаваўся.

Многія ўступалі ў паліцаі, хацелі ўлады. Крэнь, Аберган, Пузіноўскі, яны з Прылук і Возерскага. Яны пасля сталі бандытамі. З мірскіх у паліцыі былі і Ляўковічы, і Бахрушыны, і Стома Іван, Дашкевіч. Калі пазаставаліся тут – 25 гадоў атрымалі. Сем гадоў адбылі там і, як Сталін памёр, папрыходзілі [38].

Аб нацыянальных фарміраваннях і нацыяналістычным падполлі, натуральна, шэрагавыя міране шмат сказаць не могуць. Ю.І. Бычко ўспамінае, што ў польскія фарміраванні падаўся яе зводны брат: У папы быў сын ад першай жонкі, якая пасля памерла, і ён ажаніўся на маці. У гэтай жонкі была ўжо дачка, якая выйшла замуж за Суднікава брата. Суднік – гэта асаднік, і зямля яго была там, каля базы. Жонкіна дачка забрала гэтага хлопчыка, Янака, не дала яго гадаваць бацьку. Куды ж адзін мужчына гадаваць? Яны жылі пад Вілейкай. Як прыйшлі Саветы, гэтую сям'ю забралі, аставілі толькі Янака. Дагэтуль ён да бацькі не прыязджаў, а гэта прыехаў, як тых вывезлі. І гэты Янак у польскіх парадках выхоўваўся. Ён быў да Польшчы прыхільны, далучыўся да палякаў. Як прыйшлі немцы, у лес, у польскія легіёны падаўся. Янак пасябраваў з польскімі хлопцамі, яны пайшлі ў лес. У яго маці быў дзяцька Гэйдыворвіч, з ім быў яшчэ Энглер, немец, агароднік у князя быў [14].

Украінцы былі за немцаў. Украінскі батальён быў. Не памятаю, як іх называлі. Яны пабылі нядоўга, і іх перавялі ў іншае месца [79]. Бандэраўцы былі. Яны баяліся немцаў, бо немцы ім не давяралі. Яны яшчэ потым доўга пятлялі і ішлі ў Польшчу, калі скончылася вайна. Два гады, калі ішла вайна, уласаўцы тут камандавалі. У Гродзенскай вобласці яны моцна арудавалі. Тут людзі акрэплі, цяляты былі. А ўласаўцы рабілі ўсе, каб аслабіць гэтых людзей. Каб мяса не было на фронт. Уласаўцы – паліцаі, хадзілі па хутарах. Рускія хадзілі ў нямецкай форме. Як немцаў гналі, яны засталіся ў вёсках. Не пайшлі ў партызаны [43]. Уласаўцы адступалі разам з немцамі [23].

Вынікам маланкападобнага наступлення немцаў стала вялікая колькасць савецкіх ваеннапалонных. На першым часе немцы дазвалялі мясцоваму насельніцтву выкарыстоўваць іх на гаспадарчых працах.

Набралі немцы ваеннапалонных і сабралі каля замка. Насельніцтва брала працаўнікоў [4]. Як руская армія была разбіта, усе па вёсках засталіся. Немцы не пратэставалі, у лагер тут не забіралі, аддавалі людзям. А пасля ўжо ў партызаны пайшлі, каго не забралі ў Германію. Хто ў Германію, хто ў партызаны. У маёй сястры быў баец, у Германію папаў, у суседкі быў – у Германію папаў. Байцы гэтыя называліся рускія салдаты пасля палону [78]. У немцаў можна было браць палонных, каб яны на гаспадарцы працавалі. Палонных проста давалі, яны самі прасіліся. Плаціць за гэта не трэба было. У мяне ў самой было два хлопцы. Адзін, мусіць, быў ваенны, такі пажылы дзядзька, Іван Іванавіч, потым яго суседка забрала, такі інтэлігентны быў дзядзька, і ён дапамагаў. Да мяне ўсё суседка прыходзіла: “Дай мне бінта. Дай мне ёдзіка”. Ён у яе жыў. Усё казалі: для Івана Іванавіча. Прасіла нікому не казаць, баялася, што расстраляюць. Ён ёй нешта падрамантаваў, хату ці што. Такі культурны, можа, начальнік, ці што. Ён жыў у яе паўтара ці два гады. Калі ён у партызаны падаўся, адчуў, што скоро нашы прыйдуць, яго там і расстралялі. Партызаны шмат расстрэльвалі... І быў нейкі пацан такі, сам папрасіў: “Няма мне дзе дзецца, вазьміце мяне, Васільеўна. Я вам усё дапамагаць буду”. Намалоціць жыта, набярэ сабе, а мне суседзі кажуць: “Глядзі, тваё жыта прадаюць”. Я кажу яму: “Як табе не сорамна?!” А ён гаворыць: “А навошта табе так шмат?” Гэты хлопец трохі жыдоў каламэсіў, і немцы прыйшлі да нас і гавораць, што наш палонны недзе быў, я адказваю, што ён быў і спаў дома. І нічога яму не зрабілі [34]. Палонныя былі ў нас тут. Нават некаторыя дзяўчынкі за іх замуж павыходзілі. Немцы іх пасля некуды вывезлі [48].

Значная частка тых, хто трапіў у акружэнне ці апынуўся ў палоне і быў узяты на працы месчачкоўцамі, пасля апынулася ў лесе¹⁸. Аб прычынах і пачатку масавага партызанскага руху сведчанні наступныя: Пасля яны [палонныя] ішлі ў лес, людзям патрэбна было паведамляць аб гэтым каменданту. Але людзі паведамлялі не адразу, а праз два-тры дні пасля адыходу [59]. Адна- адзіная жанчына жыла ў нямецкім гарадку, у яе жыў начальнік паліцыяў, заможная, добрая, мела два кані. Звалі яе Сер-

¹⁸ У Навагрудскі “кацёл”, які ахопліваў тэрыторыю Карэліцкага і Мірскага раёнаў, у абшарах Налібоцкай пушчы трапілі ў акружэнне большасць дывізій 3-й, 10-й і частка войскаў 13-й армій. Многія воіны, якія не змаглі вырвацца з Навагрудскага “катла”, засталіся ў тыле ворага і працягвалі барацьбу партызанскімі метадамі. Сярод іх Дз.А. Дзенісенка – камандзір 1-й Беларускай кавалерыйскай брыгады (Памяць. Карэліцкі раён. С. 173).

ко Маша, Марыя. Яна ўзяла двух рускіх палонных салдат на працу, дала ім каня, зерня, і яны быццам бы паехалі на млын яго малаціць і з зернем гэтым не вярнуліся. Яна падняла вэрхал, што забралі каня, але зразумела, што было [44]. Пайшлі маладыя людзі, якія казалі, што з савецкіх турмаў яны ідуць. А гэта былі нашыя салдаты, якія пераапрапаналіся на хаду, хто ў што ім там даваў. І засталіся ў нас на хутарах, сталі прасіць, каб ім там дазволілі працаваць на сельскай гаспадарцы, каб неяк. Усе ж верылі, што вайна гэтая вось-вось скончыцца. Што гэта трэба нейкія месяцы пераचाкаць [...] Ну, можа, каля года, з паўгады прайшло пасля гэтага, як у нас яны спыніліся, рассяліліся па нашай мясцовасці. Іх вырашылі сабраць і адправіць у Германію на працу. І вось тады пайшлі ў партызаны. Гэта быў пачатак мясцовага партызанскага руху [39]. Партызанамі спачатку былі палонныя салдаты [59]. У нас, калі немцы прыйшлі, не было партызан. Калі немцы праз год сталі расстрэльваць яўрэяў, а пасля і да нашых дабраліся, тады людзі пайшлі ў партызаны [48].

Міране адзначаюць: З вёсак многія ішлі ў партызаны, але многіх вясковых забіралі ў паліцаі. Атрымлівалася, што брат ішоў на брата [59].

Моладзь ішла ў партызаны, каб пазбегнуць вывазу на працы ў Германію. Вацэк Пярэіра¹⁹ з сябрам Колей Герасімчыкам тут у Міры ў нядзелю пачалі бойку з адным хлопцам, і яго добра налупілі, а той немцам заявіў. Жукоўскі прозвішча яго. І іх хацелі ў Германію адправіць. Яны ехалі ўжо цягніком і каля Чырвонай горкі саскочылі з цягніка і пайшлі ў партызаны. Пасля, калі Чырвоная Армія вызваліла, яго ў армію ўзялі [38].

Стрэсавымі ўвесь час сітуацыямі было, што людзі неяк сталі ў апалчэнне. Нашыя мясцовыя, ну, здавалася, абсалютна нікчэмныя хлопчыкі нейкія пачалі дынаміты даставаць і ісці на шашу, узрываць нямецкія машыны. І не столькі яны рабілі шкоды [немцам], колькі самі сабе. Таму што за кожную ўзарваную машыну ці спробу ўзарваць яе расстрэльвалі некалькі чалавек і падпальвалі дамы. З партызан, якіх сапраўды хочацца сёння ўспомніць, гэта быў атрад Дзмітрыя Дзенісенкі²⁰. Яго звалі

¹⁹ Сын княжацкага лакея Джона Пярэіры.

²⁰ 15 мая 1942 г. у Мірскім раёне была створана група пад камандаваннем Дзмітрыя Анісімавіча Дзенісенкі. Спачатку яна ўлілася ў атрад імя В.І. Чапаева, а затым выдзелілася ў самастойную адзінку. У жніўні 1942 г. група папоўнілася моладдзю Мірскага раёна і аформілася ў атрад, які ў маі 1943 г. быў рэарганізаваны ў кавалерыйскі. Камандзірам быў Дз.А. Дзенісенка, камісарам В.А. Грэчанічэнка 5 красавіка 1944 г. атрад быў рэарганізаваны ў кавалерыйскі дывізіён. Злучыўся з часткамі Чырвонай Арміі 10 жніўня 1944 г. у складзе 1-га і 2-га кавалерыйскіх эскадронаў і кулямётна-артылерыйскага падраздзялення агульнай колькасцю 530 партызан (Памяць. Карэліцкі р-н. С.250).

Міцька. Яны, сапраўды, настолькі неяк паднімалі дух. Вось, напрыклад, у Міры, значыць, абвяшчаюць, збіраюць, збіраюць... І там: "...за пасобніцтва партызанам праз павешанне...", і гэтак далей пагрозліва... У гэты час Міцька, атрад Міцькі зайшлі ў мірскі магазін (гэта ў дваццаці метрах ад таго, дзе ідзе сход), забралі ўсё, што ім трэба, усе прадукты. Ну, ім жа таксама трэба харчавацца, нейкія медыкаменты, і зніклі. Ну, гэта ўжо была ўсеагульная весялосць, хоць нехта там быў пакараны. Увогуле, і гэтыя рабаты, якія ішлі з нашых хутароў пасля ў партызаны, вось яны, сапраўды, былі арганізаваныя. І калі яны прыходзілі, напрыклад, ноччу, прасілі там нейкі перавязачны матэрыял ці яшчэ нешта, ім заўсёды былі рады [39].

Як узнік партызанскі атрад "Камсамолец"²¹, успамінае адзін з яго байцоў А.К. Цобкала: Я быў камсамольцам. Нядзеля. Да 10 гадзін прыляцелі самалёты. Да вечара даведаліся, што пачалася вайна. Немец ішоў па галоўных дарогах. У вёскі вельмі шмат ішло войскаў нашых. У Ярэмічах быў мост праз Нёман. Бамбілі яго. Мы збіралі зброю, каб ва-яваць. Сабралася камсамольская арганізацыя 12 чалавек. Збіраліся пайсці. Ваенны камісар не раіў ісці. Камсамольская арганізацыя пачала працаваць з першага дня. Стварылася камсамольска-маладзёвае падполле. Вёскі Пагарэлка, Сіняя Слабада. Звязаліся з камсамольцамі вёскі Лядкі, Новае Сяло, Вобрына. Камсамольска-маладзёвае падполле Мірскага раёна. У 1942 г., калі з'явіліся асобнымі групамі партызаны, мы звязаліся з імі, дапамагалі зброяй. У пачатку 1942-га мы, 24 чалавекі, пайшлі ў партызанскі атрад. Вёску Пагарэлка спалілі, Новае Сяло спалілі датла. Хто спрабаваў выратавацца, былі забіты. У Новым Сяле сагналі людзей у гумно (прыблізна 250 чалавек), спалілі. Жывёла гарэла. Усё згарэла. Уся моладзь уцякла. Бацька цудам выратаваўся.

Калі пайшлі ў партызаны, раніцай на світанку, 15 партызан сабралі ў вёсцы людзей і забралі камсамольцаў за здраду Радзіме. Гэта было зроблена для адводу вачэй, каб ворагі не здагадаліся. Наступную ноч прыйшлі за зброяй. Трэба было да вечара з'явіцца ў атрад імя Чапае-

²¹ Падпольныя маладзёжныя групы ў вёсках Мірскага раёна ўзніклі ў першыя дні вайны. 26 чэрвеня 1942 г. падпольшчыкі вёсак Пагарэлка, Новае Сяло, Сіняўская Слабада, Лядкі, Беражна і інш. Мірскага раёна пайшлі ў лес і на базе створаных імі падпольных партызанскіх груп арганізавалі партызанскі атрад "Камсамолец" (верасень 1942 г.). Камандзір – А.С. Саятэвіч. Дзейнічаў у Мірскім і Стаўбцоўскім раёнах самастойна. Па рашэнні падпольнага абкама партыі ад 29 снежня 1943 г. была створана аднайменная партызанская брыгада. Камбрыг – І.К. Кузняцоў, з лютага 1944 г. – Г.М. Панявін. 10 ліпня 1944 г. брыгада (588 партызан; атрады 1-ы камсамольскі, імя Калініна, 2-і камсамольскі, "Сокал") злучылася з Чырвонай Арміяй (Памяць. Карэліцкі раён. С. 205, 226).

ва. Базіраваўся каля возера Кромань. У гэты дзень, калі мы дабіраліся ў атрад, 11 самалётаў бамбілі Чапаеўскі і Сталінскі атрады. Пазабівалі ўсіх. Вакол возера былі дамы. Там нядоўга пабылі і вярнуліся ў свае бліжэйшыя лясы. Мы ўзялі на сябе ролю райкама камсамола. Пачалі набіраць людзей у свой атрад. Назвалі камсамольскім. 1-ы камсамольскі і 2-гі камсамольскі. Атрымлівалася брыгада “Камсомолец”. У Мір прыходзілі. Я камандаваў ротай у 1-м камсамольскім атрадзе. Былі падрыўныя групы на чыгунцы. Устройвалі засады, нападалі на паліцыю. Разганялі “Самаахову”. У нас была тыпаграфія. “Сцяг Свабоды” – орган Мірскага падпольнага гаркама партыі. Было Стаўбцоўскае міжраённае партызанскае аб’яднанне. На чале Царук, герой СССР²². У нас была рацця, у пушчы Налібоцкай быў аэрадром [73].

Расказвае былая партызанка В.К. Сініца: Мой муж быў у партызанах. Я была партызанкай. Партызанаў было шмат і атрадаў было шмат, быў такі міцькоўскі атрад, славыты казачы. Яго ўсе баяліся. Камсамольскі быў атрад, уся моладзь была ў партызанах. Людзі былі пры атрадах, есці варылі, ягады збіралі, бо вёскі папалілі. Нашу вёску спалілі 14 кастрычніка 1942 г., нас голых пакінулі, нічога ўзяць не далі, усё жыта і кароў у Мір павезлі. Тут быў пастарунак. Мы ўцяклі ад немцаў у лес. Муж мой у партызанах быў каля Налібоцкай пушчы. Тут партызанаў у Міры не было, усе ў лесе жылі. Ён быў у Міцькавым атрадзе – ад’ютант Міцькі. А пасля ўжо быў байцом. Міцька быў казак з-пад Краснадара, быў вельмі баявы. Быў яго конны атрад і хлопцы былі. Вялікі атрад быў. Было іх некалькі соцён. Можна, соцён тры-чатыры, многа было. Там байцы былі, якія былі ў палоне, а потым паўцякалі. А камсамольцы таксама былі байцы, але больш мясцовыя, быў яшчэ такі Данілаў атрад. Шмат было атрадаў. Там жа ўся пушча, яшчэ Налібоцкая, Грабская пушча.

Камсамольскі атрад таксама быў вялікі, але болей – Міцькоўскі. Міцькоўцаў болей паважаў народ. Атрад Міцькоўскі сфарміравалі праз зіму, як вайна пачалася. Філімонаў быў там карэспандэнтам. А як прыйшла Чырвоная Армія, усіх іх забралі ў Баранавічы і там расфарміравалі.

²² У.З. Царук нарадзіўся 20.12.1899 г. у в. Вялікая Вобрына. Удзельнік грамадзянскай вайны, у 1917 г. – сакратар рэўкома, з 1920 г. – на падпольнай рабоце ў Заходняй Беларусі, з 1924 г. – сакратар мірскага падпольнага РК КПЗБ, у 1926 – 1939 гг. – у турме, у 1940–1941 гг. – старшыня Стаўбцоўскага райвыканкама. Адзін з арганізатараў і каріўнікоў партызанскага руху ў Баранавіцкай вобласці; памочнік упаўнаважанага ЦК КП(б)Б і беларускага штаба партызанскага руху па Баранавіцкай вобласці. У 1943–1944 гг. – кіраўнік падпольнага руху на Стаўбцоўшчыне, камандзір Стаўбцоўскага партызанскага злучэння. Герой Савецкага Саюза (1944 г.). Пасля вайны першы сакратар Стаўбцоўскага РК КП(б)Б, намеснік старшыні Баранавіцкага аблвыканкама, старшыня Баранавіцкага гарвыканкама. Дэпутат Вярхоўнага савета СССР двойчы, і БССР.

У Міцькоўскім атрадзе мірскіх не было, мірскія былі ў камсамольскім атрадзе. А Міцька абы-каго не браў, ён толькі бравых хлопцаў браў. Некаторыя з камсамольцаў да Міцькі пераходзілі. У Міцьковым атрадзе жанчын не было, у камсамольскім былі. Навіцкая была ў камсамольскім атрадзе, яна адразу была сувязной. Даставала лякарствы, дапамагала ім. У атрад пайшла за месяцы 3–5 да прыходу Чырвонай Арміі [61].

Успамінае былая партызанская сувязная Ч.А. Шуміцкая: Камсамольскі атрад я добра ведала. Мы ўсе звесткі ім перадавалі, што трэба было, давалі. У іх быў падрыўны атрад. Слупы рэзалі. Немцы слупы замініравалі – шмат людзей загінула. Напэўна, былі рацыі – ім загады перадавалі. Былі атрады на Рудзьме, мясцовасць такая. Партызаны жылі разам з сем’ямі. Каб не прыцягваць да сябе ўвагі немцаў, партызанская сям’я Малевана застрэліла свайго дзіцёнка, якому было паўтары гады.

Святар Свірскі ўсё даставаў у Міры, мы ўсё бралі ў яго і перадавалі партызанам. Я і бацька перадавалі лякарствы партызанам. Нейкі правакатар падказаў. Я хадзіла ў Мір. Партызан прыехаў да нас за патронамі. У 7 гадзін наляцелі немцы. Пачалі страляць. На вуліцы была моладзь. Партызана Саўчука забілі, 5 чалавек паранілі. Гэта адбылося 5 лютага 1943 года. Усіх выгналі, паклалі на снег. Да 10–11 гадзін ляжалі не зварухнуўшыся, пасля сталі дапытваць усіх. Першай выклікалі маю маці. Я не бачыла, як яе пыталі. Я чула толькі крыкі, стогны. Бабулю 85 гадоў і сястру 5–6 гадоў немцы не сталі чапаць. Пасля бацьку дапытвалі. Яго моцна вельмі білі. Бацька праз год памёр. Побач ляжалі параненыя на снезе, замярзалі. Ногі замярзалі, усё цапянела. Я хацела прыўзняцца, а немец даў мне прыкладам па галаве. Я страціла прытомнасць. Пасля нямецкі салдат падсунуў мне пад нос спірт. Сталі мяня пытаць: “Дзе партызаны? Колькі іх? Што ты ім перадавала?” Я ім нічога не сказала. “Заб’ю!” – крычаў немец. І даў мне з усёй сілы ручкай пісталета па руку. Арыштавалі мяне, бацьку, нейкую жанчыну. Нас пагналі ў лес, у Слабодку... Пасля мяне партызаны лячылі [80].

З успамінаў былога партызана П.Е. Бычко: Я сам быў першым партызанам. З першага ліпеня я быў падпольны работнік. Мае ўсе таварышы пайшлі ў партызаны. Усе амаль што і пагінулі. Падпольшчыкі спачатку збіралі зброю і адзенне. Мы ўсю моладзь ставілі супраць немца. Солтыс як гэта заўважыў, даклаў у пастарунак. Партызаны звязалі яму рукі дротам і ўтапілі. Баі адкрываць з немцамі мы не мелі права, не было чым. А шкодзіць – на кожным кроку. Наша брыгада была 3000 чалавек. Штаб быў на Рудзьме ў Налібоцкай пушчы. Блакада была. У 43-м нас заперлі ў Налібоцкую пушчу і мы з немцамі біліся. Брыгада Жукава, атрад

камсамольскі. Чалавек 200 было ў атрадзе. 1-ы, 2-і і 3-і камсамольскія атрады. У асноўным хадзілі на чыгунку. Мініравалі дарогі, скідвалі цягнікі. Разбіралі чыгунку ад Стоўбцаў да Негарэлага. Было 4 рэйкі, пад кожную рэйку вялікі зарад клалі, 400 гр толу. Разбівае рэйку ўшчэнт. Цягнік разбілі, 300 салдат нямецкіх. Гэта было ў 1944-м г. Тады грахатала чыгунка. Немцы сабе б'юць, мы – сабе. Ад Міра кіламетраў пару немцы баяліся ісці. Я быў падрыўніком. Немцы адступалі. Наляталі савецкія самалеты, бамбілі. Немцы сышлі з машын і ішлі па лесе. Не падыйсці было да машын. Загад – узарваць нямецкія машыны. А мы падыйсці не можам. Прыходжу да камісара Жалезняковіча²³ і дакаладаю ўсё. Ён мне гаворыць: “Чаму вы нічога не ўзарвалі? Іншыя групы ўзарвалі столькі-та, а вы нічога”. – “Можа яны пні ўзрывалі, а не машыны? Што яны ўзарвалі? Карчы ў лесе?” – я пакрыўдзіўся. Мне ў адказ: “Давай выклічаш усіх і праверыш. І хто брэша – расстраляем!” Я панурыўся, сустрэў камандзіра атрада і ўсё яму расказаў. Камандзір мне сказаў: “Гэта яны яшчэ раней данясенне ў Маскву адправілі, што столькі-та падарвалі”.

Сню сон: апосталы Петр і Павел з кнігамі і сонца свеціць. Прасынаюся ад крыкаў у лагеры – нашы прыйшлі! Мы да іх, пайшлі сустракаць. А нашы як урэжуць па нас з кулямётаў! Думалі, што мы – уласаўцы. Пасля разведка далажыла, што мы партызаны [12].

Аб тым, чаму яны не пайшлі ў свой час у партызаны, месчачкоўцы гавораць: У.У. Лабаза: Мне казалі: “Вы працуеце сярод немцаў і маглі б нам дапамагчы якімі-небудзь звесткамі. Сапраўды, я мог дапамагчы. Калі б я ведаў, што гэты ліст сапраўды ад партызан. Але паколькі Навіцкая заляцалася з Бразоўскім²⁴, з паліцаем, а мяне гэты Бакуновіч гнаў з пісталетам, а яны былі сябры. Яны добраахвотна пайшлі ў паліцыю. Дык я думаю: вось што, галубушка, недзе Бакуновіч праз Бразоўскага

²³ П.А. Жалезняковіч. Нарадзіўся 10.10.1906. у в. Лешня Капыльскага раёна. Працаваў паштальёнам, загадчыкам паравога млына ў Турцы. Удзельнік падпольнай арганізацыі, арганізоўваў партыяйкі, распаўсюджаў камуністычную літаратуру. У 1926 г. быў арыштаваны, у 1928 г. прысуджаны да пажыццёвага турэмнага зняволення. Пры “першых Саветах” – дэпутат Мірскага раённага Савета, старшыня Турэцкага сельсавета, сакратар Мірскага райвыканкама. У час вайны радавы мініёр партызанскага атрада “Камсамольскі” (з 1943 г.), затым інструктар падрыўнай справы атрада, камісар 1-га камсамольскага атрада. 3 ліпеня 1944 г. – старшыня Мірскага райвыканкама, з 1949 г. – першы сакратар мірскага РК КПБ, з 1952 г. – першы сакратар Любчанскага РК КПБ, у 1963–1968 гг. – старшыня Карэліцкага пасялковага Савета. Адначасова член рэвізійнай камісіі КПБ (1959–1966 гг.), дэпутат Вярхоўнага Савета БССР (1947–1951 гг.). Узнагароджаны ордэнам Леніна двойчы, трыма іншымі ордэнамі, медалямі.

²⁴ Бразоўскі, які працаваў у паліцыі, праз сувязную камсамольскага партызанскага атрада Н.С. Навіцкую перадаваў інфармацыю партызанам.

падаў мне гэты ліст. Яны прызначылі сустрэчу ў суботу ў 6 гадзін вечара, каб я быў за Міром, на Міранке, там млын на рэчцы быў. Каля млына сустрэчу прызначылі. Я думаю: “О, брат ты мой, я выйду за Мір, а тут за Міром: “Ты чаго, куды ты?” – і кулю мне ў лоб, і ўсё. Гэта ж магло быць такое? Магло! Я пасля патлумачыў яму, пасля ўжо, Навіцкаму... Навіцкі быў начальнік разведкі. Камсамольскі атрад, здаецца, у іх быў. Я меў магчымасць пайсці ў партызаны, [але] я бацькоў шкадаваў [38]. *Шпак А.С.*: У партызаны я не хадзіў, таму што не было сэнсу: пайдзі ў партызаны – пастрэляюць сям’ю: пяць братоў, маці, айчы [78].

Былая партызанская сувязная Н.С. Навіцкая заўважыла: Маладая была. Нічога не баялася, вось і пайшла ў сувязныя. Ні пра маці, ні пра братоў не падумала... [45]. *Іншыя дадаюць*: І ўвогуле, гэта не тое, што зараз, – вольна аб іх можна расказваць. Тады ж канспірацыя была, калі хто даведаецца, што ў гаспадара ў доме партызаны былі – абавязкова немцы прыйдуць і расстрэляюць, таму што нехта даносіў. Таму толькі ўночы прыходзілі [25]. Немцы баяліся партызанаў, устроівалі аблавы на партызан. Было, што і беларусаў расстрэльвалі. Было і пры немцах, што людзі адзін на аднаго нагаворвалі: “Ён быў пры Саветах...” Сем’і партызан расстрэльвалі. 10 сямей расстрэлялі [48].

Увогуле, жыхары мястэчка адзначаюць, што ў самім Міры партызан бачылі літаральна пару разоў: партызаны мала тут хадзілі [38], партызаны чыгункі ўзрывалі, міны падкладвалі [79], хадзілі рэльсы ўзрывалі, нападалі на гарнізоны [61], на дарогах рабілі засады [43]. Партызаны баяліся ў Мір ісці, тут жа немцы былі [34]. Дзе Заготскот, там нямецкае быдла стаяла. З паліцыі нехта меў сувязь з саветамі. Прыляцеў самалёт і разбамбіў [48]. Прыкладна ў 1942-м годзе партызаны напалі на нямецкі гарнізон, забілі двух паліцаяў і памагатага каменданта [20]. Мір не пацярпеў ад партызан. Яны былі тут у канцы 43-га г. Партызаны некага і забілі, ведалі, што нямецкая ахова тут зменшылася [43]. Партызаны амаль нічога не рабілі. Толькі аднойчы хацелі Мір захапіць, але нічога не атрымалася [25].

Рэіды партызан у мястэчка мясцоваму насельніцтву найбольш запомніліся рабаўніцтвамі. Раз ноччу прыйшлі ў Мір. Пабілі людзям вокны, падпалілі гумно [64]. Паадчынялі ў людзей куфары, забіралі ўсё і ўцякалі, і падпалілі гумно. Пазабіралі то коўдры, то шафы, то падушкі [81]. Яны нападалі на Мір, арудзіямі стрэлялі па Міры. Яны адзенне пабралі ў людзей. Да нас у хату прыйшоў партызан, ён адкрывае шафу і бярэ ўсё. Ён жа са зброяй. Засталіся мы без ануч [79]. Аднойчы пяць партызан напалі на нямецкі гарнізон ноччу, калі немцы спалі, а ў гэты час, пакуль немцы адстрэльваліся, астатнія партызаны пайшлі па

Міру рабаваць народ. Адзін немец у ніжняй бялізне дабраўся да кулямёта і пачаў расстрэльваць усіх падрад. Падпольшчыкі і партызаны рабавалі горш за немцаў. Партызаны розныя былі. Калі тыя, хто сапраўдных салдаты, што з акружэння выйшлі ці яшчэ неяк у лесе апынуліся, яны сапраўды добра супраць немцаў ваявалі. А тыя, што мясцовыя, – нічога ад іх добрага. Толькі рабуюць, марадзёрнічалі шмат [17]. *Аналагічнай была сітуацыя і падчас вызвалення Міра: У нас тут па вуліцы прайшлі ўжо партызаны па гумнах па ўсіх – рабаваць нас. А немцы сабе збеглі. Гэта было ў канцы [51]. Партызаны пашкодзілі адну з вежаў замка. Усё вынеслі з замка [43].*

Такога ж тыпу гісторыі расказваюць і тыя, хто ў гэты час знаходзіўся ў навакольных вёсках. Партызан баяліся таксама, як і немцаў. Яны забіралі ў людзей усё, што можна [23]. Адноўчы ў лясніцтва прыехаў партызан, забраў усе грошы [59]. Калі пачаўся партызанскі рух, паралельна з ім пачалося вельмі жорсткае марадзёрства. З суседніх вёсак ноччу прыходзілі там, дзе іх менш ведаюць, і забіралі абсалютна ўсё. Спачатку па буйному там, каня, карову, тое, што было. Пасля – дробныя рэчы: бялізну, збожжа – ну, абсалютна ўсё. Калі ўжо больш рабаваць не было чаго, то ставілі да сцяны і патрабавалі: “Дай самогонкі, дай сала!” – тое, чаго даўным-даўно не было і ў паміне. Калі лыжкі яшчэ якія засталіся, там якая патэльня, мы кожны вечар хавалі гэта ў бульбянік, то пад елкі выносілі, каб хоць нешта ацалела назаўтра. У чым зварыць якую-небудзь бульбіну ці яшчэ нешта [39]. Партызаны жывёлу забіралі. Прышоў адзін партызан, папрасіў сала, парцянкі памяняў, бацька аддаў яму боты. А іншыя прыйшлі – самі сталі забіраць усё [10]. Памятаю, спускаўся з горкі партызан, ён хутка ішоў, на кані, а мы ўсё ад яго пахаваліся, таму што партызан звычайна забіраў усё і не глядзеў, бедны ты ці багаты [18].

Памятаюць інфарманты і аб сапраўдных зверствах партызан: У Градкі прыехаў партызан. Хацеў забраць кабылу, а кабыла ажарабілася. Жарабя бегала за кабылай. “Забяры жарабя!” – крыкнуў партызан на гаспадыню. Яна паспрабавала, але не змагла адвесці жарабя ад кабылы. Партызан забіў гаспадыню. У яе дзеці засталіся [80]. Партызаны стралялі і сваіх. Таму што тыя не ішлі да іх, так забілі двух маіх стрыечных братоў, а трэці паспеў уцячы, але пазней яго расстралялі немцы [26]. Пасля вайны ўжо адна жанчына паступала ў бальніцу, у яе валасоў зусім не было, у яе пыталі, чаму валасоў няма, а яна была прыслугай у яўрэяў: “Ад мяне нейкі начальнік дамагаўся, дзе золата, – павырывалі ўсе валасы на галаве”. Гэта партызаны ў вайну [34].

Самі інфарманты адзначаюць: Пад маркай партызан нярэдка былі бандыты [59]. Партызан па лясках шмат было. Яны па лясках жылі. Партызан немцы баяліся [18]. Чуткі пра партызан розныя ходзяць. Яны дапамаглі перамагчы [40]. У нас у вёсцы былі паміж двума агнямі. Немцаў, зразумела, баяліся. Партызаны забяруць анучу ці што, а немцы бязлітасныя былі [80].

*У чэрвені 1943 г. гітлераўцы аб'явілі ў шэрагу раёнаў Заходняй Беларусі мабілізацыю насельніцтва для адпраўкі ў Германію на катаржныя работы. Тэрмін яўкі ва ўправы быў вызначаны на 18 чэрвеня. За няяўку пагражалі расстрэлам. Аднак моладзь не з'явілася. Пачалося паляванне на людзей. Аблавы. Але ў Міры ім удалося схіпіць толькі шэсць чалавек. Увогуле ж з Мірскага раёна за гады вайны ў Германію было вывезена 152 чалавекі (108 мужчын і 44 жанчыны)*²⁵.

Многіх маладых немцы вывезлі на працы ў Германію [59]. Молодзь, калі гналі ў Германію, спачатку гналі ў Стоўбцы, а там садзілі на эшалоны і адпраўлялі ў Германію [24]. З тых, каго забіралі, толькі некаторыя вярнуліся [40]. Можа, тут хто адкупваўся грашыма, хто ведае, каб не бралі ў Германію [11].

Расказвае былая ўсходняя рабочая Ю.І. Бычко: У 1943-м бралі моладзь прымуова на працу ў Германію. У адзін дзень прыйшлі два паліцаі і арыштавалі ўсю сям'ю. Бацьку, маці і нас прывялі ў камендатуру. Яна была там, дзе зараз пажарная. Гэтыя два паліцаі былі мясцовыя з бліжэйшых вёсак. У аднаго было прозвішча Кісцень, другога не памятаю. Тады ўсе багатыя ішлі ў паліцаі, а бедныя ў партызаны. Мяне і сястру забралі на працу ў Германію. У Баранавічах адзін паліцай выручыў маю сястру, узяў яе замуж і яна там засталася. Пасля вайны гэтага паліцай не арыштавалі, бо ў яго быў разумны бацька. Ён дружыў з некім з ваенкамата. А я паехала далей у Германію. У Польшчы быў адзін перасыльны пункт, называўся Граева. Праводзілі дэзінфекцыю. Валасы правяралі на насякомых, каб не завезці вошы ў Германію, а калі знаходзілі – на галаву, на лоб, штамп, каб пагалілі налыса. З Граева – напразткі ў Штутгарт.

Перажываецца і дрэннае, і добрае, і такое моцнае ніхто ніколі не забудзе. У Штутгарце нас прывезлі ў лагер. Туды папрыходзілі немцы, немкі, каб рабочую сілу падабраць сабе. Мяне і Раісу, сяброўку маю, павезлі на вул. Ваймарнетрасе, 39. Там быў інтэрнат нямецкі. Нас туды пасялілі, мы прыбіралі дом, на кухні працавалі, з падвала насілі прадукты – усю брудную працу. Нам вешалі таблічку з надпісам “Ост” – усходні

²⁵ Памяць. Карэліцкі раён. С. 185–186.

работнік, жыдам вешалі зорку жоўтую на спіну, палякі літару “П” насілі. І галандцы былі, але яны жылі ў асобным пакоі. Увогуле нам нядрэнна жылося. Хаця сумавала па маме. Хацелася, каб адпусцілі хоць паглядзець на бацькоў. Не галадалі, 300 грамаў хлеба давалі кожны дзень, бульбы ўволю было. Жытні суп елі – роган зупэ. Некаторыя немцы, нацысты закаленыя, з намі нават не размаўлялі. Гаспадыню нашу звалі Юлія Фіцнер.

У 20 гадоў сама маладосць, а мы тады часта плакалі. А бамбёжак мы колькі нацярпеліся. Яны гналі нас у бомбасховішча, не гаварылі, што рускія, – хай забіваюць. Бывае, за ноч і не ўздрамнеш: то папярэдняя, то баявая трывога. Мы іх па гуку адрознівалі. Адзін раз мы ўсю ноч бегалі, бегалі і есці захацелі. А рускія здольныя красці. Рая збегала на кухню і ўкрала паўбулкі хлеба. Прыйшлі мы да сябе ў пакой, леглі ў ложку і ямо гэты хлеб. А хлеб высокі быў, без нажа ўкралі, адламалі. А Рая гаворыць: “Ядзім хлеб, аж губа да носу закатваецца”. Аж нам смешна стала.

Баяліся і баяліся. Баяліся, што бомба ўпадзе і нам капут будзе. Адзін раз пайшлі ў бамбёжку ў свой падвал. А там у гаспадыні бульбы было багата, напояў, нацыстка ж. А побач быў завод парашкоў пральных і мыла, ці магазін. Дык, калі бомба ўпала, дык нам дзверы паветрам вынесла. Гэта амерыканцы бомбу скінулі. Гаспадыня сказала, паказаўшы на нас: “Вірэ комрадэ, амерыканцы” – вашы сябры, амерыканцы. А я не вытрымала, падумала – будзь што будзе, і сказала: “Мы разам з вамі баяліся”. А там галандкі былі добраахвотнікі. Гаспадыня іх спытала: “Што яны гавораць?” Яны пераклалі: “Мы сябры, бо баімся разам”. Пасля гаспадыня сказала: “Ты хітрая, як ліса”. Дзіўна было. Працавалі мы там да канца вайны ў 1945 г.

Адной раніцай мы прачнуліся і ўбачылі салют. І зразумелі, што, мабыць, вайна блізка, бо стрэлы, кананады былі чутны з усходу ці захаду. Мы прыйшлі на кухню на працу, а там немцы гавораць: “Вір капітулірам”. А мы абрадаваліся, але не паказалі гэтага. Пасля мы пачулі, што недзе быў зборны пункт. Хто хацеў ехаць дадому, усе збіраліся там. Нам зрабілі каранцін на ўсё лета, з мая па верасень. Пасля прывезлі ў Венгрыю, там зрабілі яшчэ адзін каранцін. Дрэнна кармілі, сырым гарохам і хлебам недапечаным. Мо спецыяльна хацелі атруціць нас. Мадзяры нас не любілі. Праз Дунай нас перавозілі на пантонным масту. Разам з машынамі. Там страшна было, бо машыны па колы ў вадзе стаялі. З Венгрыі нас хацелі адправіць у Кузбас на шахты. Рускія салдаты нас няветліва сустракалі, з пагардай глядзелі на нас, як на злачынцаў. Сказалі, што павязуць у шахту. А мы, дзяўчаты, сабраліся, селі на нейкую платформу і паехалі ў

Баранавічы, а не на Украіну. У Баранавічах сустрэлі людзей, якія казалі, што мама памерла ў маі, так мы з ёй і не спаткаліся... [14].

У значна горшых умовах апынулася іншая былая ўсходняя рабочая А. Герасімчык: Тату як забілі, мяне ў Германію забралі, мне 13 гадоў было. Я дзіцём была. Астатнія дзеці з мамай тут былі. Забралі толькі нас старэйшых. Мне была 13, а сястры 16. Мама яшчэ цяжарная была. Дачка нарадзілася.

З 1942 г., 15 ліпеня, нас забралі ў канцлагер, а прыехалі мы ў 1945 г., у снежні месяцы. Са мной мая старэйшая сястра. Мы працавалі там як ішакі, мы не ведалі, ці то дзень, ці то ноч. Фабрыка была драўляная, там фанера выпускалася тоненькая-тоненькая, усё адно як папера. Гэта не дай Бог, каб хаця не парвалася, бо як парвецца, то будзе плёткаю. Плёткаю білі, не глядзелі. У мяне пайшла плёнка адна ўверх. Я пабегла, на мне быў халат, трусікі. А доўгі быў гэты, што сушыць фанеру, фанеру цяне. Я пабегла, а мяне як схопіла ў гэтыя во колы, з мяне ўсё сцягнула, яшчэ добра, што я ўперлася ў цэмент, у сцяну. Калі ўсё сарвала, я ўпала. Гэты ўбачыў, што і фанера ўверх ідзе і мяне няма, то прыбег, выключыў і ўбачыў, што я ляжала непрытомная. Не памятала, як мяне забралі, як мяне ў бальніцу завезлі. Нічога не памятала.

Цалавалі мы ім ногі, рукі, каб не чапалі нас гэтыя паразіты. Яшчэ зараз – Дэмакратычная Германія. Я б іх усіх расстраляла асабіста. Паразіты, як яны здзекаваліся! [Плача.]

У лагеры жылі. Якія ўмовы! Баракі. Хлеў. Саломе на падлозе. Не было насцілаў ніякіх, нічога. Пол цэментаваны. І саломе дзе-небудзь украдзем, прынясём. Ратавала, што ў іх яблыкі – усе дарогі ўсланыя. Бяры, хоць мяшок, але не рві. І вось яны гоняць нас як на працу, спыняюць, ідзіце падымайце яблыкі. Вось гэтыя яблыкі нас і выратавалі. Што нам там давалі?! Такі кавалачак хлеба, раз укусіць. Тры бульбінкі рانیцай дадуць. А ў абед не з буракоў, а з батвы звараць які-небудзь суп, то ўжо елі, хаця каб... Солі не было нават. Рانیцай тры бульбіны і шклянка вады, у абед гэтага супа дадуць. Усё. Ідзіце і спіце. А зімой і яблык не было. Зімыто там няма. Снег выпаў і адразу растаў. Мы былі ў Штутгарце.

Барак быў вельмі вялікі. Шмат людзей было. І татары былі. Большасць-то беларусы. А немкі-то таксама былі ядрэнныя. Гаварылі, хай бы Сталін і Гітлер пастралілі адзін аднаго, хто каго перабора. Немкі, якія працавалі на кухні і на фабрыцы. Іх мужчыны-то і дзеці таксама пайшлі на фронт. Нямецкую мову недзе разумелі. Паказвалі. Просім што-небудзь і паказваем. Памятаю і зараз: брод – хлеб... Ужо забылася. Гаварылі трохі. Маладыя ж былі, то дапытваліся. Барак быў усе разам – і

мужчыны, і жанчыны. Адносіны паміж намі-то былі добрыя, усе былі разам. Кожны перажываў гэты жах. [Плача.]

Баракі ахоўваліся немцамі. Ён быў агароджаны. Дрот кальчасты там пад токам быў, не падыйдзеш нават. На працу пешшу ганялі, па чатыры чалавекі, такая адлегласць, як да Аюцавіч. Кожны дзень ганялі. Уцячы? А куды бегчы? Ды і прыстрэляць, да і ўсё. Ніхто і пытаць іх не будзе. Мяне ўзялі ў Германію, у мяне каса была во дасюль [паказвае], тоўстая. Нас пастрыгалі. Пастрыглі і пад брытву.

Каб немцы чапляліся да дзяўчын, то такога не было. Адзін хацеў мяне згвалціць, сарваў з мяне сукенку. Я як выскачыла на вуліцу – а немец за мною. А ў самой рукі, ногі калоцяцца. То тады яго ўзялі, гэтага ахоўніка, што нас ахоўваў. А і суд, мусіць, у іх быў. То тады выклікалі мяне. А я гавару: “Не чапайце, не садзіце яго. Вайна. Яго, можа, маці чакае. Дзеці чакаюць. Не трэба. Я, – гавару, – маладая. Ён мне нічога не зрабіў, толькі што сукенку парваў”. То прынёс сукенку, прынёс рубашку, прынёс трусы. І ўжо і рукі цалаваў, лез прама ногі цалаваць. Я гавару: “Нічога не трэба”. “Не, – гаворыць, – вазьміце!”

Не было такіх выпадкаў, што згвалцілі. Пакаранне была строгае. Хоць мы і былі палонныя. Але не здзекаваліся.

Там і з дзеткамі былі нават. Сем’ямі вывозілі. А дзетачкі маленькія. У бараку былі з намі і дзеці. Разнясуць есці. А дзіця гэта хоча яшчэ. А Божа мой, Божа. Ей богу, дзяўчата, свой кавалачак хлеба аддам. Думаю, я вытрымаю, я маладая. Неяк не хварэлі. Усе былі здаровыя.

Яны як наступалі нашыя, немцы нас з гэтага гестапа ўзялі, шлангам і парам з гэтага шланга [абдавалі]. Добра, што твар закрылі. А ногі-то во якія [паказвае страшэнныя шрамы на нагах]. А каторыя ўжо мёртвыя, то ў печ кідалі адразу. Гэта ў канцлагеры. Мы пасля ўцяклі. Нас у Германіі амерыканцы вызвалілі. Прывезлі на рускую тэрыторыю, дзе ўжо рускія вызвалілі. І ўжо з той тэрыторыі нас адправілі.

Калі скончылася вайна, нас прымусілі працаваць у вайсковых частках, прыбіраць афіцэрскія баракі. Цэлы год мы там былі і працавалі. Пасля нам далі ветэранскія пасведчанні. Казармы мы ўжо прыбіралі ў Германіі.

Як нас вызвалілі, то пагрузілі нас у вагоны і паехалі. Да Баранавіч мы прыехалі, нам ні хлеба, ні да хлеба. Ехалі, мусіць, суткі. То галодныя. Прыехалі.

У Баранавічах гавораць: вылазце, каму-куды трэба. Мы гаворым: нам да Міра трэба. Гавораць, цягнік ідзе зусім у іншы бок. Мы выйшлі. А з Баранавіч да Міра ішлі пехатой, 50 кілометраў. Басячком, добра што летам. Сястра гаворыць: “Ну што, пайшлі!” Пайшлі. Па дарозе ідзём, пыта-

ем, як да Міра дабрацца. Паказалі: вось пройдзеце туды, туды. Гавораць, можа, хто падвязе вас. А дзе ж там тыя машыны? Калі і пройдзе, гружонная ваеннымі. Лесам ішлі, шашой. Як ішлі пешшу, так не адчувалі нават стомленасці. Здаецца, бягом бы беглі. Хацелася хутчэй да мамы [21].

Пасля вайны некаторыя вярнуліся [з Нямецчыны]. Папін малодшы брат не вярнуўся. Сяроў быў астарбайтэрам, ён вярнуўся і тут жыве [23]. *Расказвае Я.В. Заяц:* Як мой муж быў недзе ў лагеры ці дзе, прыслаў нейкую пасылку, то мы ўжо панашывалі сабе сукеначкі. Сітчыку прыслаў. Гэта ён быў у немцаў у лагеры. А там жа нямецкая зямля была. У лагеры, казаў, як пайшлі да гаспадара, то ўжо і елі. Рабілі ў гаспадара: ён свінні карміў, і аралі. Іх добра кармілі. Ён трапіў у палон, а пасля працаваў на гаспадара. А пасля прыйшоў у адпачынак ад немцаў. А ў нас тут таксама немцы стаялі, так ён узяў даведку. Тут была арцель шавецкая. Так ён тут пры немцах у арцелі працаваў. Трэба было правіць абутак. Немцы паслалі тым (гаспадарам) адказ, што ён тут робіць. А так маглі пад канвоем нямецкім і казніць. Паехаў у Баранавічы да нейкага начальства, трэба ж было адкупіцца, адкупіўся. Малая нарадзілася, шэсць тыдняў было, зноў забралі. Але Бог даў, вярнуўся [30].

Адной з найбольш трагічных старонак Другой сусветнай вайны з'яўляецца Халакост. Менавіта з расказу аб трагедыі яўрэяў пачынаюць свае ўспаміны аб вайне жыхары Міра.

Бацька ўбачыў раніцай, што па вуліцы ідзе процьма яўрэяў, і сказаў: «Мабыць, вайна пачалася, яўрэі ўцякаюць» [13]. Перад 1939 г. сюды ехалі яўрэі. Яны ўжо адчувалі [79]. Шмат бежанцаў было не толькі з Варшавы, а і з наваколляў. Ім жа трэба нешта есці, трэба працаваць. Так нам загадаў райкам партыі ў гарэлачны завод яўрэяў узяць. А яны ж не прывыкшы да працы. Адна была, памятаю, такая шустрэнькая, лепш за нашых працавала, а іншыя былі такія вялыя, што не дай Бог! Бежанцы рассяліліся па Міры [38].

Усходняя Польшча, пазней СССР не былі ратаваннем для яўрэяў. Было відавочна: неабходна рухацца далей. Частка яўрэяў, сярод якіх былі вучні і выкладчыкі мірскай ешывы, змаглі пакінуць СССР яшчэ да прыходу сюды гітлераўскіх акупантаў²⁶. Аднак нямала яўрэяў засталася і ў Міры. Тут,

²⁶ Дапамогу ім аказаў галандскі консул у Каўнасе Яан Цвартендзік, які пачынаючы з ліпеня 1940 года стаў выдаваць польскім яўрэям дазвол на ўезд на в. Кюрасао, дакладней, пацвярджэнне, што яны могуць уехаць туды без візы. Сама Галандыя ўжо была акупіравана немцамі, але калоніі заставаліся пад уладай нідэрландскай кароны. Дабірацца праз Еўропу было небяспечна, і польскія яўрэі звярнуліся да

як і ў іншых населеных пунктах для яўрэйскага насельніцтва ствараліся гета. Спачатку гета было на вуліцы Ленінградскай [44]. Квартал, дзе пошта, адвялі пад гета. Яно цягнулася аж да нашай вуліцы [вул. 17 верасня] [6].

Адносна ўмоў жыцця гета таго часу местачкоўцы сведчаць: 3 гета дазвалялі выходзіць, ім дазвалялі дамоў схадзіць. Яны нікуды не ўцякуць, бо яны тут жывуць і гандлююць [43]. Яўрэяў ганялі на працу. Хадзілі з жоўтымі кругамі, хадзілі каля тратуара. Самі харчаваліся з сябе. Быў харчовы аддзел. Яўрэі мянялі ўсё. Выходзілі спакойна з гета [4]. У іх спераду і ззаду была адзнака, жоўтая зорка [48]. У іх на левым баку ў каго зорка яўрэйская, а некаторыя так проста анучу жоўтую і на плячых

японскага консула Сугіхары за транзітнымі візамі (Носоновский, М. По стопам еврейских работарговцев // Заметки по еврейской истории. №12.(61). Декабрь 2005 г. [Электронны рэсурс]. Рэжым доступа: <http://berkovich-zametki.com/2005/Zametki/Nomer12/MN78.htm>). Дата доступу: 10.02.2006.). Сугіхара атрымаў дазвол ад свайго начальства на выдачу толькі 600 транзітных віз. Большай часткай імі скарысталіся польскія афіцэры і салдаты. Даволі хутка ліміт у 600 транзітных віз быў вычарпаны. У павелічэнні квоты Токія адмовіў. Тысячы яўрэяў літаральна ўмалілі японскага консула выратаваць іх сем'і. Сугіхара прыняў рашэнне выдаваць візы без абмежавання ўсім, каму яны патрэбны. Разам са сваімі польскімі памагатымі (сакратары консульства афіцэры польскай разведкі, капітан Альфонс Якубанец і паручык Лешак Дашкевіч) Сугіхара суткамі не пакідаў кабінета, былі выдадзены тысячы віз. Была заказана яшчэ адна консульская пячатка, былі дакладна скапіраваны тэкст і почырк Сугіхары. Гэтая другая пячатка і вылучыла, калі Сугіхара вымушаны быў пакінуць Каунас 1 верасня 1940 г. Колькі было выдадзена віз – невядома. Сам Сугіхара першапачаткова зарэгістраванаў 3500, пасля ў яго не было ўжо часу на вядзенне рэгістрацыйнага журналу. Невядома і колькасць віз, выдадзеная польскімі памагатымі японскага консульства. Апошнім часам называюць лічбу нават 10 тыс. чалавек.

Аднак японскія пагранічныя ўлады выявілі, што сярод прыбылых падазрона шмат людзей з аднолькавымі імёнамі і прозвішчамі (у час фабрыкацыі дакументаў у Каунаскім консульстве проста капіравалі ўзор, адзіную візу, у якую было ўпісана прозвішча Голдберга). Японія адмовілася іх прыняць і адправіла назад у Находку. Але і там іх не прынялі, паколькі ў іх не было савецкіх уездных віз. Некалькі тыдняў пароход курсіраваў паміж Находкай і Суруга. Урэшце рэшт Токія дазволіў бежанцам сыйсці на бераг пры ўмове, што польскае пасольства за тры тыдні адправіць сваіх грамадзян у іншыя краіны (Букчын, С. Спісак Сугіхары / С. Букчын // БДГ. 1999. 27 окт. С. 7.). Сярод выратаваных аказаліся і большасць вучняў і выкладчыкаў Мірскай ешывы (магчыма, каля 300), якія праз Уладзіслаўск дасягнулі кантралюемых Японіей тэрыторый, дзе і знаходзіліся да заканчэння Другой сусветнай вайны. Ніхто з іх не дабраўся да Кіёрасао, але гэта і не было іх мэтай. За тры месяцы да Перл-Харбар японцы дэпартавалі яўрэяў у акупіраваны Кітай і кінулі ў Шанхаі. Пасля вайны ешыва Міра раздзялілася, частка яе вучняў і равінаў аказалася ў ЗША, частка ў Ізраілі. Цвартендзіяк і Сугіхара былі пазней прызнаны "праведнікамі народаў свету" ізраільскім інстытутам Яд-ва-Шем. (Носоновский, М. Указ. твор; Ляйтнер, Е. Спасение Торы из огня катастрофы. Эпопея ешив восточной Европы в годы Мировой войны / Е. Ляйтнер. Иерусалим, 1991).

таксама [38]. Яўрэі з латкамі хадзілі. Як іх сагналі ў гета, сталі хадзіць з жоўтымі кругамі на спіне [64]. Ім нашылі жоўтыя зоркі шасцівугольныя, ці трэба было насіць павязку з гэтай зоркай, ці на адзенні ззаду і спераду гэтыя дзве зоркі. Я яшчэ сустрэла дзяўчынку, з якой вучылася ў класе. Я гавару: “Госпадзі, а нашто і табе зорка?” А яна гаворыць: “Каб ведалі, дзе сэрца, каб адразу магілі забіць” [39].

9 лістапада 1941 г. больш за паўтары тысячы мірскіх яўрэяў былі расстраляны ў пячаным кар’еры на ўскраіне парка за замкам²⁷. У тым жа лістападзе 1941 г. былі забіты яшчэ 700 яўрэяў на вуліцы Кастрычніцкай²⁸.

Калі немцы зайшлі, ужо ўвосень, яўрэяў білі, страшна білі. Іх было каля тысяч чатырох, страшна іх білі. Хадзілі па дамах, былі і нашы паліцаі, прадажныя ж людзі былі. Значыць, іх увосень білі, у лістападзе месяцы. Там новая вуліца... іх там завялі, пасцягвалі з вуліц, нашы людзі ўжо запрагалі коней, магілу выкапалі [29].

На расстрэл іх гналі па нашай вуліцы [вул. 17 верасня]. Мужчыны капалі для іх магілы. Іх распраналі і расстрэльвалі. Некалькі тысяч [80]. Яўрэяў вялі толькі па рыштоках (каналах). Хадзіць па тратуары забаранялася [20]. Але ў асноўным вельмі пакорна ішлі на расстрэл [39].

Расказвае П.Я. Саковіч: Аднойчы я ішоў у Мір са старшынёй сельсавета і яго жонкай. Нас спынілі немцы, жонку адправілі назад, а нас забралі ў Мір і загналі ў хату, прымусілі легчы на падлогу, праз вакно я ўбачыў, як гналі яўрэяў. Тых, хто адмаўляўся ісці, забівалі на месцы. Калі жанчына выпусціла з рук маленькае дзіця, немцы, каб не траціць куль, білі яго прыкладам [57].

На вуглу вуліцы на Стоўбцы знаходзіўся юдэнрат. Усіх іх сабралі пад юдэнрат, загадалі ім пайсці, яны цэлымі сем’ямі прыходзілі, самі, таму што першы час яны не адмаўляліся, не ведалі, што іх будуць страляць. Яны прыйшлі ўсе сюды. Некаторыя, відаць, гарэлкі выпілі (прадчувалі). Цэлымі сем’ямі браліся пад рукі і ішлі. Іх адводзілі, давалі ў рукі лапаты, яны капалі сабе магілы. А рускіх сабіралі, у мяне бацьку і брата выгналі, таксама хацелі лапаты [даць], таксама пагналі, мы думалі, іх таксама будуць страляць. Бацька сказаў: “Паставілі іх [яўрэяў] над магілаю, равін пачаў казаць, што гэта так трэба. А рускім сказаў: “Бачыце, нас знішчаюць. Але намі расчыняць, а вамі замесяць”. Загадалі ім распра-

²⁷ Зараз вул. Танкістаў, каля будынка прафесійна-тэхнічнага вучылішча. У 1966 г. на магіле ўстанавілі абеліск, у 1996 г. памятник абнавілі, побач з’явілася мемарыяльная дошка з надпісам на іўрыце.

²⁸ Аб гэтай трагедыі нагадвае абеліск 1967 г. над магілай па вул. Кастрычніцкай.

нацца, гадзіннікі і завушніцы здаць – усё. Іх туды паставілі і сталі страляць. Рускім загадалі засыпаць [44].

Пры расстрэле калона яўрэяў стаяла ад маста і да самага замка, толькі два паліцаі іх расстрэльвалі. Ніхто не спрабаваў уцячы. Паліцаі давалі каманду распранацца [20]. Яўрэяў расстрэльвалі каля інтэрната ПТУ і скідвалі іх у яму, якая ўтварылася так: ганчары бралі для працы гліну з аднаго месца [1]. Грамыханне, выстралы. Яны цэлы дзень забівалі. Роў, дзе Мірскі замак, і там была велізарная такая канава, вось, падыходзілі, становіліся ў рад. Маці трымалі дзяцей. Пасля іх, гавораць, каштоўнасці прымушалі здымаць, распранаючы, добрыя рэчы адкідалі. І пакорна прымалі смерць [39]. Я і сам бачыў. Памятаю, малымі на дрэва лазілі. Так яўрэі натоўпам стаялі на гары, а пасля калонай па сем чалавек пад магілу падыходзілі. Сем чалавек заб'юць, іншыя чакаюць чаргі. Ім рабін гаварыў, што трэба ісці. Рабіна з імі таксама расстралялі [6]. Калі на расстрэл іх гналі, мы хадзілі глядзець з цікаўнасці, хаця нас маглі расстраляць. Выведуць яўрэйскіх дзяцей, старых. Бедненькія... Паставяць немцы кулямёт, а яўрэі самі яму рылі. Немцы хадзілі, з дамоў іх выганялі. А якое можа быць супраціўленне пад дулам пісталета?! [56].

У маі 1942 г. гета было створана ў замку, туды было пераведзена каля 850 яўрэяў.

Паліцаі і немцы хадзілі па вуліцах і зганялі яўрэяў у замак. Частку расстрэльвалі адразу, частку гналі ў гета. Там, дзе бойня, звозілі ўсе яўрэйскія рэчы. Туды бралі людзей, каб яны перабіралі рэчы. Лепшае адпраўлялі ў Германію. Неразумныя людзі таксама сабе бралі [59]. У 1942 іх сагналі ў замак, зрабілі гета, загарадзілі вал. Усе – сабакі, немцы, паліцаі іх гналі [29].

Умовы жыцця абітальнікаў гета сталі яшчэ горшымі. [Гл. таксама дадатак 7.] Як сагналі іх у замак – ім не дазвалялася хадзіць [48]. Усё было абкручана кальчастым дротам, вал стаяў, будачка стаяла, дзе паставы стаяў, уверсе стаялі кулямёты вакол па валу [44]. Яны не маглі пакідаць гета, толькі арганізавана выходзілі на працу і вярталіся. Выганялі з гета на працы, грузы грузілі на падводы, вывозілі куды-небудзь, на чорныя работы на якія [38]. Некаторых яўрэяў на спіртзавод ганялі працаваць. Там было недзе шэсць паліцаяў [59].

Немцы ў гета яўрэяў не кармілі [59]. Самі яўрэі даставалі ежу [48]. У гета былі хворыя, знясіленыя [80]. Туды людзі перадачкі насілі, але немцы не пускалі [56]. Мы пяклі хлеб, хадзілі пад замак і перакідвалі праз сцены хлеб [26]. Часам бабкі прыходзілі з ежай. Яны ішлі абменьвалі ежу ў яўрэяў ці так аддавалі [59].

У ліпені 1942 г. побач з Міром ва ўрочышчы Яблонаўшчына было расстраляна яшчэ 750 яўрэяў. Гэта ў замку было ліквідавана 13 жніўня 1942 г.

Вясной загналі іх у гета, а летам расстралялі [59]. У чэрвені месяцы ці ліпені надвор'е было такое, нам с ганку было бачна, як іх на машыну грузяць: плач, крык. Раз-раз – і пастралялі. Уцякло ў партызаны мала [29]. З замка іх грузілі на машыны. Рабін іх закамандаваў ім апрануцца ў горшае, белыя хусткі. Садзіліся яны на машыны за барты, і там у іх знайшлі шмат золата. Торбачкі хавалі то пад падлогу, то куды. Тады загадалі ім распрануцца і распранутых расстрэльвалі. Паліцаі нажыліся з таго золата, а ім праз бок вылезла. Стралялі паліцаі, немец не чапаў нікога [19].

Аб тых трагічных падзеях успамінае У.У. Лабаза: З намі працаваў Іцко рымарам. Ён папрасіўся ў бацькі: ты пагавары з камендантам, каб у рымарню, каб папрацаваць у вас. А ў яго была жонка і дачка ў гэтым гета. Іцку дазвалялі выходзіць. Камендант дазволіў яму, і той, хто іх ахоўваў, яму сказалі, што мае права. І ён прыходзіў да нас, так і мы яму прыносілі што-небудзь паесці. І я гаварыў яму: “Іцка, уцякай адтуль, там жа можна днём выйсці, днём ніякай аховы. Ідзі прама ў Валадзёрава, там знойдзеш партызан”. – “Не, не пайду, а куды жонка, дачка? Не, пайду я разам з імі. Так Бог рашыў, што мы павінны загінуць”. Настолькі рэлігійныя, што яны добраахвотна ішлі. Калі б нашыя, то сабралася б некалькі хлопцаў і кінуліся б на гэтую ахову, ну хай аднаго-другога там застрэлілі б. А аховы там было 3–4 чалавекі, п’яныя гналі іх. А яны як авечкі паслухмяныя ішлі на гэтую яму. Самі сабе капалі магілу.

У нас там у маёнтку забіралі, адзін прытварыўся перакладчыкам, як быццам ён немец, ён то не падобны на яўрэя, а жонка і дачка – копія яўрэі, а ён працаваў у слясарні. І ён як перакладчык быў. У яго была такая хватка, як ты ні гавары, яўрэі яўрэем. Пагрузілі яго везці на расстрэл, і яго пагрузілі з жонкай і дачкой. Яму, відаць, спецыяльна далі, каб уцякчы, той, што вёз на расстрэл, даў паперку: занясі ў кантору. А машына стаяла, нават не відно было ад канторы. І гэты прынёс у кантору паперку і сам прыйшоў у машыну, сеў. Таму што жонка там з дачкой.

Сын фатографа са мной у адзін клас хадзіў. Ён ужо з адной яўрэчкай, яна бежанка з Варшавы, такая нізенькая, а ён высокі. І яны пакахаліся, і калі іх вялі на расстрэл, я то не бачыў, але гаварылі, Голдзінаў сын [і дзяўчына ішлі] абняўшыся. Прыйшлі пад яму, іх расстралялі, і яны ўпалі ў яму абое [38].

Трагічнай і адначасова гераічнай старонкай мірскага гета з’яўляецца паўстанне і пабег яго вязняў. Дзень расстрэла. Яны ведалі, што гэта будзе, таму што многія збеглі, хоць іх там і вельмі каравулілі. Але ім пас-

ля падказалі, што будзе пагром і што іх будуць страляць, то малодшыя адважыліся і на вяржоках паспускаліся са сцяны і многа зрабіла пабег. У немцаў быў перакладчык Освальд, напэўна, чэх²⁹, ён дапамагаў яўрэям, наказваў, калі можна бегчы [44]. Некаторыя яўрэі ўцякалі. Паліцыя за імі гналася, страляла ў іх, вяртала назад [48]. Усё ж некаторыя ўцякалі з гета. Гаварылі ім: “Уцячэш – расстраляем усю тваю калону” [43].

Успамінае В.П. Дрык: Аднойчы немцы забралі майго бацьку і яшчэ некалькі мужчын, каб яны даставалі вокны ў замку. У час працы бацька пачуў галасы, якія даносіліся з падвала, ён спусціўся туды і ўбачыў яўрэйскую сям’ю, якая хавалася ад немцаў. Бацька сказаў ім, каб яны паводзілі сябе ціха, а ўвечары ён іх хацеў вывесці, але яўрэяў знайшлі, вывелі з падвала і расстралялі каля замкавай сцяны. Хутчэй за ўсё пра яўрэяў расказаў Яцкевіч, пасля расстрэла яўрэяў Яцкевіч падбёг да іх і зняў абутак, а адзенне было парэзанае [26].

Практычна ўсе нашыя інфарманты падкрэслілі пакорлівасць, з якой яўрэі ішлі на смерць. Зразумела, яўрэі ведалі, што ідуць на смерць. Некаторыя ўцякалі. Яўрэі ішлі на расстрэл як авечкі, мабыць, таму, што былі вельмі рэлігійныя і вырашылі: ад смерці не ўцячэш [80]. У іх, у яўрэяў, такая вера: нікуды ад лёсу не ўцячэш [7]. *Узгадвае Ацэцкая Н.Ф.:* Размаўляла я з адным яўрэем. Яны там пра нейкае пракляцце да вайны казалі. Дык я кажу яўрэю: “Хай бы сабраліся да й Гітлера праклялі”. А ён мне: “Гэта нам ад Бога” [4]. Яны ведалі, што іх будуць расстрэльваць.

²⁹ Освальд Руфэйзен быў яўрэем. Яго бацька служыў у германскай, аўстрыйскай і польскай арміях, Освальд з яго дапамогай вывучыў 8 моў. У 1939 г. Освальд уцеў з Польшчы ў Беларусь. Тут ён выдаў сябе за выхадца з польска-нямецкай сям’і (знешне ён зусім не быў падобны на яўрэя). 18-гадовы хлопец стаў перакладчыкам спатку ў паліцыі, а пасля і ў гестапа. Яму было прысвоена званне унтэр-афіцэра. Доступ да сакрэтнай інфармацыі Руфэйзен выкарыстаў для выратавання вязняў мірскага гета. Ён жа дастаў зброю і боепрыпасы для ўцёку вязняў (Зуборев, Л. Крестный путь из Мира отца Даниэля / Л.Зуборев // Советская Белоруссия. 2005. 30 июня. С. 12). Пад кіраўніцтвам Руфэйзена дзейнічала падпольная група з 80 чалавек. Даведаўшыся аб ліквідацыі гета, 9 жніўня быў арганізаваны пабег 200 яўрэяў у лес, астатнія загінулі (Штетл Мир // Еврейская Карта Мира [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: http://www.sem40.ru/world/shtetl_mir.shtml. Дата доступу: 10.02.2006). У хуткім часе Освальд быў арыштаваны. Але ён змог уцячы з Мира і схаватца ў чатырох манахінх бліжэйшага манастыра. Тут Освальд і вырашыў прыняць хрышчэнне. Пасля ён цэлых 15 месяцаў жыў у кармеліцкім манастыры, дзе і вырашыў стаць манахам. У 1945 г. пад імем брата Даниэля ён уступіў у каталіцкі ордэн кармелітаў. Яго імя шырока вядома вернікам-каталікам. У 1985 годзе ён сустрэаўся з Папай Рымскім Іаанам Паўлам II. Памёр ва ўзросце 76 гадоў у Хайфе 30 ліпеня 1998 года (Зуборев, Л. Указ. произ.). Неверагоднаму лёсу Освальда Руфэйзена прысвечаны раман сучаснай расійскай пісьменніцы Л. Уліцкай (Не цяжка зразумець, якое гета хаваецца за назвай Н-скае). (Улицкая, Л. Даниэль Штайн, переводчик / Л. Улицкая М.: Эксмо, 2006. 528 с.).

Як мы вучыліся ў школе, была адна дзяўчынка яўрэйка, якая гаварыла, што Гітлер будзе яўрэяў страляць. Гаварылі, як вялі іх на расстрэл, каля парка, быў нейкі Сымка, дурнаваты жыд, і гаворыць: “Гэта ўсё нам ад Госпада. Мы павінны кару панесці” [79]. У іх рабін быццам бы сказаў: “Мы павінны загінуць, гэта па рэлігіі нашай. І яны як авечкі, іх гоняць стадам, і яны ідуць [32]. Рабін сказаў яўрэям: “Не хавайцеся, ідзіце на смерць, гэта наш лёс!” І ўсе змірыліся [13].

Яўрэі ледзьве што не ўзяўшыся за рукі мірна ішлі на расстрэл, хоць была рэальная магчымасць уцячы. Было толькі 5–6 ахоўнікаў [1]. Канваіраваў чалавек 100 яўрэяў адзін немец [81].

Тыя страшэнныя падзеі забыць немагчыма. Калі немцы расстрэльвалі яўрэяў – тыдзень рухалася зямля [40]. Гаварылі, там зямля хадзіла [79]. Каля Яблонаўшчыны, дзе расстрэльвалі яўрэяў, раўчук працякаў, у ім вада чырвоная была ад крыві [59]. Жудасна было, калі яўрэяў стралялі [22]. За што іх забівалі? Яны ж таксама людзі. Чаму яны не падабаліся? Таму, мабыць, што мова падобная [да нямецкай]. Я ў школу хадзіла з імі, памятаю прозвішчы: Крыніцка Экта і Абрамовіч Хаім. Усе яўрэі добрыя. Каля 800 чалавек у яме забілі на вуліцы. Засыпалі жывых, звалілі і кроў сачылася паверх. Шкада, пагінула столькі [72]. І каля Яблонаўшчыны, і каля вучылішча, і во тут на вуліцы стаяць усё помнікі. Іх жа ўсіх агулам амаль і выбілі. Па сутнасці ўсю іх нацыю расстралялі: ад малога і да вялікага. Не глядзелі, ці то пляёначны малы, ці то стары, ці то старая. Не глядзелі, расстрэльвалі іх усіх тут агулам. І толькі з дамоў ужо ніхто не выходзіў, баяліся. Шалёная куля не разбіралася, хто ты, што ты. Сядзелі, толькі чулі гэтыя стрэлы, стрэлы [32].

Аб тым, хто здзяйсняў гэтыя зверствы, міране сведчаць: Ні адзін немец не чапаў яўрэяў. Усё рабілі паліцаі [43]. Немцы будуць такой бруднай работай займацца! Паліцаі расстрэльвалі. П’янымі панапіваюцца [38]. Былі літоўцы, латышы, уласаўцы за немцаў. Ва ўласаўцаў была больш форма пад чырвонаармейцаў. Літоўцы былі самыя акаянныя. Дзіця, два годзікі, нагою наступіў літовец на грудзі і тады страляў. Яўрэяў страляла ў асноўным паліцыя [12].

Тыя, хто здолелі ўратавацца з гэта і пазбегнуць расстрэлу, натуральна, заставацца ў мястэчку не маглі. Менавіта тут дапамога мясцовага насельніцтва была проста неабходнай.

Некаторыя ўцякалі. Іх хавалі мясцовыя. Яўрэі, якія здолелі ўратавацца, пайшлі ў партызаны [80]. Вось чацьвёра на нашых хутарах і вайну скончылі. Яны жылі там у хляве і хадзілі, але яны ў асноўным кралі. Ужо калі-нікалі пасля прасілі кавалак хлеба, бульбу, якую-небудзь гарачую ваду, запалак каробку якую-небудзь, каб там сабе ўскіпаціць... [39].

Разам з тым сведкі падзей адзначаюць вялікую рызыку, звязаную з дапамогай яўрэям: Яўрэі ў мясцовага насельніцтва не хаваліся, нават не прасіліся, таму што ўсё разумелі [26]. Аднойчы яўрэі прыйшоў да мяне і папрасіў схаваць яго. Я сказала, што не магу гэтага зрабіць, але адправіла яго ў глухое месца, дзе ён мог адседзеца [13]. Былі такія, каторыя хавалі... Але кожны баяўся за сваю скуру, яго б расстралялі. Былі выпадкі, калі іх і хавалі, хоць сабой ахвяравалі [32].

Аб дапамозе яе сям'і ўрачу Зои Міронаўне Пазняк расказвае Г.А. Мамонька: У нас тут яўрэйка ў час вайны хавалася, Зоя Міронаўна. Гэта толькі спачатку. Пасля пайшла ў партызаны з двума дзецьмі. Яны па дарозе памерлі. Ёй было гадоў 40. Хавалі мы і іншых яўрэяў, пасля адпраўлялі ў партызаны. Пасля ацалелыя яўрэі, як вызвалялі Мір, прыносілі нам адзенне, ежу [41]. Дапамогу Зои Міронаўне аказвалі таксама сем'і В.М. Грушавай і Н.Ф. Ацэцкай.

Сярод тых, хто выжыў, называюць Лілію і Сару Хаймовіч. Расстралялі не ўсіх. У маім класе вучылася шэсць дзяўчынак-яўрэек, выжыла адна – Сара Хаймовіч. Яе маці працавала ў аптэцы правізарам з умовай захавання жыцця дачкі (немцы баяліся эпідэміі, а медпрацаўнікоў не хапала). Маці таемна выносіла медыкаменты і хутка ўцякла з імі да партызан [1].

... На момант вызвалення Міра савецкімі войскамі у Міры жывымі засталася толькі каля 40 яўрэяў.

У памяць аб яўрэях мястэчка Мір, загінуўшых у час Катастрофы, Яўрэйскі Нацыянальны фонд сумесна з муніцыпалітэтам горада Іерусаліма стварылі адзіны лясны масіў у паўночным Іерусаліме – лес Мір. Першыя 1000 дрэваў былі высаджаны ў пачатку 1980-х гадоў. Сродкі на пасадку гэтых дрэў прадставіла спадарыня Роза Цвік. У лесе можна пабачыць мармуровую пліту, на якой напісана:

«Я, Роза, посадила тысячу деревьев в леса
в Неве-Яакове,
что в Иерусалиме, святом городе,
в память моего мужа Исраэля Цвика, благословенна его память.
Он был переписчиком священных текстов.
Мы родились в городе Мир.
Вместе пережили Катастрофу.
Мы были спасены партизанами,
благодарение Провидению
за эти дни...»

Жыхары мястэчка ведалі, што такое вайна, як гэта адбываецца, калі адны наступаюць, а другія адступаюць. Таму падчас наступлення савецкіх войскаў многія зноў пакідалі свае сядзібы і падаліся за ваколіцы пасёлка, у лясы, на хутары.

Напярэдадні вызвалення Міра тут была савецкая разведка. 2 ліпеня [1944 г.] прыйшла савецкая разведка [59]. Там, дзе стаіць помнік каля "Рагнеды", ішла разведка рускіх салдат, і немцы з карчоў пастралілі іх [24]. Немцы адступілі. Боя не было [48]. Немцы гаварылі, што яны не адступаюць, а гоняць рускіх [59]. Немцы адступалі разрознена. У палон бралі, у Стоўбцы адпраўлялі [73].

Мястэчка зноў гарэла. Калі немцы адступалі і ішлі нашыя савецкія войскі, немцы хадзілі па вуліцах і стралялі з кулямётаў запальнымі кулямі [56]. Зрабілі зноў пажар. Пагарэлі [48]. У 44-м годзе немцы адступалі, пачалі ўсё рушыць – палова Міра выгарэла [17]. Немцы палілі: насілі факелы з саломы, пад дахі – і падпальвалі [79]. Немцы, калі адыходзілі, папрастрэльвалі цыстэрны на спіртзаводзе. Калі ўзарвалі цыстэрны – спірт пайшоў у зямлю. А партызаны завод узарвалі [45]. Спалілі пачатковую школу, была вялікая, каля базара. Спалілі будынак, дзе пры паляках была повшэхна школа. Быў нямецкі гарнізон, і калі немцаў паперлі адсюль, а яна, мусіць, замініраваная школа была, ад выбуха ці ад чаго яна ўспламянілася. Немцаў ужо не было [32]. У Яблонішчыне ішлі вялікія баі. Каля польскіх могілак сядзелі немцы, убачылі салдата на званіцы і выстралілі па царкве [59].

Калі немцы адступалі, пайшлі ў лес. Тут, у Міры, людзей не было [48]. Біліся за Мір, мы пайшлі ў лес. Усе гэтыя вуліцы паспальвалі [64]. Калі савецкія войскі перайшлі ў наступленне, мы пахаваліся ў яры, у раёне Ушчына, гэта як на Пясочнае ехаць, 1 км ад Міра [25]. Калі нашы наступалі, маці са мною ўцякла ў роў. Моцны бой быў за Мір. Налібоцкая пушча побач [22]. Нашая сям'я была на хутары Остраў, каля р. Міранкі. Там бацька нарадзіўся, і мы там былі, калі немцы адступалі. Бітвы не было. Сядзелі ў гэтым рове. Немцы нікога не чапалі. Мір гарыць. За 3 кіламетры відно было. Тут былі ўласаўцы. Амаль усё згарэла. Увесь цэнтр выгараў. Падпальвалі немцы [23].

Расказвае Я.В. Заяц: Партызаны, кажуць, палілі. Яны былі злыя на Мір. У нас жа ж немцы былі. А немцы ж паляцелі адсюль: не было ім калі паліць. Я хлопчыка захавала ў салому, куля закруціцца... А тут жа гарэла. Клумкі згарэлі ў свірне. Прыляцеў мой муж і затушыў трохі, а то б усё згарэла. Мы ж усё паздымалі, мае ж бацькі ведалі вайну. Таму мы ўсё раней павыносілі, мелі ж час. Крэслы – у агарод, рэчы – у клумкі,

быдла павыводзілі ў поле... Прыляцеў да нас партызан адзін і кажа: “Я ў вас буду жыць”. Бацькі адразу пагадзіліся, а пасля адмовіліся, мо баяліся, што я маладая. А я як пайшла да сваякроў, а ён адкрыў дзверы і кажа: “Страляю!” А сваякроў: “Мяне страляй!” А яму другі партызан: “Бяжым, немцы!” А я цяжарная была, у мяне ад перапалоху матка зрушылася, і роды пачаліся. Прыйшла жанчына, якая роды прымае, і дала водкі з вадой. Маёй дзяўчынцы, як нарадзілася, далі хлеба з мёдам. Я сваю дзяўчынку хлебам з цукрам выкарміла... Іду я з дзяўчынкаю і чую голас адной жанчыны: “От каму гора будзе...” Над Міром лятаюць парашутысты. А я спужалася, і ў мяне знікла малако. Я рабіла сусла з хлеба з цукрам і гэтым выкарміла... А цётка мяне ўзяла і павяла на балота па купінках. Гэта, казалі, “Чортава вакно”. А адна жанчына гаворыць: “Трэба вашу дзяўчынку знішчыць”. А пасля той партызан прыходзіў, то казаў: “Я б яе застрэліў, але пашкадаваў”. Я жыла ў балоце. Людзі зрабілі зямлянку. Туды малатарні, сячкальні пахавалі, там і плуг быў, і барана. Думалі ж, што трэба будзе жыць. Там людзі хаваліся. Там такі кнот гарэў. Там шмат жыло. Была вялікая зямлянка, з дрэва абабітая. Дзяўчынка ссала сусла. А мне прыносілі малако. Мы былі там некалькі дзён. А як пасля вярнуліся дадому, вярнулася малако [30].

З успамінаў Д.А. Сакевіч: Многія міране з'язджалі ў вёскі. Маі бацька і маці гаварылі: “Куды мы пойдзем? У нас кабан, коз дзве штукі”. Бацька павязаў каля ракі, і яны выжылі. Індыкоў адпусцілі, але яны ад дыму пагінулі. Баба Марыя, брат, мама, бацька і я ўцяклі на яўрэйскія могілкі. З правага боку там былі яры, ямы. Наша сям'я, сям'я Шуміцкіх і Блэх з жонкай хаваліся там. Мы ўзялі дзве двухлітровыя пляшкі спірта, вату, бінт (я ў мяшку насіла). Бацька і маці так казалі зрабіць, таму што могуць параніць. І бабуля раптам успомніла, што ў доме пашпарт забыла, і ўгаварыла з ёй за ім схадзіць. А я была малая, то дурная, мяне лёгка ўгаварыць было. Прыбеглі ў дом і раптам чуем “тра-та-та”. Паліцэйскія сталі падпальваць. Мы леглі і сталі думаць, як бегчы на могілкі. Баба Марыя: “Мы праз другія дзверы”. Але яны ўжо пайшлі. І мы ўцяклі. Заўтра ранкам, упершыню, на кані савецкі разведчык ехаў. Мы да яго падбеглі. Ён сказаў, што пасля абеда ў Міры будуць нашыя войскі, мы злучаемся з партызанскімі часцямі. Немцы пайшлі да праваслаўных могілак, а за імі лес “Чорная горка”. Вакол могілак – поле жыта ці пшаніцы. Немцы з сабакамі там шукалі людзей і стралялі. Гэта было летам 1944 года, напэўна, у ліпені, таму што жыта яшчэ не жата, да жніва [56].

Успамінае У.У. Лабаза: Памятаю, мы кабана калолі, а бацька быў спецыяліст па забою свіней. А ён здаровы, як конь, кабан, іклы чорныя такія, колькі яму гадоў было – чорт яго ведае! Ён [камендант Бан-

за] ведаў, што бальшавікі наступаюць, трэба ж было з сабою набраць. А, ты разумны, але ж мы таксама не дурні! І вось добра, што я гэтага сала, мяса накраў, то я хоць з сабою нешта ўзяў. А так у нас было два падсвінкі, кілаграм каля 70–80 былі, два кабанчыкі. І бацька іх вывеў, уцякаў, таму што ж немцы маглі забраць, так ён уцякаў і дзе Яблонаўшчына, ён туды. Немцы як пачалі страчыць адсюль, з Міра, а там ужо нашы наступаюць, дык ён у лес карову. Ну карова-то была на вярочачцы за рогі прывязаная, а свінні-то ўцяклі, і так уцяклі і прапалі. Нехта прысвоіў, загнаў у хлеў да і ўсё. А тут мабілізацыя, і прыйшлося ісці, да трэба ж было з сабой нешта ўзяць. Гэта ў 1944 г., мне 22 гады было [38].

З расказу Т.М. Вахняпінай: Аднойчы маму ледзьве не забілі, і мы паехалі ў Любчу, жылі там у зямлянках. У Любчы ноччу я пачула стук у дзверы. Гэта нашы – рускія прыйшлі. Калі ішлі рускія, мама іх карміла. Яны нас таксама частавалі – шакаладкі, цукеркі “Спорт”. Бусы давалі чырвоныя, цукеркі. Маме падарылі нож. Гэтым нажом мама пакрышыла макароны, зварыла іх. Рускія дасталі свінюю тушонку, падзялілі ўсім пароўну. Аднойчы да нас таксама прыходзілі рускія, мы ім далі сала, яны папрасілі хлеба, але хлеба ў нас не было. Яны сталі сала без хлеба есці, кавалкамі. А пасля яшчэ далі нам пяць пернікаў і сказалі, што гэта Сталін прыслаў нам. А я яшчэ падумала: адкуль Сталін ведае, што ў нас пяцёра дзяцей [18].

7 ліпеня 1944 г. Мір быў вызвалены. Чатыры гады вайны. Людзям надасць [73]. Рускіх сустракалі не так, як у 1939-м [59].

Адразу пасля вызвалення Міра пачалася мабілізацыя ў савецкую армію.

Іх, беларусаў тутэйшых, усіх адправілі у тыл, бо ім жа ж давяраць нельга было. Ён жа ж [муж] сам быў у акупацыі. Мы палякі былі. Палякаў усіх адправілі ў тыл, бо ім жа не давяралі ваяваць. Вайна закончылася, яго паслалі недзе на Украіну, гарэлку гнаць з буракоў. Сем ці шэсць гадоў прабыў. Як немцы ўжо мінулі нас, ужо тут не было немцаў, дык тады ўжо бралі і адсюль, набіралі нашых і пасылалі на перадавую, на самую агнявую [51].

Да 44-га мы ж у акупацыі былі. Немца як прагналі, роўна праз месяц прызываць сталі. У 1944-м як прыйшлі рускія, вызвалілі і прызвалі бацьку. Адразу ў Разань паслалі. Збіралі ўсіх дапрызыўнікаў, а пасля на перадавую на фронт. Ён быў сувязным. Заслугі мае: узнагароджаны быў ордэнам Чырвонай Звязды, «За адвагу», «За баявыя заслугі» – медалі. Папу звалі Касцюк Ілля Фёдаравіч [59].

Вайсковая служба для некаторых склала ажно каля 20 гадоў. Так, Я.В. Заяц успамінае: “У 1928-м годзе забралі і да 1938-га, у 1938-м у мяне і

сын нарадзіўся, а ў 39 зноў забралі, дык як забралі, аж прыйшоў у 1942-м. У палоне быў. Яго забралі у польскую армію на суткі ці на двое, а аказалася: як забралі, то забралі. Ён там быў, і вайна стала. Саветы да нас прыйшлі, а пасля і немцы. После ад немцаў вызвалілі, зноў Саветы ў 1944-м прыйшлі. У 1944-м нарадзіла я дачку (немцы пасля ўжо і пайшлі). І ёй шэсць ці сем тыдняў было. Вайна стала. Парашутысткі ляталі. А хлопчыку майму было пяць годзікаў. У лес пайшлі. А пасля прыйшлі з лесу, усё згарэла, хата. Муж паправіў, і на вайну забралі зноў. І дагэтуль быў на вайне, у палоне сядзеў. У 1944-м яго забралі, дзяўчынцы было шэсць тыдняў, а прыйшоў ужо, як вызвалілі, ужо дзяўчынка мая хадзіла, у 1945-м [30].

Дзень Перамогі міране ўспамінаюць так: 9 мая я ў Міры была. Памятаю, аб'явілі Дзень Перамогі, ведаеце, якая гэта была радасць! Не было ж ні дэманстрацый, нічога, але людзі вельмі радаваліся, што скончылася вайна. Тут базары былі вялікія, і я памятаю, што надвор'е было такое цёплае-цёплае, і людзі ад шчасця проста плакалі. Гэта цяпер гавораць, а раней што было? "За Родину, за Сталина!" За Сталіна такое малое дзіця жыццё б аддало! [61]. 9 мая я ехаў недзе ў Карэлічы, але не даехаў. Пачалі па дарозе ўсе страляць навокал, усе радаваліся. Адзначалі потым, канешне. Быў гармонік, музыкант граў, мы танцавалі [68].

Словы М.Л. Кавалевіча могуць стаць падсумаваннем расказу міран аб вайне: Ніхто не ведае, што такое выбухі над галавою, ніхто не ведае, што такое вайна, не перажываўшы. Гэта жахлівая справа. Лепш паўгалоднаму сядзець, чым пераносіць вайну. Таму што кладзешся спаць і не ведаеш – устанеш ты ці не ўстанеш. Хто ведае, куды гэтая бомба ўпадзе, куды тая ракета зараз упадзе. Жах, калі ўспамінаеш, не хочацца ўспамінаць... Дай Бог, каб вы не ведалі, не адчувалі ніколі, што такое вайна. Бацькі многія пайшлі на фронт. І кожны вестачку чакаў, вестачку: жывы ці не жывы. У мяне старэйшы брат пайшоў на фронт. У мяне мамы не стала, памерла ад тыфа. Брат перажываў вайну, на фронце быў. Гаўбіначная артылерыя. І калі ён вярнуўся з фронту не цэлы і здаровы, ён думаў, што я-та ўжо мужны мужчына, перанёс вайну, не буду плакаць, калі роднага брата сустрэну. [Плача.] Ну мы сустрэліся, расплакаліся, што няма ўжо мамы. Мама ёсць мама... [32].

Раздзел III.

ПАСЛЯВАЕННЫ МІР

Скончылася вайна. На твары Міра яна пакінула адбітак, які доўга яшчэ прыйшлося залечваць міранам. Значная частка мястэчка была спалена або зруйнавана, выгаралі цэлыя вуліцы. Пасля вайны ўвесь Мір быў спалены [29]. Горад моцна быў разрушаны, усё згарэла [16]. Мір быў увесь разбіты. І будынкі былі ўсе разбітыя. На гэтай вуліцы ніводнага дома не засталася [21]. Натуральна, што адной з найвялікшых праблем пасля вайны стала жыллё, для многіх ратаваннем стаў замак, які пагарэльцы пачалі абжываць яшчэ ў час вайны. Не было ж дзе жыць, Мір згарэў. Дык мы ў замку пасяліліся [59]. Парабкі жылі ў замку, дамы іх былі зруйнаваныя вайною. Бамбілі. Як упадзе гэтая бомба, спаліць хату, дзе дзявацца? У замак ішлі. Там абсталююць сабе які вугал. Так і жылі. Замак таксама быў вельмі разбураны. Вельмі [11]. У замку жылі сем'і рабочых спіртзавода. Шмат людзей жыло. Цалкам увесь замак быў загрузаны. Пасяліліся ў замку, мабыць, у 1942 г. У замку жылі ў вежы, якая адразу направа, на другім паверсе. Драўляныя сходы былі. Адна сям'я на паверсе жыла. Здаецца, што вялікая вежа, а як зойдзеш, то вуглы ды вуглы... Нам як паставілі койкі, драўляныя пазбіваў тата, то і месца не засталася, то вось так і жылі [21]. Пасля вайны я жыла сем гадоў у замку. Гразната. Цемната. Чарната [4]. Жылі ў самім замку, у прыбудовах, там каля яго агароды былі. Усяго там жылых пакояў, можа, дзесяць [84]. Замак вырашыў жыллёвае пытанне. Я туды хадзіла да сябровак. У паўднёва-заходнюю вежу не хадзіла, там жыла адна сям'я Станчыкаў, яны нікога туды не пускалі. Яшчэ жылі сем'і Крупко, Барышка [25]. Дваццаць пяць і больш сямей жыло ў замку. У 1950-я выселілі апошніх [8].

Іншыя вырашалі праблему з жыллём хто як мог: людзі ішлі на кватэры да тых, чым дамам пашчасціла ацалець, сяліліся ў зямлянках і сута-рэннях. Жылі людзі адразу пасля вайны ў зямлянках, цяплюшках (падвалах) [50]. Успамінае В.К. Сініца: Нікога ў мяне тут не было. Жыла ўсюды. Тут адна жанчына была з Ленінграда, яе бацька пры цары бухгалтарам працаваў. Я пару начэй у яе пераначавала. Яе потым арыштавалі, Саветы ўжо, савецкая паліцыя. А ў другой жанчыны муж быў партызан, яна на кухні жыла з двума сынамі. І я да яе прыйшла. Яна з двума сынамі на ложку спіць, і я тут сплю. Разам на той кухні і жылі. Тут недалёка

стаяў хлёў, у ім пакойчык быў зроблены, там жанчына жыла з двума дзецьмі. Мне не было дзе жыць, і я пайшла да яе, потым замуж выйшла, і мой муж таксама сюды перайшоў. Там мы жылі да 1950 г., пакуль свой дом не пабудавалі [61]. Я жыла на кватэры па вуліцы Танкістаў, потым ад яе замуж выйшла. У бабкі пакойчык маленькі быў, я нават нічога не плаціла. Раней людзі былі лепшыя, не такія, як цяпер, усе добрыя, свядомыя, сябравалі [16]. *Расказвае Н.С. Навіцкая:* Мір быў спалены. Далі нам домік каля замка. Жылі я, мама, тры браты. Потым прыехаў начальнік і выгнаў нас. Мой будучы муж [*дырэктар спіртзавода Навіцкі*] забраў нас сюды [*у былы дом кіруючага князя*]. Сказаў: “Ідзіце, жывіце”. Не было нічога. Салому на падлогу насцілалі і спалі, так і жылі. У гэтым доме нас жыло: мы сям’я, намеснік і бухгалтар з сям’ямі, дзяўчына-тэхнолаг, майстар. Кожнай сям’і па пакоі [45].

Распавядае Я.В. Заяц: Тут людзі жылі, дай Бог ім здароўя, дык яны нас узялі. А так ніхто мяне не хацеў браць: дзіця малое, тры месяцы. А на зіму, кажуць, будзе ж плакаць. А ўжо пялюшкі замярзалі... [*Плача.*] А яна (дачка) была спакойная. Я ёй дам цукру, хлеба ў анучку накладу, і яна смактала і спала. І хлопчык у нагах. Чатыры сям’і было ў хаце. Наша сям’я была: я, двое дзяцей, свёкар і свякроў. Адна жанчына яшчэ там жыла, маці з дачкою, адна сям’я. Усе хварэлі на тыф, але наша сям’я – то не. А тыя гаспадары так нас палюбілі, плакалі, як мы адыходзілі. Маленькі пакойчык у сваёй хаце скончылі, пайшлі. Нічога ім не плацілі, так пусцілі. У іх дроў не было, а мы мелі дровы. Мы не плацілі, мы давалі дровы, палілі печ. Яны рады, што прапаліць ёсць, яны ж старыя. Яшчэ мой свёкар быў шавец. І боцікі паправіць, туфлі. Дык хто-небудзь прынясе ці сыр, ці яечка, так мы ўжо падзелімся з імі [30].

З цягам часу Мір адбудоўваецца. Церпячы нястачу, міране набываюць, а часцей будуюць сваё жыллё. У 1945-м, як прыехалі [з *Нямеччыны*], мама яшчэ ў замку жыла. Потым ужо глінабітку мама купіла. І мы ўсё ў той глінабітцы гадаваліся. З гліны злепленая (як краты такія абмазаныя). Пад адной коўдрай спалі на падлозе [21].

Успамінае Я.В. Заяц: Цяжка было. А будаваліся! Будоўля! У нас была карова і цялушка. Цёлка мелася ацяліцца. А ў нас быў хлёў не скончаны там. Хата згарэла, а скаціна там стаяла, у тым будынку, яна ацалела. Мы аддалі гэтую цёлку, і нам далі за цялушку дрэва. Людзі з Лужы, яны выезджалі ў Польшчу, палякі. У іх было дрэва, яны нам аддалі, а мы ім далі карову, бо ў іх партызаны ўсё пабралі. А ў нас была мацёра свінка, і яна дала нам шмат парасяткаў. А там, у Лужы, у людзей не было ні парасят, ні кароў, бо ўсё партызаны забралі. Дак мы давалі па парасятку людзям, а нам людзі прыязджалі на кані, прывозілі тое дрэва. На гэты

во дом. Свёкар быў і мая свякроў была. Лужа – гэта радзіма свякрові. Жыта расло ў нас пасеяна, яшчэ да калгаса. Было 4 моргі зямлі сваёй. У нас было пасеяна збожжа, калі яшчэ была вайна, у нас яшчэ немцы былі. Майстры рабілі дом, а мы зжалі, змалацілі і ім далі збожжа, хлеб. А яны самі васточнікі, з Расіі прыезджалі, яны і пабудавалі гэты дом. А пасля ўжо канчалі самі. То парасятка прадавалі, то тое [30]. *Узгадвае В.К. Сініца:* Мы будавалі дом, то не было пераапануцца ў што. Знімеш кашулю, памыееш, высахне – зноў апранаеш. Калі атрымаў 10 рублёў, то не разменьваеш, нават без хлеба будзеш сядзець, а не размяняеш [61].

Была магчымасць атрымаць дапамогу ад дзяржавы: выдаваліся банкаўскія пазыкі, бясплатны лес на будаўніцтва. Пасля вайны лес давалі бясплатна. Вывозілі, хто як мог. Збіралі талаку і вывозілі [23]. За свае сродкі будаваліся. Лес толькі нам далі бясплатна. Бралі пазыку, потым выплочвалі. За дапамогай не звярталіся. Мы сваімі сіламі. І то, у нас жа, ведаеце, пасля вайны, во, кажа: “Сініца бэльвэдэр пабудоваў!” А той “бэльвэдэр” – пакой, спальня ды кухня. Ужо потым сын прыбудаваў, і гэтыя гаражы сын прыбудаваў [61]. Адразу пасля вайны ў мяне не было хаты, я яе пабудоваў у 1950 г. А жыў я ў лазні, быў загадчыкам лазні і жыў там. Калі нарадзілася першая дачка, узяў пазыку на 5000 рублёў і пачаў будаваць дом [5].

Аднаўляліся і адбудоўваліся грамадскія ўстановы ў Міры. Расказвае У.У. Лабаза: Во гэты дзіцячы садок, што зараз, яго ж будавалі, ён быў аднапавярховы. Пры Польшчы там банк быў яўрэйскі, а яго ўжо на райкам будавалі, другі паверх зрабілі. Так прыйшлі да Блэха, муляра, таму што гэты Блэх пры Польшчы будоваў гэты банк. Прыйшлі да яго: “Пане Блэх! Ці вытрымае фундамент, калі мы другі паверх паставім?” – “Калі я буду будаваць, то вытрымае, а калі хто – то я не паручуся!” Ну, яго ўзялі, і ён будоваў. Дзе польскія цагляныя будынкі лічылі непатрэбнымі, гэтыя будынкі разбіралі, ачышчалі і вазілі сюды. Можа, тут і ў Міры, можа, дзе на раёне, адным словам, будынкі, якія падлягалі ўжо зносу. Можа, і не падлягалі, але на райкам калі трэба было, усё ішло, як сказаць, пад нож. І яму [Блэху] гэтую цэглу хлопец падаваў. І вось аднойчы трапіла гэтая цагляна не польская, а руская, ён, доўга не думаючы, як махнуў на гэтага хлопца: “Я табе дам, сукін сын ты! – гаворыць, – савецкую мне цэглу падаеш!” Ён такі быў, што ого-го! Тут шмат было некалі, фундамента заставаліся. Гэта зараз іх разбурылі ўсе. А на кожным фундаменце ён сваё Ф.Б. – Фелікс Блэх, і дату, год. Наўрад ці захавалася [38].

На будаўніцтве працавалі палонныя немцы. Палонных немцаў прывезлі са Стоўбцаў на будаўніцтва [50]. Сельсавет пабудавалі палонныя немцы. Каля дзіцячай бібліятэкі там цагляныя будынкі. Гэта па-

лонныя немцы будавалі турму. Каля міліцыі трымалі палонных. Аднаго палоннага трымалі доўга, звалі яго Людзвіг. Ён хадзіў куды хацеў. Прыходзіў проста так, з ім размаўлялі, смяяліся. Звычайны чалавек [23]. Спачатку кіраўніцтва таксама было ў замку. Потым райкам перанеслі ў будынак па вул. Чырвонаармейскай, дзе раней была польская гміна, народны суд побач. Райаддзел там, дзе зараз кухня дзіцячага садка. У яўрэйскім банку дабудавалі другі паверх, перанеслі райвыканкам па Касцельнай вуліцы [38].

Пасляваенныя гады засталіся ў памяці людзей як часы страшэннай нястачы, не было самага неабходнага: ежы, адзення, абутку. Кожны выжываў як мог. Пасля вайны голад быў. Мы хадзілі па палях, збіралі мёрзлую бульбу [10]. Хто дасць місачку мукі, дасць буханачку хлеба. Спячэш пышку з бульбы мёрзлай [72]. *Расказвае Ю.І. Бычко:* Прыехала я да братавай хаты. Брат быў яшчэ на вайне. Засталася тут жыць, на працу ўладкавалася. У братавай [жонкі] кармілася. Яе маці збірала мінулагоднюю бульбу і пякла – “пышкі” называлася. Арганізм яе не прымаў, баяліся, каб не вырвала, бо будзем галодныя [14]. Пышкі пяклі. Чакалі лебяду, крапіву, малаком запраўлялі [44]. *Лягчэй было тым, хто змог захаваць свойскую жывёлу ці хоць нешта прыхаваць ад немцаў і партызан.* Мама ж яшчэ кароўку трымала. Купіла яшчэ цялятка, ды глядзела, ды траўку рвалі. Вось малачко гэта і выратавала толькі ўсю сям’ю [21]. Я не галадала пасля вайны. Мы закапалі каўбасы, сала, мяса перад вайной. Немец адыйшоў – мы адкапалі. Ніхто не памёр ад голаду. Усё было [79].

Але міране ўспамінаюць, што значна цяжэй было “васточнікам”, якія прыходзілі ў Мір у пошуках ежы. У 1946 г. моцнага голаду ў нас не было. Галадалі ў асноўным на Украіне. Там засуха страшная была. Палова Украіны і ў нас была [24]. Прыязджалі і з усходу – “васточнікі”, казалі, што са Смаленска [44]. Яна вон [жонка] збірала каласкі на полі, дык і то забаранялі. А можаце верыць, не верыць: канюшыну чырвоную, кветкі ў ступе таўклі і такія калачы во пяклі з канюшыны. Гэта Магілёўская вобласць, 1946 г. Пасля вайны з Магілёўшчыны, Міншчыны ехалі сюды. Адзенне везлі на абмен, хто што меў. Галадоўка была на самай справе. Тое, што ў нас яшчэ не адчувалася, ва ўсходніх абласцях перажылі [32].

У пасляваенныя галодныя гады міране вярнуліся да вырабу хлеба ў хатніх умовах. Пайду, аеру нарву, дык свой хлеб пякла. А пасля лісце збірала. Купіла і дзежку, і ўсё [37]. Хлеб свой пяклі. Адразу пасля вайны то неўраджай быў. Трохі малавата было, але ж перажылося. То пазычалі ў багацейшых, то так год і прайшоў [59]. *З расказу Я.В.Заяц:* Насіла збожжа малоць аж за дванаццаць кілометраў. Гэта на сваю радзіму [в.Турэц]. А

на сваіх жа плячах. Да і начавала там ноч. А дзяўчынку карміла. Прыйшла, а дзяўчынка перастала браць грудзі. А мае грудзі разнесла, страшна. Цяжка было на млын занесці на плячах. А колькі занясеш – пудзік, болей не падымеш. З пару гадоў пасля вайны было так. З хлебам было цяжка першых пару годзікаў [30].

У такіх умовах увядзенне карткавага забеспячэння насельніцтва хлебам успрымаліся сапраўды як клопат дзяржавы, як даброта; гэта з'яўлялася хоць некаторай гарантыяй пэўнага мінімуму, неабходнага для выжывання. На хлеб пасля вайны былі чэргі жудасныя. Па картках то хоць калі, ды атрымаеш, а без картак можаш і не дастаць [61]. Карткі – такія квадрацікі. Калі на два дні хлеба даюць, то два вырэзваюць [61]. Там пазначана было, якая сям'я, і адну картку адрывалі, колькі булак хлеба. А чарга якая была, вой! [11]. Потым прадукты бралі ўжо ў магазінах, па картках атрымлівалі. Хлеба давалі, солі давалі па картках. Болей нічога. Цукру не давалі [21]. Атрымлівалі хлеб па картках, але мала было, не хапала. Сям'я вялікая была, шэсць чалавек нас дзяцей было [29].

Аднак карткі выдаваліся толькі тым, хто працаваў у дзяржсектарах, і іх утрыманцам. Я ўладкавалася на пошту, паштальёнам. Атрымала картку на 500 г хлеба. Тады на ўтрыманцаў давалі па 300 г, на рабочых 500 [14]. На мяне спачатку карткі на хлеб не давалі, я ж не член сям'і гаспадыні. А потым я схадзіла ў сельсавет у Жухавічы, узяла даведку, што мае бацькі загінулі, тады ўжо сталі даваць карткі. А прадавалі хлеб па вул. 17 верасня, там дзе гасцініца была раней. Там быў ад маслазавода будынак, там мы стаялі ў чарзе, малако прадавалася, нам прывозілі. За грошы прадавалася ўсё, хлеб – па картках [16].

У 1947 г. карткавая сістэма была адменена, што было ў большай ступені прапагандысцкім актам: харчовая прамысловасць не забяспечвала патрэбы насельніцтва, а ўвядзенне вольнага гандлю хлебам прывяло да велізарных чэргаў і нарміраванага продажу. Калі адмянілі карткі, хлеба больш стала. Але чэргі былі, канешне, былі [21]. Адмянілі карткі – сталі чэргі вялікія [45]. *За хлебам міранам прыходзілася ездзіць ажно ў Мінск.* Голаду ў нас не было, лебяды ніколі не елі. Праўда, у Мінск за хлебам ездзілі. Спецыяльная машына была крытая, “таксі” называлася. Мужыкі збіраліся з бліжэйшых вёсак і ехалі ў Мінск за хлебам, прывозілі яго ў мяшках. А мая сястра сына ў інтэрнат аддала, сама толькі з дачкой засталася, так лепей, сытней [25]. Дык во так было, грошы я атрымаў, а хлеба тут не возьмеш, можна прастаяць і не ўзяць. Дык што, грошы ёсць, значыць, пяхком да Стоўбцаў, там сеў на поезд, паехаў у Мінск, пару мяшкоў купіў хлеба, прыехаў у Стоўбцы, а са Стоўбцаў – на гарбу

дахаты. Ні абутку не купіш, не было тут [53]. Мы ездзілі па хлеб у Мінск, тут булку даюць, а мы паедзем у Мінск на машыне, купім мяшок хлеба і прыедзем дадому. Многія ездзілі. І батонаў купіш, і ўсяго. Бо тут батонаў не было [61]. За прадуктамі ўвесь час у Мінск ездзілі. За каўбасой, мясам, крупамі, тут жа ўсё былі чэргі [45].

Не ўлепшым былі справы пасля вайны і з прамысловымі таварамі. Людзі ў прамым сэнсе слова былі голыя і босыя. У нас не было нават пераапануцца. Без трусікаў хадзілі. Возьмем рубашку, шпількай зашпілім, ды і ўсё. Вось як хадзілі. Добра, каб якое дзіравае, заштопанае хоць апануць. Перажылі, добра перажылі [21]. Пасля вайны ў 1944 г. усю зіму прахадзіла ў басаножках. Так што вы думаеце, так адна я? Амаль ўсе так прахадзілі. Насілі, што ў каго было. Дзе вёскі былі не спаленыя, то не так жылі людзі [61]. Насілі, што засталася. А пры Польшчы ж ніхто не рабіў вялікіх запасаў, таму што ўсё было ў крамах. Гэта ж ужо потым, калі чаго няма, дык пачынаюць назапашваць, каб на потым было. А тады ўсё, што трэба, – пайшоў і купіў [39]. Хадзілі Бог ведае як. Я пасля вайны панчохі не ведала як апануць, каб не было дзіркі. Мабыць, яны насіліся па тры-чатыры гады, зашываць нітак не было. Недзе выцягнеш, і так, каб толькі паміж спадніцай якой. Ну, там Бог ведае як хадзілі дрэнна [39].

Успамінае Ч.А. Шуміцкая: Гэта ж 1949 г. Няма чаго абуць, няма чаго апануць. Вось танцы. Мне няма чаго абуць. Вось, уявіце, хажу басанож, мне няма чаго на ногі абуць. Прыходзяць хлопцы: “Пойдзеш?” – “Не, – кажу, – мне няма чаго на ногі абуць”. Яны пайшлі ў лес, зрэзалі асіну, адрэзалі паленца. Выразалі падэшву, як вусцілка. На гарышчы знайшлі халяву скураную, з іх два раменьчыкі, прыбілі. Басаножкі зрабілі. І я пайшла на танцы. Ой, як танчыла! Яшчэ і з поспехам! [80]. Зімой я хадзіла: басаножкі на колодцы драўлянай і шкарпэткі. І так усю зіму прахадзіла [61]. Басаножкі самі рабілі. Падэшвы з дзеравяшак габляваных, на падэшве разрэз. Рамушкі ткалі, як паясы. Наперакрыж ды вакол нагі, ды мацавалі цвікамі. Падэшвы з бярозы, дубу, клёну рабілі [62].

З расказу Л.І. Лабоцкай: Неяк паступіў [у ВНУ] старэйшы брат, потым мяне пацягнуў. Памятаю, гэта быў 1949 г. Ён прыехаў і кажа: “Пішы заяву ў ВНУ”. Я кажу: “Коля, у мяне няма ў чым, у чым я паеду здаваць, я ж у адных латках сяджу”. Потым тая, што пайшла замуж за майго брата, Ніна. Яны вышэйшая за мяне ў два разы і ў два разы таўсцейшая. Але ў яе была старэйшая сястра, якая ёй з нейкіх кавалкаў пашыла сукенку. Так гэтая Ніна мне кажа: “Я табе дам сукенку. Вось я іду ў першую плынь, а ты ў другую. І ты паедзеш у маім”. І я паехала. А каб яшчэ ж нешта было для змены, у яе ж толькі іспыты здаваць. А трэба было ў нечым, ну, там у інтэрнаце сядзець, яшчэ нешта. Так я жала жыта ў сваёй цёткі Марусі,

у сваёй сваячкі за плату. І вось я два тыдні жала жыта сярпом, а яна мне купіла батысцік чырвоны, у дробны гарошак, ды пашыла сукенку. Божа, гэта быў такі падарунак лёсу! Вось як я прыехала здаваць уступныя [эк-замены] [39].

Выходзілі з гэтага становішча, успамінаючы старажытныя спосабы выжывання, вяртаючыся практычна да натуральнай гаспадаркі. Пасля вайны ўсё дамацкае насілі. Мама ткала, я прала. Бялюткае адзенне было. Палатно, як саткуць, у рэчцы мочаць, а потым, разаслаўшы па траве, сушаць. Пазней ужо паркалі з'явіліся [62]. Вязалі, пралі. З воўны, са льну. Кофтачкі, панчохі, шкарпэткі. Неяк адбельваліся трошкі, а можна і шэрыя. А палатно адбельвалі: складвалі гармонікам і пралі, зложанае акуналі ў сажалкі, вымалі, наложачь – пацягнулі, і яно расцягваецца [80]. Усё ж пагарэла. У маёй мамы лён быў, ніткі напралі, ды мая мама выткала такія клетачкамі чырвона-сінімі, і мы панашывалі сабе сукенкі, спаднічкі і рубяхі льняныя. Наткалі, набялілі – і голыя не хадзілі [30]. А жанчыны беларускія такія працавітыя! Узяліся за палатно, рабілі шарашак, гэта для мужчынскага адзення, фарбавалі яго, прыносілі такія шарашковыя порткі да таты шыць. Тата быў добры кравец. З палатна такія кофтачкі вышываныя беларускія прыносілі да мяне, каб я вышывала крыжыкам. І мы ж голыя не хадзілі. Што мелі – то насілі. У мяне быў касцюм беларускі сваёй работы. Спадніцу звязала кручком: чырвонае, зялёнае, чорнае. Кофту тата пашыў. Я прынесла палатна з вёскі, так пашыў мне кофту, я вышыла беларускі арнамент такі прыгожы. Фартух зрабіла, абвязала салатавымі ніткамі. А пасля вайны халацік у мяне быў і школьны фартушок атласны. А на ногі сандалі, таксама даваенныя. А потым ужо хлопчыкі выраэзвалі падэшвы драўляныя і раменьчыкі, і мы ўлетку насілі такія сандалеты. Гэта ж босы не пойдзеш у царкву! А зімой насілі валёнкі. У мяне такія валёначкі былі добрыя, што хоць ідзі ў клуб на танцы [11]. Адзенне было дарагое. На зарплату не купіш. Зімой насілі старэнькія паліткі, на нагах такія валёнкі ці буркі, мама пашыла сама. Ваты якой, старое што-небудзь. А галошаў не было, як мокрае надвор'е, то ідзеш. А што рабіць? Галошы з'явіліся пазней [21].

У такіх умовах увядзенне працоўнай уніформы падавалася сапраўдным падарункам лёсу. Была ж маладая, хацелася пасля работы і на танцы схадзіць. Адна штапельная сукенка была бардовая з кароткім рукавом. Гэта ў мяне была на свята гэтая сукенка. Але на працу пашылі нам формы, загадчыца зрабіла нам формы зялёнага колеру. Нас было тры афіцыянткі, яна нам усім пашыла формы ваўняныя [16].

Успамінае Л.І. Лабоцкая: Але жанчыны заўсёды імкнуліся быць прыгожымі. Аловак калі быў які, адзін на дваццаць дзяўчат, то дзялілі

яго на маленькія кавалачкі. Але часцей за ўсё вуглем, звычайным вуглем, фарбавалі попелам, чым толькі брові не падфарбоўвалі! Але бураком вусны не фарбавалі, але спрабавалі. [Смяецца.] А так пудра, пудра таксама нейкая была. Але мы ўмываліся зёлкамі, каб быў матавы колер твару, замест пудры, так крываўнік сушылі, запарвалі, умываліся. Ён дае цудоўны колер твару. Малаком замест крэму, хто меў там кароўку – смятану замест крэму. Мёдам мазалі твар, але гэта калі ён быў. Але прыгожымі заўсёды хацелі быць, асабліва маладыя [39].

Пасля вайны ў Міры адкрылася некалькі магазінаў. У параўнанні з “польскім часам” колькасць іх была мізэрнай, не 150, як пры Польшчы, а ўсяго 5. Успамінае В.А. Бурлыка, якая працавала прыбіральшчыцай у магазінах: А тут магазінаў у мяне вельмі шмат прыбіраць. І магазіны гэтыя, падумайце: хлебны, гасмаг, культмаг, раймаг, мясны. Пяць магазінаў, да ўсё такія вялікія [9]. *Толькі набыць што-небудзь у гэтых магазінах было вельмі цяжка. У магазін была з вечару чарга, каб купіць хлопцу на ножкі баціначкі. І начуем там недзе каля магазіна. Прыйдзеш – а калі возьмеш, а калі і не, нічога не возьмеш. Як стануць біцца, як стануць скубсціся! Але ж купіла баціначкі і касцюмчык нейкі купіла. Памятаю, мякенькія баціначкі купіла яму, цэлую ноч у чарзе стаяла. А па цукар! Цяжка было цукру дастаць. Як на лякарства купім неяк. Хаця б дзіцяці на лякарства, хто ж яго так піў ці еў. Прыйдзеш, той цукар прынясеш – і плечы чорныя, і галава пабітая. Хай Бог абносіць! Цяжка было. Хлеб да соль. Бульба – галоўнае. То ўжо ж не голад, ужо ж не памрэш [30]. Мой муж вучыўся у Мінску, то я больш ні за чым не ездзіла. Ён там сам то сукенку купіць, то што. Тут такога не было. І суседцы сукенку прывёз [61].*

З мэтай упарадкавання продажу нешматлікіх тавараў ва ўмовах татальнага дэфіцыту было ўведзена першачарговае забеспячэнне спажывецкімі таварамі некаторых прывілеяваных груп насельніцтва (напрыклад, інвалідаў вайны). Размеркавальная сістэма, у сваю чаргу, парадзіла новы спосаб набыцця рэчаў: па знаёмстве, ці па благу. Магазіны з 1943 г. былі зачынены і вывезена ўсё. А пасля вайны ўжо прывозілі. Я працавала на пошце, то інвалідам давалі то нейкае сукно, то што. Прыходзіш у магазін – выбірай, інваліды. У нас тут адзін інвалід жыў адзінока, кажа: “Мне гэта нічога не патрэбна, а ты сабе хочь на касцюм вазьмі”. Я кажу: “А колькі ж гэта будзе каштаваць?” – “Ну, – кажа, – твая месячная аплата”. Ну, яму ж гэта казалі, яму ж задарам не далі, проста, што ён інвалід, і яму першаму прапанавалі. Прыгожы матэрыял. Прыйшла раіцца з бацькамі, яны кажуць: “Не ведаем, рабі, як хочаш”. Але я ўзяла. Гэты касцюм даношвала яшчэ старэйшая дзяўчынка

мая [11]. Адзін раз старшыня райвыканкама, ён сам быў з Ярэміч, дапамог мне купіць кавалак тканіны. Тады ж не ўсім можна было купіць. Мала давалі. Тады выдзялялі. І ён мне выдзеліў, і я пашыла сукенку. Але я нават ні разу яе не апранула. Пакінула на працы ў сталовай. Прыйшлі ўначы, адчынілі дзверы і тую сукенку ўкралі [61].

У такіх умовах актывізаваліся натуральны абмен і нелегальны прыватны гандаль, на мове дзяржорганаў гэта называлася спекуляцыя. Былі людзі, неяк гандлявалі. Паедуць папрывозяць. Так яны ж дорага хочуць. Ці бензіну дастанеш, во паліць лямпачку, дык то мукі, то жыта трэба даць. Нейк жа ж кідаліся, неяк мянялі [30]. Мама паедзе ў Наваградак, купіць карову, тут карову прадасць. За гэтыя грошы зноў паехала ў Наваградак. Вось на гэтыя грошы і паставіла ўсіх на ногі [21]. *Узгадвае С.І. Самец:* А ўсё папалена! Як я бачыла Мінск! Адна дзяўчына ездзіла ў Мінск, спекуліравалі. Тут накупляе масла, яшчэ ж аднаасобнікаў шмат было. Масло, сыр вязе ў Мінск. А тамака ўжо дзе якія цвікі, дзе што. Мама кажа: “Таля, можа б ты цвікі прывезла”. А яна: “Няхай едзе Соня са мной. Я завяду да знаёмай, то як будуць, то возьме, таму што, – кажа, – мне тавар назад таксама трэба везці”. А яна цукру возьме, ну, чаго тут няма. Людзі мелі грошы. Бо кожны ж трымаў кароўку, скаціны шмат, гаспадарка. На базар пойдзе, прадасць там сыр, малако, масла [59].

У Міры расказваюць шмат гісторый пра золата, якое было схавана ўўрэямі падчас вайны. Гісторыі гэтыя часцей за ўсё маюць аднолькавы сцэнарыі: тыя, хто ўзяў на захоўванне ўўрэйскае золата, а потым не аддаў гаспадарам, якія вярнуліся за ім, – памерлі ў страшэнных пакутах. Былі тут канфлікты, скандалы пасля вайны. Находзілі шмат ўўрэйскага золата [7]. У ўўрэяў у кожнага было шмат золата. Можа быць, у замку яшчэ і зараз замуравана, хто яго ведае. Да халеры гэтага золата было. Тут склад газы зрабілі ў гэтым падвале. І яны бачаць, што цэгла як быццам бы свежанькая замуравана, яны пастукалі: там пуста, дасталі, а там золата. Ужо Саветы тут былі, пасля вайны. Паміж сабой падзялілі і ўсё. Знаходзілі і яшчэ. Па вуліцы Першамайскай саджалі дрэўца, капанулі, а там нейкі гаршчок ці што выкапалі. А там дзяржбанк быў, калі ўжо раён быў. Так загадчыца хапанула адтуль, а астатняе дзяржаве аддалі [38]. Каля царквы быў дом. Там у падвале гандлявалі газай. Адночы па прыступках кацілі бочку. Яна стукнула выпадкова ў сцяну і разбіла сцяну. Там аказалася шмат золата. Уўрэй, гаспадар золата, прыйшоў да гандляроў газай і папрасіў: дайце мне трохі, а астатняе вазьміце сабе. Але яму нічога не далі. Яны і іх сем’і памерлі ў страшэнных пакутах ад рака [43]. Уўрэі аддалі золата на захоўванне Русецкаму,

майму суседу. Ён шаўцом быў. Ён нават па-яўрэйску размаўляць умеў, і ён да кожнага ў давер увайшоў. Яны ж ведалі, што ім хана, заб'юць, і ў кожнага золата было. І яны: "Сцёпа, на табе золата, калі мы выжывем, то дасі нам там палову ці колькі. А калі памрэм, заб'юць нас, значыць, сабе забярэш". І вось адзін сыноч яўрэяў, ён ведаў, што бацькі аддалі яму золата на захоўванне. А ён дэмабілізаваўся разам са мной, мы разам ехалі. І ён прыйшоў праз нейкі час да Сцёпы, а жонка ў яго была, ой-ёй-ёй!, язва такая, што не дай Бог! Яна на нас, гэтых усіх парабкаў княжацкіх: "Халуі гэтыя!" Яна сябе лічыла, ого! А непісьменная была, але мяшчанка, у Міры жыве! А мая сястра боты да Русецкага прынесла рамантаваць, прыйшла за ботамі, а Сцёпы не было, яна на кухні сядзіць, а яўрэйчык у прыхожай, прыйшоў. І ён да яе: "Цёця Надзя, мае бацькі я ведаю колькі вам далі золата, дайце мне хоць палову". – "Якое золата, ніякага золата мы не ведаем!" – "Ну як гэта, не ведаем, я ж ведаю колькі нават". Бацькі загінулі, а ён застаўся. "А дзе дзядзя Сцёпа?" – "Няма, няма, і яго не будзе, ідзі-ідзі адсюль!" І яна так яго і прагнала. І ён, адыходзячы, гаворыць: "Ну, вы з гэтага золата ніякай карысці не будзеце мець". І праўда. Хутка гэты Сцёпа захварэў ракам, памёр. Як сын здзекаваўся над ёю, Божа мой! Яна так памерла, у пакутах памерла. Дачка таксама замуж не выйшла, а яна ўжо ў гадах была, таксама рак лёгкай, і памерла [38].

Але ёсць гісторыі і іншага характару. Яўрэі без ведама гаспадароў зрабілі дзірку ў сцяне і схавалі туды сваё золата. А калі яны вярнуліся за золатам, гаспадары дома былі, абедалі. Яўрэі разбілі частку сцяны, дзе захоўвалася золата, дасталі яго і частку далі гаспадарам за тое, што захоўвалася тут без іх ведама. Дом належаў Васілю Крупцы [26].

Адразу пасля вызвалення Міра тут пачаўся новы перыяд гісторыі, які жыхары Заходняй Беларусі называюць "Другія Саветы". Міране адзначаюць, што пры фарміраванні органаў улады на ключавыя кіруючыя пасады мясцовых не прызначалі. Старшыня райвыканкама быў прыезджы. Нейкія расійскія тут сталі прызначацца. Тут шмат іх было, прыезджых [16]. Сваіх начальнікаў у нас не было, прысылалі з Расіі [61]. Мясцовыя ў гаркаме не працавалі, прысылалі. Бог ведае, адкуль яны былі. І будынкі лепшыя пазабіралі, каб жыць [76].

Добрым стартам для кар'еры савецкага функцыянера з'яўлялася недалёкае партызанскае мінулае. Расказвае былая партызанская сувязная Н.С. Навіцкая: Многія былыя партызаны, нашы сябры, займалі кіруючыя пасады ў Міры. Жалезняковіч, Дзенісенка, Царук. Мацко працаваў у райвыканкаме, а потым – дырэктарам мясакамбіната, Цоб-

кала – дырэктарам мірскай школы [45]. Скараходкін – старшыня райкама, Жалезняковіч – старшыня райвыканкама, Дзенісенка – намеснік старшыні райвыканкама. Гэта партызаны былі. Жалезняковіч быў пры Польшчы асуджаны на пажыццёвае зняволенне, потым яго вызвалілі ў 1939 г. [61]¹. Пасля вайны дырэктарам спіртзавода стаў Навіцкі, з партызан [21]. Начальнікам пашпартнага стала быў Рабіновіч, ён сына свайго ў партызаны адправіў. Потым яны зніклі недзе [55].

Міліцыя фарміравалася з былых партызан [61]. Пасля вайны ў міліцыі ў асноўным партызаны былі. Пілі гарэлку кожную сераду і нядзелю, таму што базар быў у гэтыя дні. Гарэлка прадавалася з бочкі, на базар прывязуць бочку гарэлкі. Нікога яны не баяліся. Яны былі ўсе пры ўладзе [76]. Міліцыя прыходзіла, арыштоўвала, судзілі. А справядліва ці не? Нам тады здавалася, што калі арыштоўваюць, то справядліва, за так не арыштоўваюць [61]. З міліцыяй не звязваўся ніколі. У нас быў рабочы чалавек, даўно ўжо ён памёр, так ён казаў: з міліцыяй не звязвайся, з калгасам і з адной справай. Ну і справядліва [29].

Адразу пасля вайны ў ваколіцах Міра заставаліся рэшткі банд. Я працаваў операм у міліцыі па вуліцы Кірава, дзе зараз дзіцячая бібліятэка. Былі банды, у асноўным мясцовыя, паліцаі. Падпальвалі, забівалі [50]. У бандыты ішлі таму, што лічылі сябе пакрыўджанымі [1]. Банды супраць камуністаў змагаліся. Жылі ў лясках, і нічога так, добра жылі. Мабыць, сваякі дапамагалі [25]. Яны рабавалі мясцовае насельніцтва, знішчалі мяцовых кіраўнікоў, супрацоўнікаў міліцыі [8]. Банды займаліся грабжамі, выразалі сем'і. У парку тут пахаваны афіцэр міліцыі, Зуеў, яго застрэлілі ва ўпор [48]. Адзін з бандытаў схваўся на гарышчы дома, міліцыя акружыла гэты дом. Толькі Зуеў не пабаяўся, залез на гарышча. Бандыт застрэліў яго ва ўпор. Потым таго бандыта забілі. Пасля вайны Склярэў збіраў падаткі. І калі ён ехаў на возе, бандыты схапілі яго і доўга катавалі, пасля чаго ён і памёр [20]. Носава

¹ Старшыні Мірскага райвыканкама:

Скараходкін Канстанцін Кузміч – да чэрвеня 1941 г.;

Жалезняковіч Павел Арсеньевіч – ліпень 1944 г. – лістапад 1949 г.;

Пархоўчанка Іван Ягоравіч – студзень 1950 г. – верасень 1951 г.;

Ніканаў Аляксей Барысавіч – кастрычнік 1951 г. – сакавік 1953 г.;

Дзятлаў Васіль Бутропавіч – сакавік 1953 г. – снежань 1956 г.

Сакратары Мірскага райкама партыі:

Сосінаў Еўна Ісакавіч – да чэрвеня 1941 г.;

Скараходкін Канстанцін Кузміч – ліпень 1944 г. – студзень 1947 г.;

Грашчанка Піліп Уласавіч – студзень 1947 г. – лістапад 1949 г.;

Жалезняковіч Павел Арсеньевіч – лістапад 1949 г. – ліпень 1952 г.;

Пратасеня Архіп Зіноўевіч – ліпень 1952 г. – снежань 1954 г.;

Калкоў Іван Васільевіч – снежань 1954 г. – снежань 1956 г.

забілі каля Прылук у лесе [59]. Бандыты па хутарах хадзілі, у Мір яны не прыходзілі. Міліцыя рабіла аблавы на іх [48]. З 1 жніўня 1944 г. тут быў арганізаваны знішчальны батальён. Вылаўлівалі рэшткі банд, усю шваль [8]. Рабілі аблавы і хутка іх знішчылі [59]. Банды былі прыкладна да 1947 г. Пасля гэтага былі толькі асобныя выпадкі [8]².

У 1948 г. у Міры пачалася калектывізацыя сельскай гаспадаркі. Сярод першых старшынь калгаса, па ўспамінах міран, былі Бычко, Печанко, Ф.М. Паўловіч, В. Дземідовіч. Бацька як прыйшоў з фронту, арганізоўвалі калгас. Брыгадзірам, акрамя бацькі, яшчэ быў Гурын. Называўся [калгас] “Зорка”. Потым стаў саўгас “Мірскі” [59]. Мы, настаўнікі, працавалі агітатарамі за ўступленне ў калгас. Потым калгасы аб’ядналіся – Вялікае Сяло, Беражное, Мір, Любна – усё стаў адзін калгас³ [84].

Стаўленне да сацыялістычных пераўтварэнняў у галіне сельскай гаспадаркі, як адзначаюць міране, залежала ад маёмаснага стану гаспадароў: тыя, хто нічога не меў, часцей за ўсё ахвотна ішлі ў калгасы; больш-менш заможныя гаспадары, якія павінны былі перадаць у непадзельныя фонды калгасаў значную частку асабістай маёмасці (нажытай непасільнай працай некалькіх пакаленняў), спрабавалі калі не супрацьдзейнічаць калектывізацыі, то хаця б пазбегнуць яе. У калгасы добраахвотна ішлі толькі беднякі, ім не было што аддаваць. Усе астатнія ішлі прымуова [20]. Я зямлі не мела. Калгас арганізоўвалі, я згодная была. У калгасы з радасцю ішлі, аддавалі ўсю сваю маёмасць, прыстасаванні [52]. Гэта цяпер я разумею, што ў калгасе можна жыць толькі дрэнна за працадні. А тады з радасцю сустрэлі калгасы. Жыццё гэта ўяўлялася казкай [68]. У тых, хто меў нейкую маёмасць, быў зусім іншы погляд на калектывізацыю гаспадаркі. Шмат хто не хацеў ісці ў калгасы. Мой дзед не хацеў, ён быў багаты, было ў яго два кані. Хоць які ён багаты, як ён босы хадзіў? Сваім парабкам збожжам плаціў [43]. У бацькоў было 10 гектар зямлі. Да 1946 г. Потым забралі ў калгас. Але бацька не пайшоў у калгас. Так “любіў” гэтую ўладу, што не пайшоў. Да 1950 г. мы працавалі на сваёй гаспадарцы [76]. Спачатку ішлі бяднейшыя, а багатых абкладвалі пастаўкамі, збожжа здавалася ў раёне. Пасля ўсе пайшлі [44].

² У парку каля замка пахаваныя ахвяры пасляваеннага бандытызму: Аляксандр Міхайлавіч Зуеў (1925 – 1950), Мікалай Давыдавіч Носаў (1900–1945), Абрам Львовіч Пазняк (1908 – 1950), Міхаіл Іванавіч Склераў (1917–1943).

³ 30 мая 1950 г. Пленум ЦК ВКП(б) прыняў пастанову “Аб узбуйненні дробных калгасаў і задачах партыйных арганізацый у гэтай справе”.

Для хутчэйшага дасягнення 100% калектывізацыі ўлады выкарыстоўвалі даволі шырокі спектр мерапрыемстваў, сярод іх агітацыя і прапаганда, метады псіхічнага, эканамічнага і палітычнага ціску, рэпрэсіі і высылкі. У калгасы людзі спачатку не вельмі хацелі ісці. Унушалі ім. Я сам праводзіў сходы. Тлумачылі. Канешне, былі такія, хто не хацеў ісці ўсё адно. Тады прымушалі плаціць падатак. Чалавек мог пакінуць сабе на жывёлу, на фураж, а астатняе [мусіў] аддаць дзяржаве. Да тых, хто быў асабліва ўпарты, прымянялі меры: высылалі, саджалі [50]. У калгас мала хто хацеў. Былі і аднаасобнікі. Ім тады давалі цвёрдае заданне, падатак. Вельмі вялікі. Яны з ім, адпаведна, не спраўляліся, тады былі паказальныя суды, і ім давалі па 10 гадоў. Адзін гаспадар, дарэчы, член КПЗБ, доўга не хацеў у калгас уступаць. Так яму старшыня кажа: “Так куды цябе, у балота ці што?” [84]. Карацей кажучы, тых, хто ў калгас не ішоў, ціснулі так, каб ты ледзьве дайшоў [63]. Багатых высалялі [40]. Раскулачвалі лепшых гаспадароў [84].

Аднаасобнікі былі пастаўлены ў невыносныя ўмовы існавання. Старшыня прыйдзе – зямлю забірае, у нас яны не пыталіся – забіралі і ўсё. Яшчэ трэба было збожжа даць засеяць. Паспрабуй не дай! Страшыня па хлявах прабязжыць, знойдзе, адбярэ [19]. Падаткі былі бязбожныя. А забіралі! Я памятаю, было схавана збожжа на гарышчы. Мож, цэнтнер, не больш. Выдралі поўнасю, нават грама не пакінулі. Куплялі потым, каб пасеяць [76]. Я не вучылася, 10 класаў толькі. Тады цяжка было, 1949 г. Гэта было аднаасобніцтва, былі вельмі вялікія падаткі. У нас было 12 га ворыўнай зямлі, 3 га сенакоса, 1,5 га леса. У нас конь быў, карова, свінні, авечкі – усё было. І трэба было вялікія падаткі плаціць. А падаткі былі – непараўнана! Было падаткаў 180 пудоў збожжа! Да яшчэ мяса, яйкі, малако – гэта ўсё падаткі былі. Дзе ж было вучыцца? [80].

Для прыцягнення насельніцтва ў калгасы прымяняліся нават метады ціску на дзяцей. Як мая дзяўчынка ішла ў школу, дык ужо казалі, каб бабулі і дзядулі ішлі ў калгас. Яна прыйшла са школы і кажа: “Бабуля, настаўніца сказала, каб ішлі ў калгас, бо мяне ў школу не пусцяць” [30].

У выніку “прыняцця мераў” да 1950 г. аднаасобнікаў практычна не засталося. Мае бацькі спачатку не пайшлі ў калгас. А калі зямлю ў калгас забралі, людзі ішлі ўжо “добраахвотна”. Большасць пайшла [10]. Нас туды гвалтоўна забіралі, была галечка [24]. Былі людзі, якія адмаўляліся, потым усё роўна пайшлі, дзе дзявацца [52]. Нікуды не дзенешся. Мае бацькі не спрачаліся [22]. Калгас усё забраў. У нас хлёў быў, мой гаспадар пабудаваў разам з бацькам. Калгас прыйшоў – забраў. Гэта ж няправільна, гэта мужа бацькі былі ў калгасе, а ён быў у арцелі, ён жа сям’я асобная. Але яны прыехалі, гэтакія былі шкодныя, камісія гэта

ўся. Ну забралі. Ужо не было ў нас склада. А потым і зямлю забралі, ужо няма чаго ў той склад і класці. Гэты хлеб і цяпер стаіць яшчэ. А калгас забіраў і коні, і каровы, і хлявы. Будаваў сабе [30]. А дзе ж ты дзенешся? Усё аддалі: і зямлю, і гумно, і плугі, і бораны, усё [51].

“Сталин – добрая доярка,
От него в колхозе жарко,
Он народный кровосос,
Позагонял нас всех в колхоз”.

Гэта было напісана на гаркаме. Там такая дошка вісіць, і там нехта напісаў [76].

Адначасова з арганізацыяй калгасаў пачалося прымусовае ссяленне жыхараў хутароў у пасёлкі. Знеслі, гвалтоўна выгналі з хутароў. Усё пазвозілі, пазносілі ў Мір пасля вайны [22]. Саветы сталі ссяляць людзей з хутароў у пасёлак. Давалі лес для ссялення з хутароў бясплатна. Па 5 кубаметраў на падваліны. Калі дом стары – давалі больш лесу. З хутароў ссялялі прымусова. Трэба было разбіраць хаты і ссяляцца на новае месца ў вёску. Не трэба было так усё рэзка рабіць. Усіх зганялі ў калгасы, толькі адзін аднаасобнік на ўвесь Мір застаўся, Ігнаць Печанко. Ён не пайшоў у калгас. Спачатку працаваў на сябе, пасля пайшоў на дзяржаўную службу, але не ў калгас [59].

Міране ўспамінаюць пра цяжкія ўмовы працы ў пасляваенным калгасе. Раней тэхнікі не было. Усё рабілі ўручную [10]. У калгасе працавалі ад цямна да цямна. Да вечара, да цямна лён трэплем, прыйдзем раненька, трэплем, сцелем на полі, сушым, абіваем яго. Цяжкая праца была [30]. Адразу працавалі і па нядзелях, і па святах. А потым, калі калгас працы не даваў, то маглі зрабіць выхадны [40]. Ніхто ж не хацеў ісці на ферму. На ферму ісці – трэба ад зары да зары і ноч. Ну вось свякроў уставала ў чатыры, трэба ж наварыць цяляткам. Яна кінула-рынула і пайшла, а ў хаце, а гаспадарка? І гаспадарка, і на ферму – цэлы дзень трэба быць. Ну то на ферму пайшлі такія, якія былі вольныя, не мелі гаспадаркі. Былі незамужнія пажылыя панны такія. Адна была свінарка, другая даярка. Ну, былі даяркі і сямейныя [30].

Грашовай аплаты ў калгасе не было, за працу разлічваліся натурай у канцы года прапарцыянальна колькасці працадзён. Грашовую аплату ў калгасе ўвялі толькі ў 1960-я гг. За працадзень атрымлівалі 200 грам збожжа. Жылі вельмі дрэнна [8]. Грашыма не плацілі, толькі збожжам, бульбай, і то зарплату затрымлівалі, людзі працавалі за палачку (працадзень) [26]. Увесь сезон робяць, атрымаюць там 20, дзе там, кілаграм 15 і ішлі, і ўсё [63]. У калгасе часам працуеш дзень, а працадзень не заробіш, кажуць, праца лёгкая. Зарплату не атрымлівалі. Як

жыць? [19]. Нават тыдзень часам трэба было хадзіць на працадзень. А заробак быў, што ж, капейкі, 100–200 грам давалі на працадзень, дадуць кілаграм 20 зерня ў канцы года. Дрэнна было [29]. Кажуць, Сталін цэны зніжаў. А што ён плаціў у калгасе? Працадні? Ставілі гэтыя палачкі. Потым у канцы года не атрымаў ураджай – і ўсё, пайшоў дадому ні з чым. Што есці? Мёрзлую бульбу, пышкі! У нас яшчэ больш-менш, а ва Усходняй Беларусі... [32]. Паўшклянкі збожжа за дзень працы ў калгасе! Гэта ж неспасцігальна! [76]. *Аднаведныя былі і адносіны да працы.* Беларус, ён прывучаны да працы. Калі ён меў зямлю, то стараўся як мага лепей яе апрацаваць. Усімі спосабамі стараліся адхіліцца ад працы ў калгасе. Не хацелі, бо дарам. Зарплату не плацілі [23]. Калі ты заплаціш чалавеку добра, так ён і працуе добра. Як плацілі, так і працавалі. “Якая пішча, так і тапарышча свішча” [53].

У новых умовах адбылася трансфармацыя маральных каштоўнасцей. Украсці ў калгасе было небяспечна, але не лічылася ганебным. Па-першае, да гэтага вымушалі ўмовы; па-другое, калгаснае ўспрымалася як “усё адно нячыйнае”. Радавы калгаснік жыў за тое, што дзе-небудзь украдзе. У калгасе ж нічога не заробіш [68]. Як жыць без зарплаты? Кралі [19]. Ідзеш з калгаса, кошычак бульбы які-небудзь хапнеш. Страх быў. Строга было. Але вось у кішэню пакладзеш, зярнятка курам пасыпаць у кішэню пакладзеш. Ці прынясеш, запарыш і сабе аладку спячэш. Ну, а што ж было рабіць? [30]

З цягам часу людзі зразумелі, што ў працы “не на сваім” ёсць і станоўчыя бакі. У калгасы людзі пайшлі, спачатку баяліся, не разумелі, што гэта такое, потым прывыклі. І гэта было лепей. Калі сам па сабе рабіў, то рабіў і дзень і ноч, а калі ў калгасе, то і святы былі, адрабіў сваё – і ідзі [58]. Калгас, калі разабрацца, і лепей яшчэ: калі пайшоў, калі не пайшоў. І водпуск. Бо ўжо свая гаспадарка, то пілнуйся, пілнуйся, як сляпы плоту [59]. Брат стрыечны кажа: “Калі б я зараз быў малады, я б толькі ў калгасе працаваў! Пры савецкай уладзе лепш было. Не трэба зямлі, уставаць рана, вязаць. Мне лепш было” [79].

Калгаснікам давалі зямлю пад агароды, дазвалялася мець асабістую гаспадарку, якая, насамрэч, і была галоўным сродкам пражытку сям’і. Плацілі мала. Пасля вайны голад быў, але я не галадала, свая гаспадарка была [4]. Дазволілі жывёлу трымаць. Але з кармамі цяжка было. Зелле сушылі і каровам давалі [80]. Жылі ў калгасах вельмі дрэнна. Выратаўвала толькі асабістая гаспадарка [8]. Нам давалі дзялкі, як пайшлі ў калгас, дзялкі на бульбу. Бульбу саджалі, парасяткі трымалі. І прадавалі парасяткі, і сабе калолі. Прадалі парасятка, свакроў купіла

сыну веласіпед, бо ён хадзіў у школу. Ён рана вязе ёй ужо есці, дзе яна цяляткі пасе [30].

Асабістая гаспадарка абкладвалася так званымі дзяржпастаўкамі: кожная гаспадарка павінна была прадаць дзяржаве пэўную колькасць прадукцыі па фіксаваных дзяржаўных цэнах, якія ніколі не адпавядалі рынкавым і былі чыста сімвалічнымі. Дзяржпастаўкі фактычна з'яўляліся натуральным падаткам. Першы час, калі тут арганізоўвалі калгасы – жудасная справа была. 30 сотак давалі. За іх падатак трэба было заплаціць, 30 кг мяса ў жывым выглядзе здаць за 30 сотак. Калі купляеш карову, плаціш 5 рублёў за кілаграм, а табе, калі здаеш, заплацяць па 1 руб. 50 кап. Ці можа 1 рубель толькі кілаграм. Авецкі трымаў – воўну трэба было здаць. Па 12 капеек за літр малака трэба здаць. Гэта было да 1962 г. Расцэнкі дрэнныя былі [53]. За падатак мясам, малаком плацілі капейкі. Свініна была 1 руб. 24 кап. нясальная. Сальная – 1 руб. 80 кап. За 1 кг жывой вагі. А здавалі малако ў дзяржаву, па 300 літраў трэба было здаць з адной каровы за год. Гэта было вельмі цяжка [59]. Падаткі на яйкі, мяса, малако былі. Толькі інтэлігенцыі адмянілі падаткі. Людзі працавалі ад цямна да цямна [80]. Маёй жонкі маці ў калгасе была ў Магілёўскай вобласці. Так яна казала: “А чаму ж ён раней не падох, гэты Сталін! Бо так ужо заціскаў! За кожны кусцік плаці, за дрэва плаці, мяса здай, скуру здай. Многія выкарчоўвалі кусты, яблыні зразалі, бо за ўсё плаці [32]. У нас частушка была такая:

“Как в нашем колхозе,
Зарезали борова,
Три недели кишки ели
И пердели здорово”.

Гэта аб тым, што трэба было здаць дзяржаве і мяса, і скуру, і заставаліся толькі кішкі [25].

Успамінае Г. Сіняўская: Бацька загінуў на фронце. Засталіся мы з мамай і братам. У вайну хаваліся на хутары ў лесе. Партызаны прыходзілі да нас. Кармілі іх, што самі елі. Адноўчы прыйшоў паранены да нас партызан, праляжаў дзень у нас на печы. Мама хацела, каб ён татаву кашулю забраў, а ён не згаджаўся, казаў, камандзір сварыцца будзе. А мама кажа: “Бяры! Пасылай да мяне свайго камандзіра, я яму скажу, ты ж не адбіраў у нас нічога”. Дык той партызан такі ўдзячны быў. Пасля вайны ўжо, як мы ў Міры жылі, у нас нядоімка вялікая была, не маглі падаткі вялікія плаціць. Дык ён нашу нядоімку ліквідаваў [62].

Акрамя падаткаў і дзяржпаставак быў яшчэ адзін сродак атрымання грошай ад насельніцтва: добраахвотна-прымусовыя [45] дзяржаўныя пазыкі. Пра пазыкі я вам раскажу, я сам хадзіў. Пазыкі былі нядобраах-

вотныя. Хадзілі па хатах. Мы ўсёй кампаніяй прыходзілі ў хату, гаспадар выходзіць, і вось яму мы кажам, вымагаем. Пазыкі адна за адной былі. Устаноўка была – падпісаць! Па некалькі разоў хадзілі. Не падпісвалі некаторыя, афіцыйна ж добраахвотна! Адзін адразу падпісаў, да другога некалькі разоў трэба хадзіць. Удзень іх не турбавалі, пад вечар ішлі [68]. Былі аблігацый. “Унутраная пазыка” і проста аблігацый. Іх прадавалі людзям, і праз 20 год іх у людзей купляюць рубель за рубель [80]. На аклад трэба было падпісацца, і аклад адлічвалі. Ага, вярнулі, і зараз вяртаюць! [76].

Паступова калгасы сталі пераходзіць на грашовую аплату працы, хаця гарнатаваная грашовая аплата была ўведзена толькі ў 1966 г. Толькі Хрушчоў зрабіў зарплату калгаснікам [23]. У 1962 г., калі перайшлі на грошы, трохі лепей стала [53]. Я працавала даяркай. У 1957 г. я атрымала зарплату 800 рублёў. Гэта былі немалыя грошы. Я купіла сабе паліто. Мой муж працаваў у школе, зарабляў 500 рублёў [80]. Пад канец ужо і ў калгасе нейкія грошы былі. Там прагрэсіўка была. Вось ільну мы шмат натрапалі ці нарабілі. Ужо быў нейкі дадатак, нейкія грошы. Не галадалі [30].

У 1964 г. выйшаў “Закон аб пенсіях і дапамогах членам калгасаў”. З прыняццем гэтага закона калгаснікі атрымалі права на матэрыяльнае забеспячэнне па старасці, пенсіі па інваліднасці, а члены іх сем’яў – у выпадку страты карміцеля. Далі пенсіянерам-калгаснікам першую ў СССР пенсію ў 12 рублёў [43]. Але пенсія не магла забяспечыць мінімальных патрэб, таму большасць калгаснікаў-пенсіянераў працягвала працаваць.

Адной з першачарговых задач пасля вайны было аднаўленне галоўнага мірскага прадпрыемства – спіртзавода. Успамінае жонка дырэктара спіртзавода Н.С. Навіцкая: Немцы, калі адыходзілі, папрастрэльвалі цыстэрны, а партызаны ўзарвалі завод. Калі цыстэрны ўзарвалі, спірт пайшоў у зямлю. Так павыкопвалі ямкі, збіралі спірт, пераганялі, атрымліваўся самагон. Яго мянялі ў вёсках на бульбу, запчасткі – так аднаўлялі завод. Мой муж да вайны быў старшынёй сельсавета, а пасля вайны – дырэктарам спіртзавода, скончыў курсы кіраўнікоў харчовай прамысловасці. Яму казалі: “Ты гэты завод у партызанах падрываў – ты яго і аднаўляй”. Ён ездзіў усюды, даставаў бульбу, запчасткі. Калектыў на заводзе быў вельмі добры. Працавалі сумленна. На спіртзаводзе працавалі яшчэ рабочыя князя, яны жылі ў бараках. Плацілі нам вельмі мала. Але мы свядома ішлі на нястачы, бо разумелі: галоўнае – аднавіць завод [45].

Аб умовах працы на спіртзаводзе расказвае А. Герасімчык: Я пайшла адразу на спіртзавод. Куды ісці? Адукацыі ніякай няма. Пайшла на спіртзавод. У мойку, бульбу там мыць. У мойцы гэтай паспрабуй перамый 10, 11 тон бульбы. Хадзілі, бульбу капалі. Крухмал гналі, спірт гналі... Цяжка было. Але што зробіш? Ідзеш дахаты – ледзьве ногі цягнеш. Змена была з 8 да 4 гадзін, з 4 да 12 гадзін і з 12 да 8 гадзін – тры змены было. Адзін тыдзень працуеш з 8 да 4 гадзін, другі – з 4 да 12, трэці – з 12 да 8. Ноччу спаць хочацца. А плацілі, Божа, якая там нармальная зарплата! Дзе там! На хлеб хапала, аддавала маці. Ну, адыходы забіралі свінням, курам, каровам, хто трымаў [21].

Праца на дзяржспрадыпрыемствах давала гарантаваную зарплату. Успамінае Я.В. Заяц: Калгас потым на дзве часткі расфарміраваўся, і адкрылася птушкафабрыка. Птушнік даваў грошы лепей, як у калгасе. На птушніку грошы кожны месяц давалі. Мяне дырэктар запрасіў на птушнік, бо ніхто не хацеў ісці. А я думаю – пайду. Трэба ж дзеці вучыць. Там грошай шмат давалі, але праца была цяжкая. Кубачкам цыплянятам ваду наліваць. А яны дзяўбуць, усе вены паразрывалі. А спякота! Там 35 градусаў, бо маленькія цыпляняткі. А пасля я пайшла на куры. Яшчэ і на пенсіі працавала. Я весіла 45 кілаграм, як была на птушніку. А што ж вы думаеце! Карова, свінні, кураняты... А ў 6 гадзін раніцы быць на ферме. Падпалю печ у 12, упраўлюся да чатырох, туды-сюды, на бягу пасплю і бягом на працу. Час абеду. Не паясі, бо карову падаіць, парасятам даць. Я не мела хадзіць спаць [30].

Няшмат лепш за сялян-аднаасобнікаў жылі саматужнікі. Яны як бы знаходзіліся па-за межамі сацыялістычнай дзяржавы і былі пазбаўлены права на прадуктовыя карткі, гарантаваную дапамогу па старасці і інваліднасці, не маглі нават мець прысядзібны надзел. Затое павінны былі рэгулярна плаціць даволі значныя падаткі. Як пасля вайны выжывала сям'я рамесніка-саматужніка, успамінае Н.Я. Бычко: Мой муж у арцелі ганчарнай працаваў. Там рабілі гэтыя гаршкі і здавалі ў магазін. А ў гэтым магазіне ў пасляваенны час усе былі такія нярвовыя, толькі гарэлку пілі. Прададуць гаршкі і дзяржаве грошы не здаюць. Так іх там паразганялі. У 1946–1947 гг. працаваў муж у арцелі, а потым ужо дома, саматужнікам. Тут і я як раз прыйшла, стала яму дапамагаць гліну прыбіраць. Разам прадавалі на базары. Вось, нават калёсы засталіся, на якіх вазілі. Ён наперадзе, а я ззаду пхала. Так і гадавалі свае дзеткі.

На рынку мала хто за грошы купляў гаршкі. Галота. Выменьвалі за прадукты. Бабкі з вёскі прывязаць цыпляняткі цэлы кошык. “Я, – кажа, – адзінокая, мне і кашы няма ў чым зварыць”. То мы забралі ўсе гэтыя птушкі, гаспадар зрабіў куратнік, гадавалі. Ён па вёсках ездзіў,

выменьваў на ўсё. Адна бабка кажа: “Я шмат маку накалаціла”. – “Давайце, – кажа, – мая жонка такі пірог спячэ!” Самы вялікі гаршчок каштаваў 50 капеек, а самы маленькі – 15. Але за грошы мала хто купляў. А падаткі трэба было грашыма плаціць, не гаршкімі. 190 рублёў падатку. Яны прыходзяць раніцай на базар, лічаць літраж нашага посуду. Пасля гэтага яшчэ раз увечары пералічваюць, што мы прадалі. Яны як пайшлі, я кажу: “Бяры мяшок, іх трэба добра пачаставаць, каб яны шмат не ўзялі”. Так ён ім прынёс раз, другі... Усё.

Ні карткі нам не давалі, ні ўчастка зямельнага. Наш старшыня казаў мужу: “Ты адшчапенец”. Муж мой непісьменны быў, ніводнага класа не скончыў. Так я хадзіла да старшыні прасіць. Нейкі быў з Расіі старшыня. Не даваў нічога. Так я ездзіла ў Карэлічы ў райвыканкам. Расказала, што ў мяне двое сірот [дзеці мужа ад першага шлюбу], да яшчэ двое сваіх дзетак. Хоць саматужнік, але дзе ён дзенецца, калі іншай спецыяльнасці не ведае? Гэта ў 1949 г. было. Прасіла ўчастак на бульбу. Не далі. І мусіла ісці на працу з-за дзялкі. То далі ўжо 15 сотак. Потым муж захварэў. 9 гадоў праяжаў. Яму 62 гады было, а ён працаваць ужо не мог. І пенсіі не атрымліваў, бо не працаваў на дзяржпрадпрыемстве. То я яшчэ 10 гадоў на пенсіі працавала санітаркай у бальніцы [11].

Становішча каапераваных рамеснікаў у адрозненне ад становішча іх калег-адзіночак было некалькі лепшым. Яны атрымлівалі не толькі зарплату, але і пэўныя сацыяльныя гарантыі. Тут у Міры быў ганчарны цэх, вось дык гэта яшчэ добра, што я з арміі прыйшоў, пашпарт зрабіў, то неяк мне ўдалося з калгаса вырвацца. Пайшоў да загадчыка ў ганчарны цэх, дык хоць 410 рублёў быў аклад. Гэта былі 1950–1951 гг. Пляшка гарэлкі каштавала 25 рублёў. Хлеб – 3 рублі кілаграм [53].

Пасля вайны праводзіліся прымусовыя мабілізацыі беларускага насельніцтва на Поўнач для працы на шахтах, будоўлях, лесараспрацоўках. Успамінае В.І. Чарняўскі: Пасля арміі давалі мне працу выдатную. Партыя – наш рулявы! Адразу як я дэмабілізаваўся, мама была старэнькая, хворая, хварэла на туберкулёз. Мяне выклікаюць у райкам камсамола: “Мы вам па пуцёўцы прапануем у шахту!” Я кажу: “Вы што, у мяне мама старая, у цяжкім стане”. – “Нічога, вы будзеце адтуль грошы ёй дасылаць”. Яны далі мне светлую будучыню – шахту! За тое, што я чатыры гады аддаў службе! Нікуды я не паехаў. Камсамольцам я быў, у арміі прынялі. 1950–1951 гг. быў на лесарапрацоўках. Забралі і ўсё! Сядзеў у хаце, прыйшлі – забралі. Сусед таксама быў там. Людзей было шмат. Там не глядзелі. Мне было 17 гадоў. Прышлі ў гарсавет, павезлі ў Стоўбцы, са Стоўбцаў – у Вільню, з Вільні – у Ленінград, з Ленінграда – у Петра-заводск, з Петразаводска – у Аланец, Ігліца і Беламорскі раён. Паспра-

буй сказаць, што не паеду, – вораг! Нават ніякай размовы не было. Туды прывезлі дроў і матрасы далі, сена ў матрасах. У нейкай канюшні жылі. Валілі лес. Не памятаю, можа, у нядзелю і быў выхадны. 12 гадзін у дзень працавалі. Плацілі, як і ў калгасе. Ведаеце, як у калгасе плацілі? Сто грам на працадзень, галубка. Кармілі? Узяў сала з дому, прыслалі пашылку мне, суседу. Варылі. Кармілі! Яны кармілі добра! Год прабыў там. Скідка была мне, толькі калі ў армію бралі. Па сённяшніх законах я не павінен быў у армію ісці. Бацьку быў 71 год, маме – 66 гадоў. Яны непрацаздольныя былі. Мне павінна была ісці адтэрміноўка. Але яны далі мне ільготу такую: далі тры булкі хлеба ў магазіне, дзе базар, стаіць будыначак цагляны ў самым скверыку. Там быў хлебны магазін. Далі тры булкі хлеба. Я аддаў 2,5 бацькам, а паўбулкі ўзяў сабе, каб даехаць да Баранавічаў. Хлеб быў тады вельмі дэфіцытны. Калі вярнуўся, бацьку ўжо не застаў. Бацька памёр ў 1954 г., і мяне пусцілі толькі праз чатыры месяцы. Паглядзець магілу і ўсё. Якое гэта было жыццё? Гэта было не жыццё, а існаванне. Мучаліся [76].

У 1944 г. я паехала ў Сібір працаваць. А вярнулася з Сібіры, дык працавала тут у парыкмахерскай 40 гадоў як адзін дзень. А вярнулася у 1946 г. Я прыехала, і мяне ўсё выклікалі, усё хацелі судзіць, што я прыехала, што я павінна там працаваць [35].

Але былі тыя, хто вербаваўся на Поўнач добраахвотна. Мой муж працаваў у райвыканкаме па вярбоўцы на работы на Поўнач. На вярбоўку ахвотна ішлі. Хто ішоў? Вярталіся з арміі, з палона, з Германіі. Усялякія былі, уцякалі з немцамі, а потым варочаліся. Дакументы рабілі ж са слоў. Прыходзілі, казалі, што дакументаў няма, што згубілі. Ім рабілі дакументы, і яны ехалі ў Архангельск, у Мурманск. Нават цэлымі сем'ямі вербавалі [61].

Паступова аднаўляла сваю працу ў Міры сістэма муніцыпальнага жыццезабеспячэння. Акрамя магазінаў тут працавалі сталовая, пошта і тэлефонная станцыя, аптэка. Узгадвае М.А. Вайтовіч: Я калі пайшла працаваць, дык мне ўжо гадоў 15 было. Працаваць пайшла ў сталовую. Мне яшчэ не споўніліся гады, каб працаваць, але ўпрасілі. У сталовай знаёмая гаспадыні была ў буфетчыцах, са Стоўбцаў, Сабатовіч, добрая дамачка была. Яна папрасіла загадчыцу сталовай, каб мяне ўзялі афіцыянткай. Трэба ж было жыць з нечага. Не было за што хлеба купіць. Афіцыянткай рабіла. У сталовай збірала тое, што людзі не даядалі, кавалкі хлеба, прыносіла дадому. Так вось і харчаваліся.

Шмат каго было ў сталовай. Тады гэтых рабочых прыязджала шмат. З Ліды тут будавалі, тут лініі цягнулі, ваенных тут шмат было. Кармілі ўсім. Кухня ж была, на кухні ўсё гатавалася: катлеты, гуляш быў, біфштэкс, адбіўныя былі. І такое было добрае. Бралі тады прадукты з калгасаў. Ужо калгасы былі ж.

А потым у буфет я пайшла рабіць. Гэта ўжо пасля карткавай сістэмы. Цяжка было працаваць, раней жа ўсё рукамі было. Памятаю, узялі мяне ў буфет: трэба было талоны выпісваць у буфете, атрымліваць у кухні ў акенцы. Талоны на паперцы людзям выпісвалі, тое, што заказаў: першае, другое, гарбату там ці каву. Вось ён падыходзіць у буфет і кажа: “Выпішыце мне другое, трэцяе”. Вось і выпісваеш яму што там: бульбу, гуляш хоча ці адбіўную, які ўжо там дзядзька, які начальнік. Радавыя ж усё прасцей, што танней. За капейкі можна было шмат паесці. І піва раней было трэба наліваць, піва разліўное было. Ужо зарплату нам плацілі, памятаю, 30 рублёў у месяц. Пайшла першы дзень, талоны выпісваць трэба было, піва наліваць трэба, і ў буфетах тады ўжо было поўна: і віна, і водкі, усяго. Парабіла я да абеды, выйшла на калідоры і плачу, кажу, дзяўчаты, я заўтра не пайду на працу. Цяжка, вядома, без прывычкі. Яны мне: “Куды ж ты дзенешся, трэба працаваць, ужо двое дзяцей”.

Раней у сталовай працавалі з 8 і да 12. Ой, людзей шмат! І ваенных гэтых, і салдат, і гэтыя з Ліды былі энергетыкі ў камандыроўках. Было за што выпіваць-гуляць, дык яны ідуць. І сядзяць ваенныя гэтыя ці начальства да гадзіны, да двух. А чалавек паеў – і пайшоў рабочы, трэба было ж працаваць. Так пакуль іх адпусціш, а яны нап’юцца. А дзвярэй не было, залаў не было гэтых, каб зачыніць дзверы. І сядзіш. І гадзіна, і дзве. І гэтак во ідзеш дахаты ночай, баішся. Цяжка было. Па сем дзён працавалі. А потым трэба было ехаць па вёсках. Сходы часта рабілі, на сходы трэба было ехаць, не дадуць адпачыць гэтыя сем дзён. Едзеш туды з буфетам, гандлюеш у калгасах, на Нёмане ладзілі такія гулянкі.

Калектыў быў добры. Усе маладыя былі ў той час. Са сталовай нічога не выносілі. Трэба было ж глядзець работы! Вынесеш – дык цябе зловяць, з працы выдаляць. Правяраючая не стаяла, такога не было. Але ж і сваё сумленне павінна быць. Мы маглі харчавацца, і вылічвалі з нас за гэта. У сталовай можна было выпісаць мукі там ці цукру, неяк адразу ж у магазінах не было так [16].

З успамінаў В.К. Сініцы: У нас было ўсё спалена пасля вайны, дзядуля памёр, я засталася адна і прыйшла ў Мір уладкавацца на працу. Чаму менавіта ў Мір? А што ж у вёсцы? У мяне там нікога не засталося, а тут я жыла самастойна, атрымлівала зарплату. Тут сталовая арганізавалася, я афіцыянткай працавала, потым – буфетчыцай. З 1944

г. працавала, як вызвалілі. Спыраша маркі хадзілі, потым ужо рублі сталі хадзіць. Прадукты закуплівалі, людзі прыносілі, прадавалі. Пасля Польшчы застаўся поварам працаваць Адольф Кузміч, я з ім працавала. Ён вельмі добры спецыяліст быў. Я ў сталовай працавала на раздачы. 8 капеек – капуста, некалькі капеек – боршч, катлеты – 20 капеек. За рубель можна наесціся – во як! 3 райкама ўжо не хадзілі ў сталовую, бо ўжо ўсе абжыліся і дома гатавалі. А ішлі людзі працоўныя, прыезджыя. Ну, як зарплату атрымаюць, так ужо выпіць ішлі. Вечарам тут ужо дым карамыслам! З 8 раніцы да 8 вечара працавалі. Сталовая адкрываецца ў 8 гадзін, а прыйсці ж трэба раней, у 6. Сем дзён працуем – сем дзён дома. А потым па тры дні працавалі. Супрацоўнікі маглі ў сталовай паесці. Адразу не вылічвалі, а потым ужо вылічвалі, але ну колькі мы там плацілі, па 3 рублі [61].

Аб працы тэлефоннай станцыі расказвае Н.Я. Бычко: Я скончыла польскую школу, сем класаў. Першыя паўтары гады працавала тэлефаністкай. Начальнік сам мяне навучыў на камутатары. Калектыў у нас быў добры. Дзве дзяўчыны з Турца, а чатыры тэлефаністкі былі з Міра. Зарплата ў нас была 45 рублёў. Як раз на сукно сукенку пашыць. С 9 гадзін да 6 працавала. А як тэлефаністкай – з 9 раніцы да 9 вечара, а назаўтра – наадварот. Цяжка было ноччу. Быў гарвыканкам, гарсавет, зямельны аддзел, дарожны аддзел. Гэта ўсё былі на камутатары гнёзды, і на кожны званок адказаць. У кожным аддзяленні дзяжурны быў, так каму трэба, каму не трэба турбавалі [11].

Земест міжваенных чатырох прыватных аптэк пасля вайны ў Міры працавала адна дзяржаўная. Успамінае С.І. Самец: Я скончыла тут сем класаў, а потым адзінаццаць класаў завочна ў Турцы. Працавала ў аптэцы. Зінаіда Міхайлаўна Гурэвіч, яўрэйка, франтавічка была загадчыца аптэкі. Яна была адзінокая. Яна бацьку майго паважала і мяне палюбіла і ўзяла ў аптэку. 11 мая 1946 г. я на працу пайшла і працавала да 1992 г. 46 гадоў. Я працавала фасоўшчыцай. Адразу пасля вайны яшчэ і амерыканскіх шмат лякарстваў было. Амерыка пастаўляла. Не сказаць, каб так ужо дрэнна было з медыкаментамі. Чаго ўжо не хапала, то стараліся у бальніцы набраць. У бальніцы лячылі нядрэнна. І ўрачы добрыя былі. І дагляд быў, і дзяцей глядзелі. Вельмі добрыя лякарствы былі з Ленінграда. Ленінградскія лякарствы па якасці былі лепшыя за маскоўскія. І ўпакоўка лепшая была. Лякарствы былі вельмі недарагія. Капейкі каштавалі. Можна было каб і даражэй каштавалі [59].

Да 1964 г. у Міры былі дзве школы: руская і беларуская. Пасля вайны школа падзялілася на рускую і беларускую. Руская школа знаходзілася на месцы вучылішча і называлася “школка”, а беларуская – на мес-

цы УПК, там дзе двухпавярховы будынак [26]. Спачатку там быў адзін паверх, а потым другі дабудавалі. У гэтай школе на беларускай мове выкладалі, але нямецкая, фізіка – на рускай [63].

Успамінае Я.В. Заяц: Дачцы шасці гадоў не было, як пайшла ў школу. Мы капалі бульбу, яе пакінулі з дзядуляй. Усе дзеці пайшлі ў школу, а яе пакінулі на вуліцы. Плача. А ў нас жыла дамачка на кватэры. Прыйшла на абед, а яна плача: “Завядзіце, цёця Марыя, мяне ў школу!” Што ж гэта робіць гэта кватарантка. Апранае ёй сукенку, вяжа банцікі, кажа: “Вазміце дзіця ў школу, бо трэсне за дзень на вуліцы. Няма ж дзяцей. Хай пасядзіць у вас хаця, прыйдуць бацькі да нешта будзем рабіць”. Прыходжу я дадому, а яна: “Я ў школе была. Так настаўніца сказала, каб памыла чыста рукі і вушы і заўтра прыйшла”. Што ж мне рабіць? Думаю, ідзі! Ноч яна спаць не спала, усё каб хутчэй ісці. Дый пайшла. А пасля выклікаюць у школу, кажуць: “Глядзіць на настаўніцу, дык не змаргне, усё слухае”. А пасле прыбегла са школы, плача. “Чаго?” – “Нам настаўніца расказвала, як Зою Касмадзям’янскую катавалі [30].

Назваюць першых пасляваенных настаўнікаў: Былі выкладчыкі: Буся Самуілаўна выкладала нямецкую мову, Круглікаў быў дырэктарам школы [26]. У нас адразу пасля вайны вельмі добрыя настаўнікі былі ў Міры. Прыехаў фізік, які нам даў (гэта проста падарунак лёсу), даў нейкія асаблівыя веды. Не тое, каб мы завучвалі нейкія законы, а вось яны ўспрымаліся сваёй сутнасцю. Вось яны былі зразумелы... І калі жонка брата здавала экзамен, то прыйшла выкладчыца на кафедру і сказала, што да нас ідзе геній. Каб так здалі фізіку, што яны самі гэта не так успрымалі, як адказвае вучань. І гэта з такой заняпалай пасляваеннай школы. Ну і калі я прыйшла здаваць фізіку, то яна мне раней пяцёрку паставіла, даведаўшыся, што я мірскую школу скончыла, а потым ужо пачала пытаць. Хто паступаў з нашай школы – усе паступілі [39].

Расказвае настаўнік фізікі В.Р. Юр’ёў: Я ў Міры з 1946 г. Вучыўся на фізмаце БДУ, мне сюды размеркаванне ў школу далі. Тады я ўпершыню даведаўся, што ёсць такі горад у Заходняй Беларусі. З 1946 па 1980 г. працаваў у школе, выкладаў фізіку, матэматыку, астраномію, чарчэнне. Мая школа была побач з замкам. Памятаю, прыходжу ў клас, пытаюся, на якой мове выкладаць. Адны крычаць – на рускай, другія – на беларускай. Вырашылі прагаласаваць. Вось я ў двух класаў вёў на рускай, а ў адным – на беларускай. А падручнікаў не было, прыходзілася шмат пад дыктоўку даваць [84].

З удзячнасцю ўспамінаюць жыхары Міра аб з’яўленні магчымасці пры савецкай уладзе атрымаць бясплатную адукацыю. Станоўчы бок Саветаў – гэта тое, што далі магчымасць вучыцца. За гэта ім нізкі па-

клон. Пры Польшчы, каб вучыць сваё дзіця, трэба каб добры капітал быў. Саветы далі магчымасць: вучыце сваіх дзяцей бясплатна. І многія павывучваліся. У мяне вось сын – інжынер, дачка – інжынер. Даў вышэйшую адукацыю. За гэта ўладзе вялікі дзякуй [32]. *Але адукацыя стала бясплатнай не адразу.* Пасля вайны некаторы час вучоба з сёмага класа была платная. Восьмы, дзевяты, дзесяты клас плацілі 150 рублёў у год. А мы як у школу хадзілі, дзеці пісалі на паперы ад мяшкоў, а мы ў сшытках, гэта па 25 рублёў плацілі спекулянтам. За школу – сем класаў – бясплатна, а ўжо 8, 9, 10-ы – трэба было плаціць. 150 рублёў у год, на два разы раскладалі. За інстытут трэба было плаціць 400 рублёў у год. Пасля вайны была не бясплатная адукацыя [59].

Адукацыя з'яўлялася вышэйшай каштоўнасцю, дзеля яе атрымання дзецьмі бацькі свядома ішлі на нястачы. Мае бацькі апошняе сала аддавалі, каб даць мне адукацыю. Я быў у арміі ў роце адзін з сярэдняй адукацыяй [68]. Пасля вайны я здаваў дзяржаве 7 тон малака, 3 каровы трымаў, 3 тоны мяса здаваў. Трымаў гаспадарку, таму што трэба было дзеці вучыць [5].

Успамінае Я.В. Заяц: Я ў 1960-м, мусіць, пайшла на птушнік, ужо дзяўчынка мая вучылася ў інстытуце. Трэба было на шэсць гадзін куранят ісці карміць, я ў чатыры ці пяць іду, пільную шафёра, каб перадаць перадачу ў Гродна, там што-небудзь баначку ці што спакую, пільную аўтобус, які ідзе да Гродна. Ужо прашу, каб ён узяў, дак яна там сустрэне.

А сын мой у 1955 г. пайшоў вучыцца. Свёкар вельмі плакаў, што ўнучак пайшоў вучыцца, галодны там будзе. Плаціць за вучобу не трэба было. Далі інтэрнат, а мы ўжо давозілі яму прадукты самі. Бацька пляцак на плечы – і ў Стоўбцы пешшу, бо там ужо будзе электрычка ісці. А Стоўбцы – 20 кілометраў. Ён стыпендыю трошкі нейкую атрымліваў [30].

Аб сваіх “універсітэтах” і адной з формаў пасляваеннай падрыхтоўкі кадраў расказвае Н.Я. Бычко: А потым паслалі мяне ўжо на бухгалтара вучыцца. Паслалі ў Баранавічы на курсы. Пагаравала я там, есці не было чаго, галодная. У Баранавічах жыла ў гаспадыні на кватэры. Яна дзяўчына незамужняя, 35 гадоў. У яе мама старэнькая. Так цяжка! Яна была прыбіральшчыцай у дарожным аддзеле. Прыйдзе, замусоленая такая. Але такая дабрадушная была. Я з сабой узяла 5 рублёў. Ну, кавалак хлеба, яшчэ што. Так і жылі. Па бульбу мёрзлую хадзілі, бліны пяклі. Там за Баранавічамі поле, хадзілі. Ішлі і маліліся, каб хаця... Жудасна. Такое жыццё было, што баюся ўспамінаць.

Гэтая дзяўчына, гаспадыня мая, яна прыносіла старыя газеты, што ў сметнік клалі. І я іх чытала, перапісвала на паперку. Так рускую мову вучыла. А паперу таксама недзе са сметніка дастане, я перапісвала. І так

навучылася чытаць і пісаць па-руску. Пісаць – то я няправільна пішу. Як размаўляю – так і пішу. Мае дочки смяюцца, што я як напішу, то не разбярэшся: і рускае, і польскае... У газетах пісалі, як ваенныя справы вёў Сталін. Я асабліва не ўнікала. Палітыкай не цікавілася.

Вучылася на курсах у бухгалтара, ён працаваў на пошце, і я 6 месяцаў прабывала разам з ім. Ён вёў бухгалтэрыю, і я прысутнічала. Працавала бухгалтарам да 1947 г. Выйшла замуж ужо і яшчэ працавала. Працавала бухгалтарам паўтары гады. Добры калектыў быў. Ніякіх сварак, нікага крадзяжу не было [11].

Успаміны жыхароў Міра аб сталінскіх часах прасякнуты болем: вайна, голад, раскулачванні, арышты, ссылкі... Пры Сталіне рот баяліся адкрыць. Вось так свабодна, як мы зараз размаўляем, пры Сталіне і марыць не маглі. Тым больш калі я вас не ведаю. Ды калі б і ведаў. Баяліся, што і сцены будуць слухаць [32]. У нас у арміі палітінфармацыя была кожны дзень. Расказвалі, што ў нас усё самае лепшае. І ўзбраенне, і ўсё. Зараз я разумею, а тады нельга было разумець! Адразу КДБ – і на месца [76]. Слова не скажы. Па радыё толькі чулі: “Бацька Сталін, бацька Сталін!” [48].

Каб я быў злосны на цябе, сказаў два словы – і маглі забраць у Сібір [81]. Не дай Божа, калі б даведаліся, што ты слухаеш радыё замежнае! [32]. Усе ведалі, што нельга казаць тое, што думаеш [39]. Ведаеце што, былі такія, што маглі нагаварыць і ні за што чалавека пасадзіць. Былі гэтакія выпадкі, што на чалавека нагавораць, могуць даць 20 гадоў, 15. А як Сталін памёр, усіх вызвалілі [49]. Прыедуць: “Ты, гэтакі, гэтакі”. Вывезуць да і ўсё. У нас суседзей... яны рабілі, скуры выраблялі, зямлю апрацоўвалі. Узялі сям’ю, вывезлі да ўсё. Потым вось там далей нашы суседзі. Потым нейкіх, моладзь. Вучыліся ў Баранавічах. На медсестры вучыліся. Яны вывезлі і іх. Немец сабе вывозіў моладзь, а пасля Саветы вывозілі гэтых во [30].

Расказвае В.І. Чарняўскі: Нас у 1946 г. хацелі раскулачыць. Бацьку нават пасадзілі былі ў турму. За тое, што ён верай і праўдай служыў цару. “Дзе ты быў у 1905 г.?” “Дзе ты быў у 1917 г.?” А ён у 1914 г. трапіў у палон і быў пяць гадоў у палоне. Тут палякі былі, гэтых Саветаў і блізка не было. Дапытвалі ў турме, пыталі, дзе ён быў у 1905 г. А ён быў у арміі царскай. Гэта і прышылі. Ён быў з 1881 года нараджэння. Гэта яму 65 гадоў было. Там не глядзелі ні на старых, ні на маладых. Турмы былі перапоўненыя. Я служыў у арміі на Далёкім Усходзе. Увесь Усход быў у лагерах. Сотні тысяч народу. Толькі жаночых лагераў было каля трыццаці.

Гэта быў 1952–1956 г. Бацьку адпусцілі. Ніякіх доказаў не было. Ён быў у палоне, і рэвалюцыя прайшла. Турбавалі нас да самой смерці гэтага душагуба, пакуль ён не падох. А каб не падох, то і сёння было б невядома што. Суседзей вывезлі невядома за што. Усёй сям’ёй забралі ў 1940 г. Ён вярнуўся, разбамбілі іх эшалон, вярнуўся, а з сям’і – нікога. Потым пасля вайны прыязджала жонка яго, усю вайну на лесапавале ў Сібіры прабывала. Так што светлая будучыня добрая ў нас была! Бачыў я гэтую светлую будучыню ў цёмнай труне! Мы працавалі на сваёй зямлі, былі сялянамі, і каб не “вызваліцелі” гэтыя чырвоныя, то і па сённяшні дзень на зямлі б працавалі [76].

Успамінае былая вязніца ГУЛага Зінаіда Васільеўна Касцюк: Арышты пасля вайны. Моладзь у асноўным забіралі. Моладзь тады трэба была на працы. Мяне саму завезлі ў Комі АССР. Была паўтары гады. Мне казалі, што я гаварыла на партызан “грабежнікі і бандыты”. Прыехаў старшыня, які ніколі тут не быў і не ведаў мяне, і падпісаўся пад гэтым, і адзін яўрэй...

Як прыйшлі Саветы, у нас было шмат зямлі, 24 га, і маму вывезлі, а я была тады ў Баранавічах, вучылася, а маму вывезлі ў Краснаярскі край. І не толькі за тое, што зямлі было шмат, але і за тое, што ў Польшчы было дзве сястры і мы перапісваліся. Мама была там пяць год. Потым яе таксама рэабілітавалі. І мяне забралі за тое, што маці выслалі, і за мяжой дзве сястры. Расплакалася, кажу: “За што мяне, ніхто ў паліцыі не быў, нідзе ніхто, за што мяне?” Следчы мне сказаў: “Нічога, дзевачка, я даю слова, за месяц разбяручца, я даю слова. Вас хутка адпусцяць, у вас такія паказанні добрыя”. Я год адсядзела.

Калі мяне вывозілі ў Комі, усіх маладых вывозілі, і са мной толькі адну старую вывезлі. Яе ўзялі за тое, што яна падносіла хлеб на ручніку немцам, яе звалі Оля. Сама інтэлігенцыю забралі. Тры настаўніцы забралі, мяне, урача. Усіх маладых. Нас сабралі тут, суткі трымалі, а потым павезлі ў Наваградак. Там шмат людзей было, моладзь у асноўным. Сказалі, каб цёпла апраналіся, і павезлі ў Комі.

А там ужо лагер. Лагернікі расказвалі: “Вы цяпер жывяце ў бараках”. Тэрэса гэта сказала Пысевіч [жонка Пысевіча, кіруючага князя Міхаіла Святаполк-Мірскага]. Так яна казала: “Прывязаць, чатыры калы паставяць і запускаяць туды жыць. Назаўтра ўстанеш – тут труп, тут труп – памерзлі. Кавалачак хлеба былі жадныя, каб дзе ўкрасці”.

Пад канвоем хадзілі на працы. Снег чысцілі па палатну чыгуначнаму. Можа, месяцы два-тры хадзіла снег чысціць. Я ж медсястра, то там працавала медсястрой. Калола ўнутрывенна па 100–150 уколаў у дзень. Спецкантынгент ужо там падаходзіў.

А ў Комі я не шкадую, што была. Як прыехала сюды, так немцы ўсё спалілі: і хату, і ўсё – нічога не было, адна карова засталася, аддалі ўжо з калгаса. Мне там у Комі давалі пайку хлеба, дык я яе ніколі не з'ядала, дык я дзевачкам потым у лагер аддавала. А дзяўчаты ў лагеры былі: Барышчыха, Біруліха – чалавек шэсць. Там хлеб давалі, кашу з аленім мясам. Так я і кажу, што мне там было лепей, чым тут. Яшчэ былі з намі Янушчык Оля і Валя Явар.

Калі сказалі: “Не віноўна! Можаш быць свабодна”, я ўсё плакала, плакала ад шчасця. А потым думала, куды ж ехаць? Усё спалена. Вярнулася, жыла ў бабуліным хляве, толькі ён не згарэў. А там сырасць, холад, мароз, усе сцены мокрыя. Выйшла замуж, там жылі, дачка там нарадзілася. Думаю, хай бы я ў тым лагеры жыла, цёпла ў пакоі, і есці давалі.

НГБіст прыходзіў. Пужаў мяне, каб я працавала на іх. Я адмаўлялася, так ён гаворыць: “Рамка знойдзецца, карціну можам уставіць”. Я гавару: “Мне горш не будзе, як тут. Мне там лепей было. Мяне там кармілі”.

Рэабілітавалі мяне ў 1946 г. Што невіноўна рэпрэсавана, напісалі. І далі даведку і пасведчанне. Можна было куды хочаш ехаць. У 1946 г. давалі нейкія грошы. Што яны мне там заплацілі, на адны калготкі! Смяяліся, што толькі тапачкі можна купіць. Я нічога не прасіла. Не папрабавала.

Канфлікт з суседкай быў з-за агарода. Забрала мой агарод адна жанчына, працавала яна тут у гарсавеце ці што. І яна арэ мой агарод, а я кажу: “На якой падставе вы арэце мой агарод?” Яна мне кажа: “Якая гаспадыня тутака мне з'явілася вывезеная!” Я пайшла ў райвыканкам, і там загадалі, каб мне вярнулі агарод. “Яна рэабілітавана, і маці адміністрацыя была вывезена”. Гэта ў 1946 г. было.

Я нікога не вінаваціла. Нікому не расказвала. А каму тут расказваць? Тут усе ведалі. Тут жа многіх выслалі, а цяпер засталася адна я. Тое, што рэпрэсавалі, паўплывала. Мяне ўсе паважалі. Як што-небудзь, які сход, так усе мяне вылучаюць. А адна была такая яўрэйка, так яна пойдзе і выкрэсліць мяне. Яна была партыйная. За 45 гадоў працы ў хірургіі я атрымала “Ордэн працы” [34].

Расказвае Я.В. Заяц: Я ледзьве не трапіла. Мы жылі ў той хатцы, а жабракоў шмат прыходзіла, галадаючых. А мы ўсё то тое дамо, то тое дамо. А я, як дурная, і кажу: “Ах ты, Божа ж мой, што вайна гэта нарабіла, што Сталін гэты нарабіў! Жабракоў гэтак шмат!” А гэты дворнік мяне за руку, і ўсё. А якраз тут побач і турма была. І тут гэта моладзь сядзела, што паарыштоўвалі. Я думаю: “Божа ж мой, і я тут буду! І дзіця гэта маленькае, і хлопчык. І мужыка няма. Прыехаў мой тата да гэтага дворніка.

А суседка кажа: “Слухай, Ванька, яна звар’яцела. Яна ўвесь час з намі сварыцца. Вось і лягнула!” То мяне адпусцілі [30].

Успамінае Чарняўская: У мяне цётку з дзядзькам рэпрэсавалі. Мужа арыштавалі, а праз некалькі дзён – і яе. Муж яе быў ваенны, з Тухачэўскім працаваў. Маёр ён быў. А яна была ўрачом. Яму далі 12 гадоў, а ёй – 8. Вярнуліся потым, а што ўжо, здароўя ўжо не было. Яна расказвала, якія былі катаванні. І ў дзверы пальцы ламалі, пад пазногці іголки ўтыркалі. Чэкісты. НКУС. Кажа, выклікалі ў асноўным уначы. На цэнтрыфугу, круцяць, круцяць... Якія не вытрымлівалі, падпісвалі ўсё што заўгодна. А другую цётку з мужам расстралялі [75].

Рэпрэсавалі маіх стрыечных братоў. Яны ў 1956 г. вярнуліся па амністыі. Рэпрэсій было шмат [76]. Вось гэты дом пабудоваў чалавек, ну які ён кулак? А яго за гэты дом вывезлі [48]. І гэтых кулакоў. Навошта трэба было іх вывозіць? Яны ж працавалі, стараліся хто як можа [59]. Тады справядлівасці ніякай не было. У шахту забіралі, на леспавал. Хочаш-не хочаш – забіралі і ўсё. Трэба было “крапіць страну” [76].

Пасля вайны былі сасланыя і тыя, хто супрацоўнічаў з немцамі альбо падазраваўся ў гэтым. Тых, што замешаны былі з немцамі, вывозілі адсюль з Міра. На кані вывозілі да Стоўбцаў. Дэпутат прыйдзе, кажа: “Тарсавет сказаў столькі-столькі падвод трэба сабраць. Таму-таму назначыць. І я ж ездзіла. Да Стоўбцаў ездзілі, а там ужо гэтыя, што суправажалі. У самы Кузбас адвозілі цягніком па чыгунцы [59]. Шуру Плютаву выслалі за тое, што перакладчыцай была ў Штэкеля, каменданта маёнтка. Марыю Русецкую, што дзіця мела ад паліцая Бакуновіча [38].

Са смерцю Сталіна скончылася цэлая эпоха ў жыцці краіны і жыцці мястэчка. Многія з нашых суразмоўцаў са смерцю Сталіна звязвалі заканчэнне чорнага перыяду гісторыі, а таксама свае спадзяванні на перамены да лепшага. Я ў кантору зайшоў, там такая Клава была Котава, на мяне: “Вы ведаеце, Уладзіміравіч, Сталін памёр”, я кажу: “Ай-яй-яй!”, а на душы радасць такая, быццам у мяне свята. Думаю, слава табе, Госпадзі, зжылі мы са свету гэтага вырадка! Колькі ж ён здзекаваўся з людзей, Божа мой! У кнізе “Памяць” паглядзіце, колькі рэпрэсаваных! [38]. Калі Сталін памёр, я ўздыхнуў, усё адно як з неба звалілася, бо кожны чацвёрты быў вывезены [5]. Як Сталін памёр – многія плакалі. А я не плакала, буду я па іх плакаць! [16] У 1953 г. я была на другім курсе педінстытута. Прыйшла выкладчыца, якая чытала гісторыю партыі, сказала: “Сталін памёр!» і стала плакаць. А мы схаваліся за шторы і смяяліся [23]. Я ў душы смяяўся, слава Богу, думаю, што падох [76]. Страту Сталіна хто як сустракаў, але я думаю, чаму ён раней не памёр. Можа, я і грашу перад Богам, але асобай радасці ён мне не прынёс. Я думаю, што знойд-

зецца кіраўнік, мудрэйшы за яго, які павернецца тварам да народа [32]. Радаваліся мы, бо нас жа ж вывозіць хацелі. У мяне сястра плакала, тая, што ў Барысаве жыве. Як яна там усё жыццё жыла, дак, можа, ёй там добра было [51].

Частка насельніцтва ўвогуле ніякіх асаблівых эмоцыяў не адчувала: не раз і не два насельнікі Міра перажывалі змену ўлады. Нам вельмі цяжка было засяродзіцца: уся ўлада пераходная. У 1953 г. я пра смерць Сталіна не думала [4]. Хто там баяўся! Памёр – і ўсё. “Ворона з куста, а на куст знайдзецца всегда” [8]. 1953 г. – я ў арміі быў. Хто плакаў, хто скакаў [81]. У нас столькі было кіраўнікоў, і ўсіх аплакавалі. І хоць бы адзін добры! [79]

Але былі і тыя, хто шкадаваў аб тым, што не стала Сталіна. Плакалі горкімі слязьмі, ішлі пад яго помнік і плакалі. Не ўяўлялі, якое гэта будзе жыццё без Сталіна [61]. У мяне асабіста слёзы наварочваліся [50]. У 1953 г. я быў у трэцім класе. Заходзіць настаўніца ўся ў слязах: “Сталін памёр!” Асабліва ніхто не плакаў. Уздыхнулі трохі. Агульны страх быў [22]. 1953 г. – я працаваў у Навагрудскім педвучылішчы. Усе лічылі вялікай бядой смерць Сталіна, плакалі. Кожны па-свойму думаў: што будзе? [73]. *Успамінаюць заслугі Сталіна, слаўную “жалезную дысцыпліну”:* Што, не даваў Сталін вучыцца? Вучыся! У нас жа індустрыя цяжкай не было. А Сталін жа дабіўся. І індустрыялізацыю зрабіў. Што Сталін? Папа мой паважаў Сталіна. Мой і сын паважае [59]. Ён жа ўсё будаваў, Сталін. Сталін быў строгі. Там была жалезная дысцыпліна [79]. А можа, і добра было пры Сталіне: парадак, усе баяліся, наркаманаў не было, разврату гэтага [5]. Гэта цяпер мы ведаем, што Сталін быў дыктатар. Але дысцыпліна ў яго была жалезная. І вайну мы выйгралі, і Еўропа была ўся захоплена. Пры Хрушчове сталі разумець, што атрымліваецца праўда, што Сталін шмат у чым быў няпраў. Рэпрэсіі, перасяленні [68]. *Некаторыя лічаць, што рэпрэсіі былі ініцыятывай мясцовых уладаў, а Сталін – ахвяра ўласнай наіўнасці і даверлівасці.* Што Сталін той вінават, што вывозілі? Свае, НГБ [68]. Несправядліва, што Сталіну прышылі культ. Які яму культ, за што? Загадаў расстрэльваць, то, можа, так і трэба было? І ён яшчэ быў даверлівы. Прыйдучь: “Іосіф Вісарыёнавіч, той і той – здраднік”. То ён кажа: “Калі здраднік, то трэба ўбраць яго” [59].

Цікава, адносіны да Сталіна былі перанесены міранамі на яго помнік, які з’явіўся на цэнтральнай плошчы (на месцы помніка Тадэвушу Касцюшку) пасля прыходу Саветаў. Гісторыі аб помніку аваяны містыкай, быццам размова ідзе не аб каменнай выяве дыктатара, а як мінімум аб яго целе. У нас жа Сталін стаяў [помнік] у скверыку, там цяпер паставілі званіцу. Разбілі тулава, ноччу вывезлі за мост, кінулі ў рэчку. А дзе галава – ніхто не ведае, нехта забраў [19]. Пасля з’езда 1956 г. ноччу знялі

помнік Сталіну [22]. Уначы прыйшоў загад знімаць яго. У дванаццаць гадзін ночы яго трактарамі знімалі. І ведаеце што, гэтак жудасна, усё адно як чалавек быў. Павалілі, зацягнулі яго ў рэчку [49]. Помнік скінулі і ўтапілі ў возеры, потым дасталі і кінулі ў нейкі кар’ер [76]. Вось на што яго было зносіць? Вось на што? Што ён, есці прасіў? Гэта ж гісторыя. Гэта ж людзі паглядзяць, так хоць растлумачыш [61]. *Расказваюць такую байку*: Ехалі муж з жонкай. А стаіць статуя Сталіна, Сталін руку працягае. Мужык кажа: “Во, галасрака паставілі, руку выцягнуў, хлеба просіць!” А тут міліцыя была, мужыка пасадзілі. Пайшла жонка яго выручаць, кажа: “Казала я табе, на ўсялякае гаўно не прыглядайся!” І жонку тады пасадзілі [2].

Нашы інфарманты найбольш падрабязна расказвалі аб жыцці “за польскім часам” – гадах іх юнацтва і маладосці, а таксама вайне і пасляваенных цяжкасцях – перыядзе найбольшых эмацыйных узрушэнняў, калі кожны дзень існавала рэальная пагроза фізічнаму існаванню кожнага з іх. Больш позні час, як больш спакойны і менш насычаны лёсавырашальнымі падзеямі, такіх падрабязных расказаў не ўдастоіўся. Так, з наступных кіраўнікоў дзяржавы станоўчы водгук заслужыў Малянкоў, але гэты водгук даволі лаканічны: Пасля Сталіна быў Малянкоў. Ён зрабіў шмат добрага. З турмаў павыпускаў людзей [48]. Малянкоў адмяніў падаткі [32].

Ва ўспамінах пра Хрушчова перш за ўсё згадваюць кукурузу, увядзенне грашовай аплаты калгаснікам, абмежаванне прыватнай гаспадаркі і эру камунізму, што павінна была наступіць праз 20 гадоў. Хрушчоў усіх зводзіў на жабрацтва. Карову можна было толькі адну трымаць, а ўсё толькі кукурузу сеяць [48]. Прымушаў адно парася трымаць і адну карову: няхай голыя будуць! Ніхто не быў добры! [76]. Інтэлігенцыя ў сельскай мясцовасці не павінна была трымаць гаспадарку. Мужу майму, настаўніку, казалі: звольнім, калі не пазбавішся гэтага гною. А ён казаў: гэта ўсё жонкі [80]. Як Сталін памёр, то чакалі лепшага чаго. А атрымалася, што і Сталін не зрабіў таго, што Хрушчоў. На работу не выйшаў – 15 сутак [21]. Для мяне Хрушчоў таксама быў падлец, таму што паехаў у Мінск, паглядзеў, што добра Беларусь жыве, і ўзяў усе кілбасы забраў у Расію. І спыніў пастаўкі Машэраву [5]. Як гэты Мікіта застаўся, дык у нас такое ўражанне было, што ён няправільна палітыку вядзе. Стаў хлеб даражаць, каўбаса стала даражаць, не хапала ўжо, пакуль Брэжнева не паставілі [49]. Мукі пшанічнай не было. Мікіта гэты шкодны быў.

“Хо Шы Мін сказаў, што водка – вітамін,

А Нэру кажа: трэба піць у меру,

А Мікіта кажа: піце дасыта,

Што той Мікіта навучыў? П'яніцы каб былі? Мікіта гадкі быў. Правільна, што яго ўбралі, паразіта" [59].

Хадзілі на кукурузу. Стваралі вытворчыя брыгады. Час ад часу дзеці хадзілі на кукурузу [23]. Запомніўся 1960 г., калі Хрушчоў аб'явіў, што цяперашняе пакаленне будзе жыць пры камунізме. Ухмыляліся, не верылі. Моцна ён надакучыў сваёй кукурузай. 20 га кукурузы для школы. Усе школьнікі працавалі ўсё лета на кукурузе. Дорага яна даставалася [22].

Сын Я.В. Заяц паўдзельнічаў у яшчэ адной кампаніі, арганізатарам якой быў Хрушчоў, – асваенне цаліны: На другім курсе ён паехаў на цаліну, першы раз быў набор на цаліну, Кустанайская вобласць. І з ім яшчэ адна дзяўчынка паехала з Міра. Яна ў другім інстытуце вучылася. Паехала я іх у Стоўбцы праважаць. Божа! Далі нейкі вагон, цялятнік, што цяляты грузяць. Акенцы такія во, маленькія. А шмат іх у Стоўбцах сабраліся, адусюль! На плечы гэтыя заплечнікі. А які ж ён быў! Маленькі, зачуханы. Якое ж гэта жыццё было, гэта ж не цяпер.

“Прашчай, зямля цалінная” ўсё спявалі песні. Яны ўжо пабеглі ў гэтыя вагоны. Музыка. А букеты ж ужо ім! А іх шмат!!! І яны паехалі ўбіраць хлеб у Кустанайскую вобласць, з кожнага інстытута. Назначылі.

Меліся ехаць на два месяцы, а былі тры. Казаў: стэп. Будынкаў не было, толькі кусцікі. Такая палатка была вялікая, была бура, гэту палатку сарвала, і нясло гэтую палатку. А быў ураджай добры пшаніцы. Стагі пшаніцы. Стагавалі. Вось ужо два месяцы – няма і няма. Яшчэ на месяц пакінулі – кончыць уборку. Прыязджае – чорны-чорны, абарваны. Яшчэ добра, што во гэтакі во кавалак тоўстага сала дала салёнага ў мяшочак. Не хацеў браць! Мы яму на плечы – бяры! Будзеш па кавалачку. І казаў, гэта сала было, яшчэ як і ехалі дадому ўсім на пальчык даў. А есці ім аэрапланам прывозілі. Там кансерву. А ён з дому сахару ўзяў кускамі, торбу, і сала тоўстага. Гэтак яны і пражылі.

Прыехаў якраз у капанне бульбы. Падрас крэпка. Прыехаў чорны, высокі. Ну, кажа: “Папа, зарабіў я грошай. Папа, дазволь гадзіннік мне на іх купіць”. А ўжо ж кончыў першы курс. Кажа: “Нас ашукалі, нам трэба было болей грошай даць”. Яны ж шмат насушылі і нарыхтавалі, але ж камісія сабе пабрала грошы. Купіў гадзіннік, 100 рублёў. Гэта яму далі 100 рублёў. Штаны палаталі, рукавы палаталі – і пайшоў вучыцца [30].

Пры Хрушчове ў людзей з'явілася першая бытавая тэхніка. Пры Хрушчове грашовая аплата была ўстаноўлена, узмацніліся гаспадаркі. З'явіліся першыя “Рэкорды”, тэлевізары. Калі я купляў, тэлевізар каштаваў 200 рублёў [8]. У 1970-я халадзільнікі з'явіліся. У 1960-я у нас быў тэлевізар, радыёла. Тэлевізары былі ў магазінах, толькі гро-

шай не было ў людзей. Толькі потым гэта стала дэфіцытам, калі людзі разбагацелі. Мы прадалі добрую карову і за гэта купілі канапу і радыё-лу [80].

Ва ўспамінах пра брэжнеўскую эпоху ўзгадваюць перш за ўсё аб тым, што ўсё было танным. Усё таннае было пры Брэжневе. Каса рубель каштавала. У бацькі калі псавалася каса, трэба было кляпаць, то ён не кляпаў, а выкідваў і купляў новую [22]. Лепей за ўсё было пры Брэжневе. У магазінах было ўсё таннае. Калі Брэжнеў памёр, я сказала: “Пасля гэтага загаруем”. Усе Брэжнева ўспамінаюць. Ён быў на вайне, разумеў жыццё чалавечае [48]. Пры Брэжневе было лепей, як цяпер [81]. Але набыць тавары можна было, толькі адстаяўшы ў бясконцых чэргах ці па блату. Пры Брэжневе было такое: ты – мне, я – табе. Усё толькі па блату. Чэргі за ўсім. Усё, што ні прывязуць, – чэргі. І цукар быў – чэргі, і адзенне. Давалі не колькі хочаш, а па пару кілаграм, ці па адной у рукі [59]. Купіць нічога нельга было. Толькі па блату. Купіць машыну – трэба было мець з начальствам добрыя кантакты. Трэба быў дазвол райвыканкама. Калі няма – не купіш. У Міры лічаныя машыны былі [23]. У калгасе толькі перадавікам-камбайнёрам, франтавікам дазвалялася машыну купляць, потым куплялі праз сельсавет [43].

Нягледзячы на таннасць тавараў, утрыманне асабістай гаспадаркі па-ранейшаму было актуальным: яна была не толькі асноўнай крыніцай харчавання сям’і, але і істотным каналам папаўнення бюджэта. У людзей гаспадарка была, мяса здавалі. Было столькі, што трэба было стаяць у чарзе паўгода, каб здаць карову ці кабана. Калгас аб’яўляе, што трэба 120 кілаграм мяса. Здаеш 130, а плацяць усё адно за 120 кілаграм [80]. Прывязанасць да гаспадаркі вызначыла вельмі невялікую папулярнасць сярод міран выездаў на адпачынак. Гаспадарка была вялікая: карова, свінні, конь, куры. Які тут адпачынак! Ну потым я ў санаторый ездзіла. А потым ездзіла за свае грошы, бо ногі балелі. Але ў адпачынак у нас ніхто не ездзіў. Можа, які настаўнік з’ездзіў з раз [61]. Мы маглі сабе дазволіць паехаць адпачываць. Муж настаўнікам працаваў. Ён адпачываў у мясцовых санаторыях, я – на поўдні, у Крыму была [80].

Расказ аб умовах жыцця пры розных кіраўніках нашы інфарманты падсумоўваюць так: Пры Сталіне жылося дрэнна, пры Хрушчове лепш, пры Брэжневе лепей за ўсё жылося [38]. Адзначаюць, што пры Хрушчове і асабліва пры Брэжневе ўжо не было такога моцнага пачуцця страху перад уладамі. Смяяліся, што аперацыю трэба рабіць Брэжневу, каб грудзі пашырыць для медалёў. Хоць і тады за анекдот маглі выгнаць з інстытута [22].

Змянілася не толькі стаўленне да асобы кіраўніка, але і да яго смерці: яна больш не выклікала такой буры эмоцый. Хіба што недаўменне на-конт наводзінаў улады гучыць у словах нашага інфарманта. Быў у лесе, навёў на радыёстанцыю “Свабода”. Сяджу ў кабiне, слухаю: “У Савецкім Саюзе першы сакратар Леанід Брэжнеў памёр”. Думаю: “Што?” А тут жа нічога. І дні тры, мабыць, тут нічога не было вядома. Я толькі хлопцам сказаў: “Толькі вы маўчыце!” – кажу. Ну чаму не сказаць адразу? Ён што, уваскрэсне, ці што? Дурная звычка не гаварыць праўду [38].

Адносна “кіруючай і напраўляючай” ролі камуністычнай партыі і членства ў ёй міране выказваюцца так: У партыі не быў, а што давала партыя? Што мне з гэтага? Як я быў рабочы, ці я з білетам, ці без білета, мне плаціць там яшчэ членскія ўзносы, каб мяне там спавядалі? [29]. Бацька быў беспартыйны. Хоць на фронце яму прапаноўвалі, ён не захацеў. Яму не падабалася. Казаў, што быў на фронце такі камуніст, ён набраў ботаў шмат трафейных. Бацька кажа: “Прадай мне пару”. – “Не”. – “Так які ты камуніст, што не падзелішся?” Бацька казаў: “Я не люблю рабіць з чорнага белае. І наадварот. Я, – кажа, – беспартыйны, я патрыёт, за радзіму жыццё аддам. А навошта мне партыя?” [59]. Тады камуністы жылі і раз-раз жывуць. Камуністы былі начальнікамі ў кожнай установе. Ехалі за наш кошт, нажываліся на нашым гарбу. Паспрабуй, скажы што-небудзь, то назаўтра цябе забяруць [21].

Я быў членам камуністычнай партыі. Гэта было даволі прэстыжна. Таму што партыйны чалавек трымаў адказнасць за ўсё. На партыйнага была большая адказнасць. Мы лічылі, што гэта нармальна, што партыя толькі адна. Адны камуністы былі. Пра партыйныя магазіны мы нічога не ведалі, і нічога гэтага не было [49]. Звычайна дарога лягчэйшая для таго, хто ў партыі. Я сам быў сакратаром партыйнай арганізацыі ў электрасеях. Выклікалі ў 1954 г. ў райкам і сказалі: “Ты пішаш у газеце аб камунізме, а сам не камуніст”. Быць членам партыі лічылася прэстыжным. Але адданных, сапраўдных камуністаў было мала. Была адна такая, сачыла, каб камсамольцы ў царкву не хадзілі, а сама зараз спявае ў царкоўным хоры. Мы імкнуліся, каб была роўнасць. Калі пачынаеш будаваць дом вялікі, то ўжо чакаеш, што забяруць [68].

У камсамол уступалі амаль усе: Усе ўступалі, і я ўступіла [21]. Але ўспаміны аб дзейнасці камсамольскай арганізацыі абмяжоўваюцца расказами пра абавязковыя для наведвання камсамольскія сходы. Значок далі ў камсамоле, да і ўсё. Нічога не рабілі. Гэта ганарова было, што мы камсамольцы [21]. Камсамольскія сходы часта збіраліся. Хадзіла. Не пойдзеш, дык лаялі. Якія пытанні? Каб працавалі сумленна, каб хто не давучыўся – вучыліся. Перад выбарамі даручалі спісы рабіць,

арганізоўваць выбарчыя ўчасткі, каб людзей збіралі на сходы, паручэнні давалі [59].

На працягу ўсяго перыяду савецкая ўлада не спыняла барацьбы з “рэлігійным дурманам”. Камуністы з пагардай ставіліся да веры [34]. Саветы не любілі царкву [4]. Пры немцах працавалі і царква, і касцёл. Калі прыйшлі рускія першы раз, было яшчэ нічога, а другі раз было ўжо жудасна. Не дазвалялі ні заходзіць у царкву, ні вянцацца [52]. Касцёл быў прыгожы. Яго знявечылі савецкія дружнынікі. Яны яго адчыненым кінулі, а будынак рушыцца. А людзі казалі, што снарад трапіў [12]. Касцёл старшыня разбурыў пасля вайны [4]. Старшыня сельсавета загадаў разбурыць вежу касцёла [23]. Пасля вайны касцёл быў разбураны. Хацелі там клуб зрабіць, але ніхто не пайшоў у той клуб. Так ён і стаяў разбураны [63]. Гэта гадоў пяць ці сем, як касцёл пачалі рамантаваць. А так быў склад [11]. Каплічка была, як ісці па Чырвонаармейскай. Так паразварочвалі ўсё [34].

Жыхары Міра расказваюць пра шматлікія непрыемнасці, якія яны вымушаны былі цягнуць за сваю адданасць царкве. Расказвае Я.В. Заяц: Я хадзіла ў царкву цэлы час. Мне Саветы трохі гразілі, як мае дзеці вучыліся. Гэта Пасха была. Я пайшла ў царкву і дачку ўзяла. А маю дзяўчынку сфатаграфавалі і павесілі ў газеце, што яна ў царкву ходзіць, што віно п’е. А мяне назаўтра выклікалі ў школу. Я кажу: “Ведаеце, мая мама, мая бабуля ўсё жыццё хадзілі і мяне вадзілі, і я ж узяла, павяла яе ў царкву. Ну яна выпіла віна, малілася, хрысцілася”. – “Нельга!” – “Я болей не павяду”. А яна добра вучылася. І я болей не павяла. А яна плача. Гразілі потым, што паедзем у інстытут, выганім вашых дзяцей, што вы ў царкву ходзіце. А я кажу: не! Я не іду, не хуліганю, не краду. Я іду, маюся, каб мае дзеці былі здаровыя, каб усе былі здаровыя. Пагражалі... [30].

Успамінае С.В. Семец: Я пайшла на вячэрню ў Вербную нядзелю, вярбу свяціць. Выходжу з гэтай вярбою, а тут загадчыца аптэкі, яўрэйка: “Ты што з вярбою? Я табе рэкамендацыю давала ў камсамол, а ты ў царкву ходзіш!” Я кажу: “Мама паслала”. Яна вечарам прыходзіць да нас: “Ганна Лявонцеўна, вы чаму яе ў царкву паслалі?” А мама кажа: “А куды ісці, у сінагогу? Пакуль пры мне будзе, будзе мой хлеб есці, куды пашлю, туды і пойдзе”. Гэта загадчыца трохі злавалася на сінагогу, але нічога. Я камсамолка была. Потым на бюро выклікалі: “Чаму ў царкву пайшла?” Я гавару: “Чаму царква дрэннаму вучыць? Мама паслала”. Нічога, трохі пакрычалі, да і ўсё.

Тата хадзіў у царкву. Перад Пасхаю з мамай з царквы выходзіў, а ішоў з абедна старшыня гарсавета. Кажа: “Касцюк, ніколі не думаў, што ты ў царкву ходзіш”. Тата кажа: “Таварыш старшыня, я ж не магу ў паветры

вісець, павінен жа да нейкай партыі належаць. Вы партыйны, ідзяце у партыю, а я беспартыйны, то ў царкву іду”. – “А хто ж табе не даваў у партыю ісці?” – “Мне ніхто не забараняў. Але чаму вы, Сталіна бюст стаяў, дак вы малатком яму ў плечы білі? Гэта ж такі дарагі бюст, грошы каштаваў. Як памёр, дак ты плакаў, а потым – малатком у плечы, разбіваў!” То гадоў тры потым з татай не размаўляў. А тата казаў: “Нічому дрэннаму царква не вучыць. Царкоўны закон і партыйны – амаль тое самае. Не крадзі, не рабі зла чалавеку. Што царква вучыць дрэннае? Таксама і партыйны закон. А ты партыйны выконваў?” [59].

Мой муж праваслаўны. Я калі замуж выходзіла, мама ікону брала. Сталі на калена перад іконай, свечку палілі. Тады ж ікон нават нельга было. А муж яшчэ ў школе працаваў, гэта ж лёгка можна было працы пазбавіцца ў тых часы. Так што ўсё было сціпленька, употай [80].

Я была камсамолкай. Пайшла ў царкву і выгналі з камсамола. Стала працягваць хадзіць, а тады і з работы, са спіртзавода выгналі, што ў царкву хадзіла. А цяпер ідзі маліся хоць суткі цэлыя. Што яны мелі да царквы! А цяпер усе бегалі, тыя, што камуністы сраныя. Жылі тады! Ехалі за наш кошт, за нашы рукі гэтыя во! [21]

Падставай для звальнення з працы магло стаць хрышчэнне дзяцей. Тым не менш дзяцей хрысцілі, толькі ўпотаі. Пры Саветах бацюшку выклікалі нелегальна на дом і хрысцілі дзяцей. Нават камуністы таемна свяцілі дома пасху [24]. Тады ж у царкву баяліся хадзіць. Дзяцей хрысцілі дома. У нас свайго бацюшкі не было, бацюшка прыязджаў з Дзятлава. Старэнькі ўжо, то на аўтобус не паспее, то што. То наняў у нас кватэру. Так мы за гэты час усіх дзетак ахрысцілі [11]. Сястра мая дома хрысціла дзяцей, бо яна партыйная і мужык яе партыйны. А я ў царкву насіла хрысціць. Мала што там на рабоце скажуць, што ж яно, не хрышчана будзе? [59]. Я сама полька, у касцёл хаджу. А дзяцей пасля вайны ў царкве хрысціла. Дзе ж той касцёл быў?! Хаця б каб пахрышчана было! [37].

Усё адно хто хацеў, то хадзіў у царкву. Сталін сам духоўную семінарыю канчаў. Ленінград абносілі іконай у вайну. І Маскву. Бог ёсць! Памагае Бог [59]. Я раней рэдка ў царкву хадзіла, з працы ў нядзелю не адпускалі, да і муж пярэчыў. Але я казалі, што я ў царкве пастаяла, што я дрэннага зрабіла? Партыйныя забаранялі, партыйныя і не хадзілі. А так хадзілі ўсё адно. Муж раней не верыў, але ў канцы жыцця зусім іншым стаў. Нават казаў, давай павянчаемся, але я не захацела, што людзі скажуць [61]. Мая школьная сімпатыя, ён як сустрэкаў мяне, як я іду з царквы, то лаяў. А я кажу: “Мне няма да цябе справы. Ты камуніст, дак ты не хадзі. А я хачу Богу памаліцца” [11].

Аднак антырэлігійная праца і разбурэнне царкваў зрабілі сваю справу, адбылася значная атэізацыя насельніцтва. Пры камунізме я ў Бога асабліва не верыла, бо ў Беражне царкву камсамольцы гэтыя развалілі, разбілі ўсё. Але цяпер наладзілі. А цяпер я трохкі веруючая, а трохкі не. І супраць не іду, і за гэта не іду. Ужо і не чую, і не бачу, і ў царкву не хаджу... а іконы ў хаце ёсць [60]. Пасля вайны не хадзіла, у мяне ж машыны не было, ды касцёл быў разбураны, а ў калгасе толькі царква была, ды тую разбурылі, зрабілі клуб, танцаваць хадзілі. Хто хадзіў, танцаваў, тыя ўсе паўміралі [54].

На змену былым рэлігійным святам прыйшлі савецкія. Савецкія святы сустракалі з радасцю, з захапленнем. Заўсёды было шмат слоў, успамінаў. З лозунгамі ішлі, з плакатамі, з кветкамі. Я тады ў саўгасе працаваў, мы ішлі з партрэтамі да трыбуны, дзе кіраўніцтва збіралася, і кожная ўстанова казала пра свае дасягненні. Гэта была радасць успамінаў, радасць дасягнутага [32]. Першага мая ішлі з дэманстрацыяй у парк пад замак. А ўжо на кастрычніцкія – тут у цэнтры святкавалі. Ішлі калонамі ўсе. Установы і ўсе. У нас тут спіртзавод, тут быў дырэктар Навіцкі, ён дасць ім падвыпіць, яны заўсёды з песнямі ішлі. Партрэты насілі [61]. Працоўныя абавязкова павінны былі на дэманстрацыі хадзіць, але, калі я ўжо з работы пайшла, стала мужу дапамагаць, то ўжо не хадзіла. Не было калі хадзіць [11].

Як аб свяце жыхары Міра ўспамінаюць і пра выбары. Выбары. Божа! Пхаліся! Кожны хацеў першы голас укінуць. Штурмавалі, як дурні былі. Рвалі адзенне на сабе. Божа, які штурм! А потым навучыліся, то ўжо не штурмавалі. Ішлі па чарзе, пойдзе, укіне голас, ды і далей. Па чарзе. У школе выбары заўсёды былі [59]. Людзі прыходзілі на выбары, чаргу займалі. З якой ахвотай ішлі галасаваць, з якой любоўю! [61]. А пасля гэтага ўжо танцы. Буфет быў. Заходзілі, куплялі піва, водку. Добра. Зойдзеш у буфет, купіш, дзяўчаты цукеркі, пячэнне бяруць, а мужчыны выпіць. Добра было. Усяго было. І цукерак хапала. Я памятаю, была “Красная шапочка” цукеркі, “Васілёк”, “Машка” – шакаладныя, смачныя. Смачныя былі, цяпер няма такіх цукерак [59]. У буфетах усяго хапала, і каўбасы, і водкі хапала. А потым адгаласавалі, сабраліся – і ўсё, зноў нічога няма. Музыка ў дзень выбараў была, танцы [49].

Танцы і кіно былі вельмі папулярнымі формамі адпачынку моладзі. Былі танцы, хадзілі, былі вечары, кіно было. І ў кіно вельмі шмат народу хадзіла, вельмі шмат. 20 капеек каштавала. Цікава было. Усе гэтыя даўнейшыя фільмы былі [61]. Фільмы добрыя былі. Цяпер каб даўнейшае паказвалі, дык лепей было б. Кіно круцілі ў клубе. Яшчэ клуб быў стары, нейкі малы. Потым ужо зрабілі ў тым доме, дзе гміна

была пры Польшчы. Мне мама не дазваляла па гулях цягацца. Казала: “Дзеўкам няхораша цягацца. Будзь дома, вяжы ці вышывай, лажыся адпачывай. Не цягайся”. Кіно неяк рэдка ў нас было. А я не магла падманьваць маму. Прыйшла неяк загадчыца аптэкі і кажа ціха: “Соня, сёння будзе кіно, пайшлі!” Я кажу: “Мама, сёння будзе камсамольскі сход”. Мама: “Чорт з ім, са сходам. Рабіць трэба, работы шмат”. Я кажу: “Ага! Дык з работы прагоняць!” Ну, і мы пайшлі ў кіно. Прыйшла пазнавата, кіно даўгавата было. Яна: “Гэта так доўга?!” Я кажу: “Пасля сходу ўсе ішлі ў кіно, а як я не пайду? І ўрачы былі, і ўсе”. Падманула [59]. *Але гэты від культурнага адпачынку быў даступны не для ўсіх.* Кіно прывозілі. Але дзе пасля вайны грошы білет купляць? [21].

Хадзілі на танцы. Танцы былі каля замка, у клубе былі. У клубе гралі на гармоніку. Музыкант быў у гадах, ужо недзе пад трыццаць. І гітара была. На гітары малады іграў. Добра было. Добра гралі, прыгожа [21]. Танцавалі танга, вальс, кракавяк, польку, кадрыль. Самі вучыліся. Грала скрыпка, гармонік. Быў духавы аркестр. Свайго не было, наймалі недзе там. Танцы былі ў суботу, нядзелю, на свята. Вельмі культурна было. Песні спявалі: “Катюшу”, “Синенький скромный платочек”, “Сижу под липою”. Ну і польскія спявалі [80].

Адразу пасля вайны доступ да крыніц інфармацыі ў Міры мелі нямногія. Ні радыё не было, ні тэлевізараў, нічога не ведалі [21]. Я як пайшла на працу, то радыё сабе правяла. Не ведаю, за што я атрымала ўзнагароду, гэтую каробку радыё. Яно ў мяне і зараз працуе. Вельмі добрае [11]. *Савецкая ўлада ніколі не эканоміла на прапагандзе. Дзейным яе сродкам у краіне ўсеагульнай пісьменнасці з’яўляліся газеты, тыражы якіх раслі хуткімі тэмпамі. Даволі хутка падпіска на іх стала “добраахвотна-прымусавай”.* Калі Сталін памёр, то газеты з’явіліся. Я брала, хто выпісваў, то пайду, пазычу пачытаць. Муж непісьменны, то я чытала. Выпісваць на рабоце не тое каб прымушалі, а так, запрашалі [11]. Там хочаш – не хочаш, прымушалі выпісваць. Нават не хацеў якога выдання – выпісвай! Вось у гандлю працавала – “Советскую торговлю” выпісвалі. Але не чыталі, няма калі было чытаць [16].

Міране ўспамінаюць аб найбольш папулярных перыядычных выданнях і любімых кнігах. Была “Комсомольская правда”, выпісвалі, чыталі. Дадому прыходзіла газета. Старэйшая сястра чытала, а я слухала [21]. У пасляваенны час я чытаў усялякія газеты. А верыў я толькі газетам “Полымя” і “Советская Белоруссия”, а астатнім – не [5]. Чытала я няшмат, яшчэ ў вайну партызаны нам лістоўкі давалі. А пасля вайны чытала “Советскую Белоруссию”, асабліва мы за ёй гналіся. “Правду” яшчэ чытала, але потым ужо не выпісвала. Таму што “Правда” – гэта палітычная га-

зета, а ў “Советской Белоруссии” пра ўсё пішуць. А цяпер “Медыцынскі веснік” выпісваю [60]. Раённая газета адразу была. “Советская Белоруссия” была. І “На страже Октября” выпісвалі. І “Комсомольская правда”, і “Правда” была. Зараз столькі не выпісваем. У нас вельмі шмат было. І я вось і дзецям выпісвала і “Веселые картинки”, і “Мурзилку” [61]. Чытаў газеты тыпу “Правды”. Чытаў мала. Часу не было. Насценгазеты прыходзілася самому пісаць. Пісаў, што скажуць, асвяціць якую падзею, сядзіш, дапамагаеш як можаш [84]. А насценгазеты гэтыя я ніколі не чытала, і не верылі мы ім. І кніжкі чытала, але пра вайну не любіла чытаць, бо сама ж ўсё гэта бачыла. Дык не любіла. А так і ў бібліятэцы бралі і чыталі [60]. Любіў чытаць беларускіх класікаў, пра вайну любіў чытаць і перачытаў усё, што мог дастаць. Памёр ён, Васіль Быкаў, вось... Ён вельмі падабаўся, калі яго чытаеш, дык тады ўражанне, што сядзіш у траншэі і размаўляеш [84]. Куплялі кніжкі, друкавалі, шмат было. Але каб купіць кнігу, макулатуру трэба збіраць. І макулатуру збіралі і аддавалі. У мяне вельмі шмат дзіцячых кніг, зараз нават праўнучка гэтыя кнігі чытае [61].

Прайшло амаль 70 гадоў з дня далучэння Заходняй Беларусі да Усходняй, аднак у яна мяжа існуе па сённяшні дзень, захавалася і ўсведамленне існавання “ўсходніх” і “заходніх” беларусаў, паміж якімі ёсць істотныя адрозненні. Міране лічаць, што не ў малой ступені спрыяла гэтаму і палітыка савецкага ўрада.

Беларусы падзяляюцца на усходніх і заходніх. Заходнія больш працавітыя. Хоць на ўсходзе былі камбайны [27]. Восточнікі і заходнікі – розныя людзі. Заходнікі больш працавітыя [41]. Мы – заходнікі. Мы лепш жывём, бо там лодары нейкія. А хто не хоча рабіць, то ў таго нічога і няма [51]. У Заходняй Беларусі лепш жылося [73]. Восточнікі тут неяк разам трымаюцца. Яны заўсёды горш за нас жылі. Вось мая стрыечныя сёстры са Смалевіцкага раёна. Пры першых Саветах іх маці прадала ўсё і прыехала сюды. Так яны кажуць: “Мы як у іншую краіну трапілі”. Нават салдаты ў 1939 г., калі наступалі сюды, вызвалілі нас ад хлеба і ад солі, так яны казалі, што ў нас тут маленькая Амерыка. Нават цяпер тут жыць лепей, чым там [38].

Разам з тым інфарманты адзначаюць, што, нягледзячы на працавітасць і сумленнасць “заходнікаў”, савецкая ўлада заўсёды ставілася да іх з падазрэннем. Мы іх называлі “савецкія”, а яны нас – “заходнікі”. Гэта ўжо для нас было, для заходнікаў, ніжэйшая катэгорыя ацэнкі... Мы, беларусы, якія былі ў акупацыі, да яшчэ і заходнікі, сталі

людзьмі трэцяга гатунку, калі не горш. Лічылася, што заападнакі – гэта ворагі Савецкага Саюза. І нават калі мне ўдалося паступіць у 1949 г. ва ўніверсітэт, гэта быў цуд нейкі, што прынялі. Таму што мы ворагі былі... а тое, што пад акупацыяй [былі], павялічвала віну ўдвая. Нават вось зараз мне нядаўна казалі: “Так гэта ж заападнакі!” А я кажу, што для мяне “заападнакі” – самыя прыстойныя і сумленныя людзі [39].

Падсумоўваючы расказы аб амаль пяцідзсяцігадовым адрэзку жыцця “пры Саветах”, міране адзначаюць: Супраць ўлады не пойдзеш. Што ўлада скажа, так і падпарадкоўваешся. Але я іх не баяўся, таму што я нямецкага шыняля не насіў і ў паліцаях не быў, я служыў айчыне [5]. Бачыце, у чым заслуга савецкай улады: зусім бедных, жабракоў на стала. І багатых не стала. Пры бальшавіках падраўнялі. Тады, пры Польшчы, пенсіі не плацілі, дзеці ўтрымлівалі старых. А цяпер якая б там пенсія ні была, хоць невялікая, але кожны стары мае пенсію. Хоць яна зараз і не задавальняе патрэбаў, цяжка канцы з канцамі зводзіць [32]. Усё раўно аддадзеныя былі савецкай уладзе. Так выхаваныя былі, наша пакаленне. А хто дасць лепшае? [76]. Не крыўдзіліся мы ні на што. Неяк чакалася ўсё лепшага [59].

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Гэтую гісторыю расказалі жыхары Міра. Яны зусім розныя. Розныя па нацыянальнасці, веравызнанні, адукацыі, сацыяльным становішчы, характары, звычках. Але жылі яны разам. Разам перажывалі бясконцыя змены ўлады, разам цярпелі нястачы, ратавалі свае жыцці ў небяспецы, стваралі сем'і, нараджалі і выхоўвалі дзяцей, сварыліся з суседзямі і дапамагалі адзін аднаму. У кожнага з іх – свая гісторыя, але з гэтых гісторый складаецца гісторыя насаселенага пункта. Мы імкнуліся, каб быў пачуты кожны асобны голас і каб быў відавочны агульны хор. І вельмі спадзяёмся, што гэта атрымалася.

Сярод прыведзеных намi ўспамінаў ёсць сведчанні і тых, хто прайшоў ГУЛАГ, і тых, хто быў вывезены на працы ў Германію. Тут ёсць успаміны былых партызан (прычым сведчанні носяць асабісты характар, гэта не пераказ падручніка аб гераічнай барацьбе), ёсць і ўспаміны аб партызанах (часта непрыемныя), а таксама тлумачэнні людзей, чаму і як яны не трапілі ні ў паліцыю, ні ў партызаны. Увогуле, у расказах нашых суразмоўцаў няма патэтыкі, але ёсць жыццё, жыццё цяжкае, часам невыноснае.

Зместам нашай кнігі з'яўляецца памяць, а не дакладныя факты і дэталёвыя статыстычныя дадзеныя¹. Гэтыя гісторыі расказваюць аб тым, як міране ўспрымаюць зараз мінулыя падзеі. Многія меркаванні былі б, магчыма, іншымі, калі б былі запісаныя не праз шмат гадоў, а адразу ж. Нашыя суразмоўцы ўспаміналі сваё мінулае з пункту гледжання сучаснасці, з сучасным багажом ведаў, вопыту, дасягнутага сацыяльнага становішча. Але гэтыя гісторыі адлюстроўваюць палітру ўяўленняў міран аб сабе, аб грамадстве.

Прэзентуючы асабістую гісторыю, людзі ўключаюць, “упісваюць” яе ў больш шырокі кантэкст: гісторыі Міра, краіны. Пытанне тут толькі ў акцэнтах, якія расставлялі нашыя інфарманты. І тут сітуацыя залежала ад розных момантаў: пола, адукацыі, прафесіі, прыналежнасці да структур улады, палітычнай актыўнасці, асаблівасцяў характару і г.д. Напры-

¹ Цыт. па: Фриш, М. Устная история и книга Стадса Теркеля “Тяжелые времена” / М.Фриш // Хрестоматия по устной истории. СПб., 2003. С. 59.

клад, мужчыны больш ахвотна расказваюць пра агульнапалітычныя падзеі, пра працу, жанчыны – аб сямейным жыцці.

Чалавек прэзентуе сваё жыццё, абапіраючыся на больш-меньш пастаянны набор ключавых момантаў: дзяцінства, вучоба, першая праца, уступленне ў шлюб, нараджэнне дзяцей, іх адукацыя... Гэтыя моманты прыпадаюць на пэўныя гістарычныя эпохі і надаюць ім асабістыя рысы і фарбы. З іншага боку, эпоха абавязкова пакідае свой спецыфічны адбітак на жыцці чалавека. Узаемадзеянне гэтых двух момантаў – агульнагістарычнага характару эпохі і фізічнага, сацыяльнага і г.д. становішча асобы – стварае унікальную гісторыю чалавека і “яго” гісторыю грамадства, населенага пункта, краіны.

Кожная эпоха мае спецыфічны набор абавязковых тэм, на якіх засяроджваюцца людзі ў сваіх успамінах, нават калі гэтыя тэмы не адыгрываюць значнай ролі ў іх асабістым жыцці. Гэтыя сюжэты захоўваюцца ў калектыўнай памяці і прэзентуюцца праз біяграфічную гісторыю. Так, “абавязковымі тэмамі” ўспамінаў аб міжваенным перыядзе былі магазіны, дзе “ўсё было”, ешыва і яўрэі, князь і замак, польская школа. Гаворачы пра вайну, абавязкова ўспамінаюць пра вынішчэнне яўрэяў, пра партызанаў, паліцаяў. Пасляваенныя гады – гэта калектывізацыя, карткі, чэргі, хрушчоўская кукуруза, як “баяліся што сказаць” пры Сталіне і нарэшце набылі тэлевізар пры Брэжневе.

Міжваенны час (“за польскім часам”) і ўвесь савецкі перыяд прадстаўляюцца ва ўспамінах міран як цалкам раўнацэнныя, нягледзячы на тое што па працягласці яны не супаставімыя. Успаміны аб польскім часе насычаныя падрабязнасцямі бытавога, ментальнага і іншага характару. Што тычыцца ўспамінаў аб савецкім часе, то большай падрабязнасцю адрозніваюцца першыя пасляваенныя гады (натуральна, гэта былі цяжкія гады і ў эмацыянальным, і ў матэрыяльным плане). Наступныя гады (як больш спакойныя і менш насычаныя лёсавырашальнымі падзеямі) такіх падрабязных расказаў не ўдастоіліся, а чым бліжэй да сучаснасці, тым расказы болей носяць схематычны характар і ў большай ступені абмяжоўваюцца сухімі біяграфічнымі звесткамі.

Разважаючы аб прычынах такога становішча, можна прапанаваць некалькі меркаванняў. Па-першае, гады “за Польшчай” – гэта гады юнацтва і маладосці нашых інфармантаў, калі ўсё ў жыцці ўспрымаецца больш ярка і пакідае глыбокі след у свядомасці. Па-другое, у гэты перыяд нашыя інфарманты жылі ў грамадстве, якое кардынальна адрознівалася па большасці пазіцый ад савецкага, у якім яны пражылі астатнюю частку свайго жыцця. Паступовае нарастанне схематычнасці ва ўспамінах можна патлумачыць і тым, што сучаснасць і гады, блізкія

да яе, успрымаюцца як відавочнае і “няма што аб гэтым казаць”, усё і так зразумела.

Па-трэцяе. Чалавеку для камфортнага існавання сярод іншага патрэбна ўсведамляць дзве ў некаторай ступені супярэчлівыя рэчы. З аднаго боку, чалавек павінен усведамляць сябе часткай пэўнай групы, напрыклад этнаса. У той жа час чалавеку неабходна ведаць і адчуваць сваю адметнасць, адрозненне ад астатніх, у пэўнай ступені – сваю выключнасць. Пачуццё міранамі сваёй унікальнасці, адрознення ад асноўнай масы беларусаў гістарычна мацуецца на міжваенным перыядзе. Па-першае, тут, у адрозненне ад Усходняй Беларусі, была Польшча. Па-другое, галоўнае, што адрознівае міран ад астатніх беларусаў, местачкоўцаў увогуле і, урэшце, ад заходнікаў, – тут ёсць замак, у якім жыў князь. І пачуццё пэўнай датычанасці да замка, князя напаўняе гонарам міран і сёння.

Гісторыя XX ст. дзеліцца жыхарамі Заходняй Беларусі так: за царом, за польскім часам, першыя Саветы, вайна (ці за немцам), другія Саветы². За гэты час Мір неаднаразова падвяргаўся моцным сацыяльным і эканамічным трансфармацыям. Новая ўлада, новыя парадкі кожны раз знішчалі нармальны, у сэнсе ранейшы, прывычны спосаб існавання. Змены закраналі літаральна ўсе бакі штодзённасці. Жыццё ва ўмовах пастаянных сацыяльных і палітычных зменаў характарызуецца словы нашых інфармантаў: “Жылі пры Польшчы, прыйшлі рускія, потым – немцы, потым – рускія. Усё гэта трэба было перажыць” [79]. “Нам вельмі цяжка было засяродзіцца: уся ўлада пераходная” [4].

У міжваенны перыяд найбольшай каштоўнасцю была зямля. Гэта быў не толькі асноўны сродак існавання, але і капітал. Яе належала перадаць у спадчыну дзецям. Набыццё зямлі было стратэгічнай задачай і падчас справай усяго жыцця. Асабліва востра гэтае пытанне стаяла ў тых сем’ях, дзе было некалькі сыноў: у ідэальным выпадку кожны з іх, уступіўшы ў шлюб, павінен быў мець магчымасць пайсці на “сваю гаспадарку”.

Нядрэннай лічылася і перспектыва стаць кваліфікаваным рамеснікам, колькасць апошніх у Міры была даволі значнай. Сітуацыя кардынальна змянілася пасля вайны. Рамеснікі-саматужнікі былі пастаўлены ў невыносныя ўмовы існавання. У пасляваеннае дзесяцігоддзе яшчэ працягвалі сваю дзейнасць асобныя з іх, але хутчэй па інерцыі. Частка, у асноўным краўцы, працавалі ўпотаі: хаваліся ад падаткаў, якія рабілі

² “Першымі Саветамі” жыхары Заходняй Беларусі называюць перыяд верасень 1939 – чэрвень 1941 г.

“Другія Саветы” – пасляваенны перыяд.

працу эканамічна бессэнсоўнай. Натуральна, што валоданне рамяством ужо не разглядалася як сацыяльны ідэал, бацькі больш не імкнуліся перадаць сваё майстэрства дзецям ці аддаць іх у вучні да добрага майстра.

Зямля пасля нацыяналізацыі стала калгаснай, як успрымалі гэты факт міране, – “нячыйнай”. Набыць ці перадаць яе ў спадчыну было ўжо немагчыма. Праца ў калгасе не задавальняла ні маральных, ні матэрыяльных патрэбаў. У гэтай сітуацыі адбываецца трансфармацыя адвечных маральных каштоўнасцей. Калі крадзеж здаўна разглядаўся беларусамі як адзін з найвялікшых грахоў, то ўкрасці ў калгасе ганьбай не лічылася. Па-першае, часцяком да гэтага вымушалі абставіны. Па-другое, не кралі, а бралі, да таго ж “нячыйнае”.

У якасці больш прэстыжнай пачынае разглядацца праца на дзярж-прадпрыемствах, дзе быў гарантаваны пастаянны грашовы заробак. Людзі ішлі працаваць на спіртзавод, птушкафабрыку. Гэта была некваліфікаваная цяжкая праца, але яна забяспечвала спажывецкі мінімум.

Кардынальна змяніўся сацыяльны склад насельніцтва Міра. Ліквідацыя вольнага рынку і прыватнай ініцыятывы ў гандлі прывялі да знікнення цэлага сацыяльнага і культурнага пласта – гандляроў, якія складалі значны сегмент яўрэйскага насельніцтва. Яўрэйскія крамы і асаблівае маркетынгу, несумненна, былі аднымі з культуравызначальных каларытных рысаў міжваеннага мястэчка. Да 1950 г. ужо не засталося адзінаасобнікаў, амаль – рамеснікаў. Асноўную масу местачкоўцаў складалі тыя, хто працаваў на дзяржаўных прадпрыемствах ці ў калгасе.

Пасля вайны прыватная вытворчасць была пастаўлена па-за законам, у выніку чаго стварылася лакуна, якую не маглі запоўніць фабрычная і заводская вытворчасць. Мір, як і ўвесь СССР, апынуўся ў стане дэфіцыту літаральна ўсіх тавараў. Калі “за польскім часам”, як узгадваюць міране, яўрэй прывозіў табе на замову любую рэч, то пасля вайны гэта стала асабістай праблемай кожнага. Людзі аб’ядноўваліся дзеля сумесных паездак у вялікія гарады за хлебам і іншымі таварамі. На змену яўрэйскаму гандлю прыйшла савецкая спекуляцыя. Страшэнныя чэргі літаральна за ўсім, новая размеркавальная сістэма нарадзілі яшчэ адзін спосаб набыцця тавараў – па знаёмстве ці па блату.

З прыходам савецкай улады зямля ў спадчыну не магла быць перададзена, а авалоданне рамяством ужо не разглядалася як нядрэнная перспектыва. Адбываецца змена сацыяльных арыентыраў. Інфарманты не паведамлялі нам, што іх мэтай было пакінуць дзецям добраўпарадкаваную гаспадарку (што было мэтай іх бацькоў), але з го-

нарам пералічвалі, каму з дзяцей яны далі якую адукацыю (гэта вымагала даволі значных высілкаў).

У міжваенны перыяд адукацыя была вельмі дарагой, а прыватная гаспадарка вымагала працоўных рук. Пасля вайны сітуацыя змянілася: павысілася сацыяльная мабільнасць насельніцтва, значна ўзрос прэстыж адукацыі, яна стала агульнадаступнай. На тым, што пакінула дзяржава (невялікі ўчастак зямлі, ці агарод, пара-тройка галоў быдла), не было неабходнасці працаваць усім членам сям'і, пачынаючы з самага ранняга ўзросту. Падрастаючае пакаленне фактычна вызвалалася для іншых спраў, найперш вучобы. Міране вельмі ганарацца тым, што іх дзеці змаглі выкарыстаць магчымасць сацыяльнага росту і набыць больш высокі за бацькоў сацыяльны статус. Ганарацца фактам іх жыцця ў горадзе.

Мір – шматнацыянальнае мястэчка. У асноўным, мяркуючы па расказах нашых інфармантаў, адносіны паміж людзьмі розных нацыянальнасцей былі добрыя. Але ступень блізкасці гэтых адносінаў была зусім рознай. Найбольш адасобленай групай былі яўрэі. Стасункі паміж імі і прадстаўнікамі іншых нацыянальнасцей насілі пераважна дзелавы, камерцыйны характар, у штодзённым жыцці існавала значная аддаленасць.

З пачаткам Другой сусветнай вайны была эвакуіравана з Міра ешыва. Пры “першых Саветах” знікла яўрэйская сфера паслуг, магазіны, рамесніцтва, яўрэйскія рэлігійныя святы. Усё гэта зрабіла значна бяднейшым агульны культурны воблік Міра. Пасля заканчэння вайны ў Міры засталася не больш за 40 чалавек яўрэяў. Сёння няма ніводнага.

З палякамі беларусаў збліжае хрысціянская рэлігія. Але палякі былі “свае” “чужой” для беларусаў польскай уладзе, да таго ж, як правіла, усе прадстаўнікі ўлады былі палякі. Палякам прыпісвалася фанабэрыстасць, пагардлівыя адносіны да беларусаў. Хаця нязменнай была павага да веры “польскай”. Ніколі не працавалі на вялікія каталіцкія святы. Гэтак жа паважліва ставіліся і каталікі да святаў праваслаўных.

Найбольш блізкія адносіны былі з татарамі. Трэба адзначыць, што як нармальнае, зразумелае, адпаведна, станоўчае ўспрымаецца тая дзейнасць, якая з'яўляецца асноўнай для пэўнага этнаса. Традыцыйна беларусамі ўспрымалася як сапраўдная толькі фізічная праца. А татары былі ў асноўным агароднікамі і рамеснікамі, што было блізкім і зразумелым для беларусаў. З іншага боку, нельга не адзначыць і адкрытасць татар. Нягледзячы на розныя рэлігіі, міране ўзгадвалі пра татарскія святы, на якія іх запрашалі.

Сябе міране-беларусы прэзентуюць наступным чынам. У першую чаргу яны – местачкоўцы (“не лапатнікі якія”, у сэнсе не сельскія жыхары), потым – “западнікі” (усведамленне імі свайго адрознення найперш ад жыхароў Усходняй Беларусі: “западнікі і восточнікі – розныя людзі”, “западнікі працавітыя, а восточнікі больш лянівyyя”) і, нарэшце, беларусы (хаця адзначаюць, што пры Польшчы “мы паняцця такога не мелі, што мы беларусы, называлі сябе рускімі”).

Міжваенная нацыянальная і, адпаведна, рэлігійная стракатасць сярод іншага вызначала разнастайнасць культурнага жыцця Міра. Праваслаўныя, каталіцкія, мусульманскія, іудзейскія святы становіліся культурнымі падзеямі маштабу ўсяго мястэчка. Забарона царквы разбурыла гэты свет царкоўнай і народнай культуры. На змену рэлігійным святам прыйшлі савецкія. Дзяржава стала асноўным арганізатарам святаў і заснавальнікам новых рытуалаў. Прычым такія святы і рытуалы былі уніфікаванымі для ўсіх тэрыторый вялікай краіны. Мясцоваму каларыту было пакінута вельмі і вельмі нязначнае месца.

Але татальна вынішчыць рэлігійнасць насельніцтва было немагчыма. Людзі па-ранейшаму не працавалі ў дні царкоўных святаў і ігнаравалі ў гэтым сэнсе дні чырвонага календара. Некаторыя міране працягвалі наведваць царкву (касцёл не працаваў) альбо спавядалі сваю веру цішком, молячыся дома перад іконамі. Значна болей было часткова атэізаваных, якія не прытрымліваліся жорстка царкоўных канонаў, але лічылі неабходным жыць у венчаным шлюбе, ахрысціць дзяцей і адпецць нябожчыка.

У савецкі час цэнтрам культурнага жыцця павінен быў стаць клуб. Гэтая ўстанова прапагандавала новую савецкую культуру, арыентуючыся ў асноўным на маладыя пакаленні. Па-ранейшаму адбываліся танцы, толькі ўжо не пад духавы аркестр, а пад гармонік. Не знайшлося замены такім культурным падзеям, як фэсты, кірмашы, рэлігійныя святы і г.д.

Нашыя суразмоўцы канстатавалі значна большую разнастайнасць культурнага жыцця “за польскім часам”, але тут мы павінны ўлічваць той факт, што гэта – гады іх маладосці, гады найбольшай сацыяльнай актыўнасці, якія з цягам часу чалавек схільны ідэалізаваць.

Падсумоўваючы свае расказы, міране самі адзначалі становячыя бакі “новага” савецкага ладу: бясплатная агульнадаступная адукацыя, не стала бедных (як яны адзначаюць, бальшавікі усіх параўнялі), пэўныя сацыяльныя гарантыі для людзей сталага ўзросту (пенсійнае забеспячэнне). Але гэтыя вывады тычацца падсумавання па ўсім савецкім перыядзе, да пасляваеннага дзесяцігоддзя яны не маюць адносін.

Два месяцы, якія мы правялі ў размовах з міранамі, закахалі нас у Мір назаўсёды. Дзве этнаграфічныя экспедыцыі, дзве розныя студэнцкія групы, якія мы туды прывозілі, два этапы асваення сацыяльнай і сімвалічнай прасторы Міра. Мясціны, якія з’яўляюцца знакавымі для міран, сталі такімі і для нас, акрамя гэтага, з’явіліся нашы асабістыя, звязаныя з нашым маленькім жыццём у Міры. Цудоўны гарбаты мосцік праз Міранку; маляўнічы холм, дзе знаходзяцца закінутыя “польскія” могілкі, і адкуль адкрываецца найпрыгажэйшая панарама на Мірскі замак; пажарная часць, дзе мы адмывалі раскіданыя па тэрыторыі старыя надмагільныя пліты і выпадкова знайшлі драўляную капліцу, што служыць цяпер дравяным сховішчам; капліца Святаполк-Мірскіх, дзе нашы студэнты ўсё імкнуліся сустрэць прывід Сонечкі; непаўторна прыгожае возера; дом кіруючага з “кавалкам этнаграфіі” – цудоўным кветнікам, зробленым Нонай Сяргееўнай Навіцкай. І, канешне ж, – самі людзі, нашы суразмоўцы, без каго не адбылося б гэтае выданне. Яшчэ і яшчэ раз – вялікі шчыры дзякуй вам, шаноўныя міране! За вашу гасціннасць, ветлівасць, за патрачаны ў размовах з намі час, за вашы гісторыі, за Мір і за гэтую кнігу.

Дадаткі

Пісьмы і ўспаміны аб міры

Дадатак 1.

Рабін доктар Тэадор Льюіс.

**Успамінаючы Мірскую ешыву (Вытрымкі
з кнігі “Bar Mitzvah Sermons at Touro Synagogue”)**

Lewis, T. Bar mitzvah sermons at Touro Synagogue: National historic site, Newport, Rhode Island / T. Lewis // Mirweb [Электронны рэсурс]. Рэжым доступа: <http://darkwing.uoregon.edu/~rkimble/Mirweb/RememberMir.html> Remembrances of Mir Yeshiva. Дата доступа: 10.02.2006

Я нарадзіўся ў Дубліне, Ірландыя, і рос пад уплывам і кіраўніцтвам Рабіна доктара Айзека Халеві Херзога, які быў Галоўным Рабінам Ірландыі і пазней стаў Галоўным Рабінам Ізраіля.

[...] Я вучыўся пару гадоў у “Эц Хаім” ешыве, і затым па парадзе Рабіна Абрамскага я адправіўся з зараз пакойным Копулам Розенам вучыцца ў знакамітай Ешыве Мір, Польшча. Гэта быў 1935 г., час італьянска-эфіопскай вайны. Некаторыя людзі, баючыся, што Еўропа будзе ўцягнута ў пажарышча, спрабавалі адгаварыць нас, але мы не ўзялі да ўвагі іх парады. Мы селі на борт у Дувры і адправіліся ў Астэндэ, пасля ў Брусэль, Берлін, Варшаву і, урэшце, Мір.

Мір, пункт нашага прызначэння, з’яўляецца маленькай вёскай, настолькі маленькай фактычна, што яе нават няма на карце. Перш чым з’ехаць з Дубліна, я спрабаваў атрымаць даведку ў польскага консула, які шчыра прызнаўся, што ён ніколі не чуў пра Мір. Сапраўды, адзінай славатасцю Міра было тое, што там знаходзілася ешыва. Калі я сказаў консулу, што Мір знаходзіцца побач з Баранавічамі, якія былі абазначаны на карце, ён сказаў мне: “Але натуральна ж падчас вучобы Вы зможаце весціцца нашмат лепш у вялікім горадзе, такім як Варшава, Лемберг¹ ці Кракаў. Чаму вы хочаце ізаляваць сябе ў такім далёкім месцы, дзе не будзе ні забаў, ні звыклых выгод сучаснага жыцця? Мне было

¹ З 1918 г. гэта горад Львоў.

цяжка патлумачыць консулу, што менавіта таму, што Мір не меў гэтых спакус, я вырашыў правесці лепшыя гады майго жыцця там.

Мір быў маленькім горадам, размешчаным ва ўсходняй Польшчы не вельмі далёка ад расійскай мяжы. Там жыло каля 500 яўрэйскіх сем'яў. Неяўрэі жылі галоўным чынам у прадмесцях Міра. Вельмі нямногія з іх жылі ў самім горадзе. Студэнты ешывы былі важнай крыніцай дахода гараджан. Жыхары былі галоўным чынам уладальнікамі магазінаў і пісцамі. Уладары магазінаў у значнай ступені залежалі ад падтрымкі студэнтаў ешывы і ад гандлю на штотыднёвым рынку, калі сяляне суседніх гаспадарак ішлі ў горад, каб прадаць сваю прадукцыю і зрабіць неабходныя пакупкі на тыдзень. Пісцы былі вядомыя сваім прыгожым почырмам, яны перапісвалі скруткі для яўрэйскай грамады ва ўсім свеце.

Шмат хто з яўрэяў залежаў цалкам ад падтрымкі родных з Амерыкі, Англіі і Паўднёвай Амерыкі. Сапраўды, уся грамада была беднай. Многія сем'і цярпелі такую вострую нястачу, што ў некаторых не было прадметаў першай неабходнасці. Асноўнымі прадуктамі харчавання былі бульба і хлеб дрэннай якасці. Іх становішча было асабліва вартым жалю на працягу доўгіх цёмных зімніх месяцаў. Вуліцы былі засыпаныя снегам, глыбокія гурбы пакрывалі тратуар і дарогі. Нярэдка можна было ўбачыць апранутую ў лахманы старую, што цягнула санкі з дровамі, якія выпрасіла ў добрых суседзяў.

Ешыва не мела ніякіх інтэрнатаў, таму студэнты сяліліся ў гараджан. Маленькія групы з шасці-васьмі студэнтаў аб'ядноўваліся разам у прыватных дамах і наймалі *baalaboste*, жонку ці ўдаву гаспадара дома, каб яна іх абслугоўвала. Звычайна ў такіх дамах на ноч маглі размясціцца толькі два чалавекі. Я кватараваўся ў доме пісца Торы і сталаваўся ва ўдавы Эткі Міранкі, такое імя было дадзена ёй таму, што яна жыла на вуліцы Міранцы². Этка абслугоўвала сем маладых людзей, сярод якіх былі польскія, амерыканскія, англійскія і ірландскія студэнты. У Эткі былі два сыны і дачка, якая прыслугоўвала за сталом. Этка павялічвала свой даход ад студэнтаў, купляючы збожжа ў сялян, што прыходзілі ў Мір з аддаленых вёсак, каб прадаць сваю прадукцыю і запасціся таварамі ў мясцовых магазінах. У яе было вельмі няшмат грошай, каб заняцца камерцыяй. Пагэтакі напярэдадні базара яна пазычала ўсё, што было ў нас, і вяртала пасля таго, як перапрадавала купленае збожжа.

Этка па-мацярынскі турбавалася аб сваіх кватарантах і рабіла ўсё, каб забяспечыць іх дабрабыт. Яна была простым поварам і валодала дзіўнай здольнасцю гатаваць пажыўныя стравы з тых абмежаваных

² Вуліцы з такой назвай у Міры не было. Напэўна Этка Міранка жыла недалёка ад рэчкі Міранкі, адкуль і атрымала сваё прозвішча

рэсурсаў, якія меліся ў яе распараджэнні. Калі я стаў сталавацца ў яе, адзінай крыніцай святла ў яе доме была газавая лямпа, але так як нам, іншаземцам, гэта здавалася празмерна прымітыўным і недастатковым, мы скінуліся, каб правесці ў дом электрычнае святло.

Кожны тыдзень вясковая жанчына забірала наша адзенне для мыцця і вяртала яго праз некалькі дзён, чыстае і адпрасаванае. Замежныя студэнты, дома ў якіх былі ўсе сучасныя выгоды, вельмі цяпелі з-за адсутнасці прыбіральняў у доме. Замест гэтага тут былі надворныя пабудовы ззаду дамоў. Асаблівыя нязручнасці яны цяпелі ў халодныя зімовыя месяцы. Наколькі я памятую, Ешыва мела адзіныя сучасныя ўнутраныя прыбіральні ў акрузе.

Так як у дамах не было водаправодаў, не было і кранаў з вадой, якая б з іх цякла. Замест гэтага ваду даводзілася насіць у вёдрах з калодзежаў у цэнтры горада. Некаторыя бедныя яўрэі зараблялі сабе на пражыццё тым, што набіралі ў калодзежы па два вядры вады і разносілі іх на каромысле па дамах, за што атрымлівалі грошы ад гаспадароў. Было два дактары і дантыст у Міры. Яны лячылі гараджан і студэнтаў Ешывы. Сур'ёзна хворых і тых, каму патрэбна была аперацыя, напраўлялі ў бальніцы ці да спецыялістаў у вялікія гарады. Лякарствы па рэцэптах адпусkalіся ў гарадской аптэцы.

У Міры меліся паліцэйскі ўчастак і пошта. Разносіў пошту ў горадзе паштальён Ёзэф. Па прыбыцці ў Мір я кватараваў нейкі час у яго. Была таксама добраахотная пажарная каманда. Было некалькі краўцоў у горадзе, якія спецыялізаваліся на перашыванні старых касцюмаў навыварат. Гэта каштавала танней, чым пашыў новага касцюма.

Да гэтага часу я з глыбокай пашанай успамінаю майстэрства і ўменне Шмераля, краўца, які не ўмеў чытаць і пісаць і тым не менш умеў шыць выключна зграбныя і эlegantныя касцюмы. Ён абмерваў сваіх кліентаў доўгім кавалкам абгортачнай паперы, на якой рабіў адзнакі ў адпаведных месцах.

Большасць вуліц у Міры былі брукаваныя. Пасля зімы, калі снег ляжаў на зямлі на працягу многіх месяцаў і раставаў пад цёплымі прамянямі сонца, у некаторых месцах з-за гразі было немагчыма прайсці. Праехаць ад Міра ў аддаленыя населеныя пункты можна было ці аўтобусам старажытнай маркі, ці на конях, ці калёсах.

У дажджлівы сезон гэтае падарожжа становілася рызыкаўным і непрыемным, таму што з-за гразі яно займала вельмі шмат часу. Зімой мы часам забаўляліся катаннем на санках па засыпаных снегам дарогах.

Ешыва была вялікім каменным будынкам. На кожным баку будынка было шэсць вакон, што было жыццёвай неабходнасцю, так як патрэб-

на было берагчы зрок студэнтаў, якія вывучалі каментарыі, напісаныя маленькім шрыфтам. Мэбля ешывы складалася з радыў сядзенняў і соцен падставак для чытання. Кожны студэнт меў фактычна асабістую падстаўку. У адным канцы Ешывы былі дзве печы, якія забяспечвалі цяплом у халоднае надвор'е ўвесь будынак.

Маё першае ўражанне ад ешывы было хвалючым. Гэта было ўвечары, калі ўсе студэнты займаліся вывучэннем “Мусар” – асабістай этыкі і набожнасці [...]

За некалькі тыдняў у ешыве я ўжо мог скласці першае ўражанне аб сваіх таварышах, з якімі мне было суджана правесці наступныя чатыры гады. Натуральна, большасць з іх мелі польскае паходжанне. Але прыблізна чвэрць былі “Auslander”³, г.зн. з іншых краін. Было прыкладна сорок амерыканцаў, трыццаць немцаў, шэсць аўстрыйцаў, тры французы, адзін швед, адзін датчанін, восем англічан, тры ірландцы, тры канадцы, два жыхары Паўднёвай Афрыкі, чатыры бельгійцы і г.д. [...]

Паколькі мірская ешыва была самай вялікай і самай значнай ешывай у свеце, сюды прымаліся толькі тыя, хто дасягнуў вельмі высокага ўзроўню майстэрства ў вывучэнні Талмуда. Большасць з іх мелі бліскуча востры розум і былі надзвычайна прыемныя ў размове. Большасць студэнтаў было сталымі мужчынамі; была тут і моладзь, у тым ліку падлеткі.

Вучоба займала большую частку часу. Афіцыйна на вучобу адводзілася дзевяць гадзін у дзень, але многія былі незадаволены такімі “абмежаваннямі”. Большасць студэнтаў вучылася да глыбокой ночы, а па чацвяргах некаторыя вучыліся да пяці раніцы. Электрычнае святло выключалася ва ўсім горадзе ў гадзіну ночы. З гэтага моманту вучыцца можна было толькі пры мігаючым святле велізарных газовак, падвешаных да столі. Гэта, аднак, ніколі не перашкаджала студэнтам. У вучобе для іх не было неадольных перашкод. У канцы семестра, калі кнігі былі пастаўлены на месца і бібліятэка была часова закрыта, большасці студэнтаў прыходзілася туга без вучобы.

Здавалася, што нейкі жыццёва важны кампанент быў страчаны. Кожны вучыўся з бязмежнай стараннасцю і энтузіязмам. Імі кіравала адзіная думка: не змарнаваць ніводнай хвіліны і атрымаць як можна больш ведаў.

[...] На працягу вучэбнага года ў нас было вельмі мала вольнага часу. Адзіным адпачынкам для нас была кароткая паўгадзінная прагулка за горад. Але і гэтая адзіная радасць была недаступна нам у час дажджоў, таму што дарогі пераўтвараліся ў мора гразі. У канцы вучэбна-

³ Ад ням. “Auslander” – замежнік.

га года польскія студэнты вярталіся дадому, у той час як мы, “Auslander”, заставаліся ў Міры аднаўляць сілы ад напружанага навучальнага года і запасіць энергію для наступнага.

Адным з самых важных перыядаў быў месяц, які папярэднічае Рош Хашана⁴. Былыя студэнты ешывы, рабіны што займалі адказныя пасады, прыезджалі з самых аддаленых частак Польшчы. У гэты час у ешыве збіралася больш за 600 студэнтаў. Яны ўсе з’язджаліся, каб паслухаць бліскучыя лекцыі машгіаха⁵ аб этыцы. Іх было тры ці чатыры кожны дзень. Гэта было духоўнай падрыхтоўкай да Рош Хашана.

Суккот⁶ выконваўся ў сапраўды святочным духу. На Сімхат Тора⁷ гараджане прыходзілі ў ешыву, каб паглядзець, як святкуюць студэнты. Студэнты ўтваралі два вялікіх канцэнтрычных кругі, у цэнтры якіх знаходзіўся рэктар ешывы. Прабываючы ў радасным рэлігійным экстазе, студэнты танцавалі вакол сваіх выкладчыкаў, спяваючы песню за песняй ва ўвесь голас. Танцы спыняліся толькі тады, калі не заставалася ніякіх сіл. Гараджане, зачараваныя такім ураджваючым відовішчам, маглі назіраць за ім гадзінамі.

Я быў у ешыве прыблізна шэсць месяцаў, калі адбылася вялікая трагедыя. Машгіах сур’ёзна захварэў. З Вільні прывезлі прафесароў, з Лейпцыга быў дастаўлены вядомы нямецкі прафесар, але ўсё дарэмна. У 18-ы дзень месяца Сіван 5696 памёр адзін з самых вялікіх яўрэйскіх маралістаў усіх часоў. Яго смерць вельмі востра перажывалі тысячы студэнтаў, для якіх ён быў духоўным настаўнікам. Для многіх гэта было падобна страце бацькі.

Аб тым глыбокім уплыве, які ён аказаў на сваіх вучняў, сведчыць той факт, што калі адзін з яго старэйшых вучняў гаварыў прамову на яго магіле, ён раскажаў, што не праходзіць ні дня, каб яму не з’явіўся машгіах.

[...] На жаль, палітычная сітуацыя працягвала пагаршацца. Многія замежныя студэнты па патрабаванню іх бацькоў вярнуліся дадому. Надыйшоў крытычны месяц жніўень 1939-га. Тэлеграмы ад бацькоў, якія непакоіліся, сцякаліся ў ешыву.

Я атрымаў чатыры тэлеграмы. Напружанне стала настолькі вострым, што брытанскі консул выдаў цыркулярнае пісьмо да ўсіх брытанскіх студэнтаў у Польшчы, папрасіўшы іх пакінуць Польшчу неадкладна. Пасля кансультацыі з рэктарам ешывы я вырашыў вярнуцца дадому ў Дублін, у Ірландыю.

⁴ Іудзейскае свята Новага года.

⁵ Духоўны настаўнік.

⁶ Іудзейскае свята.

⁷ Іудзейскае свята.

[...] Я заўсёды буду памятаць тые гады, што я правёў у ешыве Мір. Яны былі самымі шчаслівымі гадамі майго жыцця [...]

Пераклад з англійскай мовы І. Раманавай

Дадатак 2.

3 пісьма Рабіна Тэадора Льюіса.

Аб умовах жыцця ў Міры (1935–1939).

Additional information about houses and food in Mir (1935–1939) in a letter from Rabbi Theodore Lewis, as he remembers his student years // Mirweb [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://darkwing.uoregon.edu/~rkimble/Mirweb/RememberMir2.html>) Дата доступу: 10.02.2006.

Этка Міранка жыла ў аднапавярховым драўляным доме. У ім была драўляная падлога без дыяноўці ці лінолеума. Яна ўтрымлівала яго вельмі чыстым. Дом абаграваўся высокай керамічнай печчу, якая даходзіла да столі і была так размешчана, каб абаграваць усе памяшканні дома. Печ палілася дровамі. Яна ж выкарыстоўвалася і для прыгатавання ежы. У некаторых дамах для аблягчэння прыгатавання ежы былі прымусы.

Не было нічога чароўнага ў гатоўцы Эткі. Ежа была проста, і было відавочна, што кулінарных курсаў яна не наведвала. Ніякіх кулінарных кніг у яе таксама не было. Яе метады былі: трохі гэтага і дробка таго. Вынік быў даволі прымальны. З усёй справядлівасцю да Эткі трэба прызнаць: яна рабіла максімальна добра з таго, што было даступна.

У той час, калі мы вучыліся ў Міры, польскі ўрад абмежаваў колькасць рагатай жывёлы, якая магла быць зарэзана ў адпаведнасці з яўрэйскім рытуалам. У выніку мяса было дарагім, падавалася толькі маленькімі порцыямі, ды і тое толькі калі-нікалі. Акрамя гэтага, у ежу ўжывалі мяса кур, качак і гусей.

Ежа, якую падавала Этка, была вельмі простая, але пажыўная. На снеданне мы нязменна елі яйкі і чорны хлеб. Галоўны прыём ежы быў удзень, тут мы мелі выбар з супа з гародніны, лапшы, ячменю і аўсянкі. Час ад часу падаваліся мяса ці курыца. На дэсерт у нас быў чарнасліў ці яблычнае пюрэ. На вячэру мы маглі выбіраць рыбу, селядцы, тварог ці сыр. Бульбы было шмат, і мы ўжывалі яе ў самым розным выглядзе. Нам, як "Auslander", час ад часу падавалі смажаную бульбу. Агуркі, памідоры, суніцы, чарніцы і яблыкі былі даступныя ў сезон. Паколькі апельсіны былі прывознымі і, адпаведна, былі вельмі дарагімі па мясцовых стандартах, мы елі іх, толькі калі папраўляліся ад хваробы.

Напісана ў студзені 2000 г.

Пераклад з англійскай мовы І. Раманавай

Дадатак 3.**Успаміны аб Міры рабіна Юдаха Бройдэ**

Broyde, Judah Memories of Mir / J. Broyde // Mirweb [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://darkwing.uoregon.edu/~rkimble/Mirweb/BroydeMemories.html>. Дата доступу: 18.02.2006.

<http://darkwing.uoregon.edu/~rkimble/Mirweb/BroydeMemories.html>

12 ліпеня 1933 г. я адправіўся ў Мір на караблі “Алімпія” кампаніі Канрад “Белая зорка”. Гэта было да таго, як праз акіян пачалі лётаць самалёты. Гэта было цудоўнае падарожжа. Я заўсёды марыў прапрыняць падарожжа праз акіян на лайнеры. Нягледзячы на мой юны ўзрост, 15 з паловай гадоў, я атрымліваў асалоду ад ціхамірнасці, цішыні і спакою, разам са свежым акіянскім паветрам. Судна было падобна на дарагі шчодро абстаўлены гатэль. На караблі падавалі неверагодную ежу. Гэта былі пяць дзён цудоўных канікул перад маім прыбыццём у Мір.

Мой старэйшы брат Шэпарт сустрэў мяне на чыгуначнай станцыі ў Гарадзеі на засланных саломай драбінах у форме балеі, у якія быў запряжаны конь. Калі мы наблізіліся да гораду, мой брат Шэп паказаў на вялікі замак справа. Ён сказаў мне, што замак бамбілі ў час Першай сусветнай вайны, але частка яго была адноўлена ўладаром, гаспадаром замка. Гавораць, што ў папярэднія гады дзеці тагачаснага графа, як яго называлі, захацелі пакатацца на санках летам. Яны пакрылі дарогу ад Міра да Гарадзеі соллю і паехалі на санках. Аднойчы я бачыў, як уладар замка ехаў па гораду ў адкрытым аўтамабілі. Ён сядзеў ззаду шафёра. У яго была вялікая барада і зачосаныя назад валасы. Выглядаў ён сапраўдным арыстакратам. Некаторыя людзі гавораць, што ён быў паслом Польшчы ў Расіі. Некаторыя гавораць, што ён быў незаконным сынам рускага цара. Ён валодаў усімі землямі на шмат міль навокал.

Па прыездзе ў горад мы павінны былі перасекчы маленькі мост праз штучнае возера. Мы мелі звычку хадзіць купацца ў гэтым возеры. Пераехаўшы мост, мы апынуліся на Віленскай вуліцы, якая перасякала горад з канца ў канец, іншыя вуліцы адгаліноўваліся ад яе ў супрацьлеглых напрамках. Усе вуліцы былі брукаваныя. Па баках вуліцы ішлі вузкія тратуары. У сярэдзіне Віленскай вуліцы быў рынак, перапоўнены ў базарны дзень калёсамі, коньмі і каровамі. У двух кварталах за рынкам з правага боку была вуліца, дзе жыў гарадскі рабін. На тым жа самым баку вуліцы жыў дэкан вядомай мірскай ешывы. Паміж гэтымі двума дамамі быў уваход ва ўнутраны двор мірскай ешывы, цагляны будынак прыкладна сто пяцьдзсят футаў на сто футаў. Будынак быў вышыней у два паверхі без апорных слупоў пасярэдзіне. Канструкцыя

столі была вельмі цікавай: перакрыцці сыходзіліся ў цэнтры, ствараючы своеасаблівы мост. Па ўсіх сценах ішлі вокны, у задняй частцы былі дзве кафляныя печы, якія паліліся дровамі для абагравання будынку зімой. Галоўным чынам цяпло выраблялася студэнствам, чатырмастамі мужчынамі, якія сядзелі і вучыліся ўвесь дзень з раніцы да ночы. Было прыблізна 13 радоў лавак са спінкамі, 3 рады па 9 чалавек на лаўцы. Паміж імі былі лавы без спінак. У кожнага студэнта была яго ўласная падстаўка для кніг. Два разы ў тыдзень чытаў лекцыі студэнству дэкан, і адзін раз у тыдзень – рабін Міра. Прыблізна чатыры ці пяць разоў у тыдзень былі лекцыі па этыцы і біблейскіх даследаваннях машгіаха ці духоўнага лідэра. Студэнства складалася галоўным чынам з расійскіх і польскіх студэнтаў, прыблізна сарака амерыканцаў, каля сарака немцаў, дзесяці англічан, трох ірландцаў, двух французцаў, трох канадцаў, двух шведаў, два былі з Даніі, тры – з Бельгіі, адзін – з Паўднёвай Афрыкі, адзін ці два ізраільцяніны, чэхаславак і аўстрыец. Можна сказаць, што ў нас практычна была Ліга Нацый. Студэнты здымалі пакоі ў горадзе, і некаторыя мясцовыя жанчыны гатавалі за нязначную плату для невялікіх груп студэнтаў. Дэкан прызначыў большасці студэнтаў стыпендыі, каб яны маглі аплаціць усё неабходнае.

Горад па нашых стандартах быў прымітыўны. Не было ніякага водаправода. Былі калодзежы, з якіх людзі прыносілі ваду. Дамы не мелі ніякай каналізацыі, замест гэтага былі надворныя пабудовы ў садах. Калі карова ішла па тратуары і чалавек ішоў насустрач, то чалавек сыходзіў з тратуара, каб прапусціць карову. Каровы Міра не мелі ніякай павагі да людзей.

Я прабыў у Міры шэсць гадоў. Яшчэ не было ніякіх пералётаў, і я не бачыў маю сям'ю ўвесь гэты час. Аднак я перапісваўся з імі. Я пісаў адно пісьмо ў тыдзень, і мая маці пісала кожны тыдзень мне. Мой дзядуля быў самым вялікім карэспандэнтам. Я быў яго гонарам і радасцю, і ён меў звычку абходзіць усіх суседзяў, хвалячыся маімі пісьмамі да яго. Напружанне перад Другой сусветнай вайной прымусіла іх нервавацца, і яны настойвалі, каб я прыехаў дадому. Я вярнуўся на караблі "Акватанія", паездка была нармальнай, але не такой прыемнай, як маё першае падарожжа. Няма ніякага параўнання ладу жыцця тут і там. Тым не менш гэта былі цудоўныя гады, якія аказалі вялікі ўплыў на маё жыццё духоўна і сацыяльна.

Напісана ў лістападзе 1999 г.

Пераклад з англійскай мовы І. Раманавай

Дадатак 4.**Рабін Юдах Л.Гордан. Ліст з Міра. 1932 г.**

Rabbi Gordon, Judah L. Letter from Mir – 1932 / Rabbi Judah L.Gordon // Mirweb [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://darkwing.uoregon.edu/~rkimble/Mirweb/GordonLetter.html>. Дата доступу: 10.02. 2006.

29 ліпеня 1932 г.

Калі я наблізіўся да месца майго прызначэння ў павозцы, якая грукатала (калі быць больш дакладным, амаль развальвалася), я здзіўлена прывіснуў. На працягу свайго падарожжа па Польшчы я бачыў невялікія гарадкі ці малюсенькія вёскі. Ого! Перада мною – горад! Глядзі! Адзін, два, тры шпілі, высокія будынкі (два з паловай паверхі вышынёй) і дамы! Іх тут 6, 7 ці нават 8 соцен! Я быў уражаны. Уявіўшы сабе мястэчка, копію таго, што я бачыў у Польшчы, я прыкаціў у горад, дзе ёсць нават прадмесці. Злева ад горада, прыблізна ў 100 метрах ад Міра, я заўважыў кучку з 8 дамоў. Я так разумею, што гэта і ёсць адно з прадмесцяў.

Хутка стала не да разважанняў. Паколькі павозка пачала трасціся, я павінен быў утрымацца, каб не зваліцца са старажытнага маста Міра. Мабыць, нехта 100 ці больш гадоў таму пабудаваў канструкцыю з дошак у метрах 15 над паверхняй возера. Божая воля і намаганні студэнтаў ешывы, якія карыстаюцца гэтым мастом штодзень, не даюць яму разваліцца. Акрамя таго, ёсць два млыны, якія стаяць на возеры. Адзін выкарыстоўваюць для размолу збожжа. Іншы мае больш важнае прызначэнне. Ён забяспечвае горад электрычнасцю. Электрычнасць падаецца ў 20.30 і выключаецца ў 1.00. Электрычнасці няма пасля 1.00 і пакуль на вуліцы светла.

Толькі я праехаў млын, а ўжо на галоўнай вуліцы. У наступны момант я праехаў праз цэнтр горада. Яго можна прайсці з канца ў канец менш чым за 10 хвілін.

Акрамя тых, пра якія я раскажу потым, дамы нагадваюць хутчэй хаціны. Сутарэнне, адзін паверх і нешта нахштальт гарышча – агульнае правіла. Гэта драўляныя канструкцыі з аднолькавых бяровенняў, якія нагадваюць хаціну Лінкальна. Дамы пабеленыя, як тыя, што зроблены з цэгля. Вельмі мала саламяных стрэх.

Дом – гэта кухня, рэдка сталовая і часам спальні. Таксама ёсць хлёў і сутарэнне, якое выкарыстоўваецца як халадзільнік. Вядома, што ежа, якую аднойчы апусцілі туды, пахне глебай і іншымі непажаданымі пахамі.

У кухні ёсць вялікае шырокае каменнае збудаванне. Яно высокае да столі, абліцована кафляй ад сярэдзіны да верха і пустое ўнутры.

Доступ да гэтай поласці адкрываецца праз квадратную адтуліну памерам 60 на 60 см на пярэднім баку збудавання. Гэтае збудаванне выкарыстоўваецца для прыгатавання ежы. Трэба пакласці дровы і падпаліць іх, а побач ставіцца ежа, якая гатуецца на гэтым агні. Акрамя гэтай прылады, ёсць невялікая рашотка звонку печы. Гэтая форма, мабыць, 20 см вышынёй, пад якой кладуцца дровы і на якую ставіцца гаршчок ці скаварада для варкі ці смажання ежы. Гэта мудрагелістая вынаходка выкарыстоўваецца для прыгатавання малочных прадуктаў.

Акрамя таго, у пакоі размяшчаецца вялікі стол і стулікі і шафа для посуду. У кожным доме ёсць самавар. Яго механізм застаўся загадкай для мяне. Калі ён працуе, вы, адкрыўшы кран, можаце атрымаць гарачую ваду. У іншы час вада цёплая ці халодная. За выключэннем пары вёдзер, гаспадыня – адзіная застаўшаяся мэбля на кухні.

Ёсць іншая мудрагелістая вынаходка. Паколькі ў дамах няма водаправода, што ж выкарыстоўваюць замест звычайнай для Штатаў ракавіны? Асабліва раніцай, калі вы павінны ўмыцца? Уявіце сабе посуд, які выкарыстоўваецца для захоўвання вады, падобны да шпрыца. Гэты посуд з крышкай вісіць на сценцы нібыта старадаўняга сальніца. Замест гумовай трубка ўстаўлены носік. На 45 см ніжэй гэтага посуду – яшчэ адзін посуд. Унутры носік шырэйшы, ціск вады прыціскае яго, такім чынам вада не выцякае. Якая выдумка, ці не праўда? Наш пакой абарудаваны гэтым жыццёва неабходным прадметам мэблі.

Спальня. Вы не здзівіцеся, калі я паведамлю, што ў спальні ёсць два ложка ці калі я напішу, што ў спальні ў Міры ёсць яшчэ шафа для адзення ці нешта накшталт бюро, ці, як я заўважыў у доме Шэйнберка, шыфаньер. Аднак гэта будзе сапраўдная навіна, калі я скажу, што ў кожнай спальні можна бачыць копію збудавання, якое я апісаў вышэй, збудавання, што ёсць на кухні. У спальні яно меньшае. Яно квадратнае, 1м на 1м, у вышыню дасягае столі. Усе бокі пакрыты белай кафляй. Мэта гэтага збудавання, як вы здагадаліся, ацяпліць пакой падчас халодных зімовых месяцаў.

Я сказаў, што ў спальні ёсць некалькі ложкаў. Гэты прадмет мэблі не такі камфартабельны, як той, што я меў дома. Розніца ў матэрыялах, якія выкарыстоўвалі для вырабу пружын і матрацаў. Дома некаторыя ложка маюць спіральныя пружыны, а некаторыя – звычайныя. Тут аснова драўляная. Хаця ёсць два гатункі дрэва, цвёрдае і мяккае, але я вельмі сумняваюся, што мяккае дрэва было б вельмі зручным у ложку. Ёсць толькі адзін гатунак саломы для матрацаў. Таму матрацы ў Міры аднолькавыя і не могуць выклікаць аніякай зайздрасці.

На заднім двары ёсць драўляная канструкцыя 1.30 у шырыню і 2.50 у вышыню, глыбокая яма ў зямлі і драўлянае сядзенне над ямай утвараюць прыбіральню. Ешыва абарудавана цудоўнай сучаснай ваннай, вода-праводам і ўсімі іншымі звычайнымі для 1932 г. прыстасаваннямі.

Нагледзячы на тое што вуліцы не вымашчаны, Мір не церпіць ад брудных скрыжаванняў, як 133-вуліца некалькі гадоў таму. Я тлумачу гэта тым, што гараджане Міра лодарнічаюць 24 гадзіны ў дзень. Я мяркую, што яны марнуюць свой час, бадзячыся па зямлі і збіраючы каменне і ўсё такое. Потым яны ўкладваюць гэтае каменне на дарозе, як у нас на Ямайка-авеню паміж трамвайнымі рэўсамі. Розніца, праўда, у тым, што на Ямайка-авеню гэта робіцца значна раўней. Што тычыцца нашай сям'і, то гэтае каменне ўяўляе небяспеку для ног. Я так практыкаваў свае ногі, што зрабіў іх неўспрымальнымі для ўсіх расцяжэнняў. Так, я магу пахваліцца атрыманай выгадай для здароўя ад Міра.

Пакой, памерам з маю былую спальню, дастаткова вялікі, каб адкрыць які-небудзь магазін у ім. Патрэбны толькі прылавак і некалькі паліц, дзе маглі б размясціцца тавары для продажу. Пад гэтае апісанне падыходзяць таксама тутэйшыя кандытарскія ці цырульні. Аптэка трошкі большая і значна прыгажэйшая. Яна з густам пафарбавана, добра аздоблена і рупліва ўтрымліваецца. У цырульні ўсё проста. Яна на-много лепшая, чым многія ў Штатах. Стрыжка каштуе 5,5 цэнтаў.

"Адна маленькая свіння едзе на базар. Іншыя маленькія свінні застаюцца ў хаце"⁸. Колькасць свіней у базарны дзень тут уражвае. І я маю на ўвазе не толькі жывёлу.

Панядзелак – базарны дзень. З усіх ваколіц палякі едуць у горад раніцай, везучы свае тавары. На базары прадаюць усё: ад найдрабнейшай дэталі для конскай вупражы да саміх коней, ад жменькі мукі да мяшка з гуркамі. Галоўная вуліца поўная народу. Усе на базары шукаюць, дзе купіць танней. Паветра атручана пахам жывёлы.

Я паспрабую апісаць галоўную вуліцу ці польскую 5 авеню. Гэта доўгая вуліца, у 30 ці больш метраў шырынёй. Па абодвух баках вуліцы – магазіны. 6 паралельных радоў магазінаў уздоўж і адзін упоперак вуліцы. Такім чынам, сем радоў магазінаў на галоўнай вуліцы, усяго 150 магазінаў.

Мне давалося наведаць дом польскага грамадзяніна, які займаецца пляценнем. Слова "дом" у гэтым выпадку азначае адзін вялікі пакой. Ён выкарыстоўваецца бацькам для пляцення (машына займае значную частку ўсяго пакоя), маці ён выкарыстоўваецца як кухня (з такой печчу, якая апісана вышэй), адным з сыноў – як майстэрня для выпрацоўкі

⁸ Англійская прымаўка.

інструментаў, падобных да гавайскіх гітар, усімі – як сталовая і як спальня (сям’я з пяць чалавек) і таксама як месца для малення. Пакой брудны, яго можна апісаць любымі іншымі словамі, якія маюць тое ж значэнне. Гэты пакой – адлюстраванне яго жыхароў. Яны дрэнна харчуюцца і дрэнна апрануты.

Амаль усе магазіны належаць яўрэям. Такім чынам, за выключэннем некалькіх цэнтаў, якія яны атрымліваюць за агуркі, бульбу, моркву і клубніцы, я не ведаю, як палякі зводзяць канцы з канцамі, як ім удаецца утрымліваць свае сэрцы, каб яны не збеглі праз дзіры ў іх кашулях.

У горадзе, мабыць, 500 ці 600 яўрэйскіх сем’яў. Ёсць некаторы сродак палягчэння беднасці нашых братоў. 400 студэнтаў ешывы маюць вострую патрэбу ў кватэрах і харчаванні. Гэтыя маладыя людзі расселеныя па ўсяму мястэчку. Хоць ім трэба, у сутнасці, некалькі долараў у месяц, але ў Міры і гэта амаль немагчыма. Працвітанне яшчэ не блізка і ў Амерыцы, і гэты факт уплывае на ўсіх жыхароў. За малым выключэннем, усе маюць сваякоў у Амерыцы. Няздольнасць гэтых сваякоў прэзентаваць некалькі долараў час ад часу, ці патрэбнае адзенне для Песаха, ці нават тое ж старое адзенне, што людзі пасылалі ў Еўропу (і цяпер вымушаны насіць самі) – усё гэта пакідае глыбокі след на тварах усёй сям’і і вялікія дзіры на іх касцюмах.

Тут ёсць клуб, у шматлікіх выпадках – важны момант у ажыўленні агульнай манатоннасці. На працягу дня адна і тая ж нудная праца: праца па доме, праца ў садзе ці ў магазіне. Увечары ўвесь горад можна пабачыць на цэнтральнай вуліцы ў час вячэрняй прагулкі. Тыя, хто можа сабе дазволіць, апранаюцца даволі эlegantна. Можна пабачыць нават адзенне, якое можна было б апрануць і на самых модных авеню Нью-Йорка.

У Міры ёсць нават граф ці маркіз, назавіце, як хочаце. Даход яму прыносяць бедныя жыхары горада, якія маюць няшчасце жыць на яго зямлі. Ён валодае амаль усім Міром. Яго рэзідэнцыя – вялікі прыгожы замак, які стаіць на ўскраіне Міра. Тыя збудаванні, якія Мойша назваў руінамі Напалеона, былі былым замкам. Яго сучасная рэзідэнцыя – копія гэтага замка. Мне яшчэ казалі, што яго маёнтак вядомы прыгожым возерам і вялікімі садамі. Менавіта ў гэтым возеры Мойша быў абучаны тайнам плавання. Вялікая асоба быў аднойчы ў Амерыцы і па-англійску размаўляе даволі нядрэнна.

Акрамя некалькіх важных будынкаў, якія я апісаў, а менавіта ешыва і замак, ёсць яшчэ банк. Будынак, які займае гэтая важная грашовая ўстанова, – гэта цудоўная цагляная будына, самая прыгожая ў горадзе. Пошта – цалкам прыстойнае збудаванне. Акрамя пошты там ёсць тэле-

фон і тэлеграф. Акрамя таго, ёсць клуб і школа. І, каб не прапусціць, лазня. Цана – 5 цэнтаў. Вы ўваходзіце ў прылазнік, дзе пакідаеце ўсё адзенне. Адтуль вы накіроўваецеся ў вялікае, добра прагрэтае памяшканне. У гэтым памяшканні ёсць мівка і душ. Акрамя гэтага, ёсць мноства ражак. Вы павінны ведаць, што ў лазні ёсць праточная вада, гарачая і халодная, у чатырох краях. Толькі шчаслівыя дабіраюцца да душаў. Усе астатнія, адпаведна, карыстаюцца ражкамі. Пасля вылівання некалькіх ражак вады на ваша цела вы намыльваеце галаву. Пасля гэтага вы выліваеце на сябе яшчэ вады, каб змыць пену. Увесь працэс паўтараеце з астатнім целам. Гэта сапраўдная праца, мыцца ў бані, калі вы недастаткова шчаслівыя, каб быць першымі.

Ёсць іншы цікавы момант. Вы, зразумела, ведаеце аб двух сродках, якімі карыстаюцца людзі для абуджэння раніцай, якія называюцца будзільнік і адзін з прадстаўнікоў птушынага сямейства. Яго імя выгляцела ў мяне з галавы. Тут я знайшоў яшчэ адзін сродак. Штодня на працягу апошніх 8 тыдняў я абуджаўся паміж 4 і 5 гадзінамі. Мяркую, што ў гэты час мухі пачынаюць свае палёты.

Я скончу гэтую частку майго апісання некалькімі цякучымі падзеямі. Малады чалавек 21 года загахаўся ў дзяўчынку 16 гадоў. Яго бацькі былі супраць такога саюза. Быў вызваны студэнт ешывы і ў гадзіну ночы адбылося тайнае вяселле.

Яшчэ адна карціна. Кожны вечар у 10.20 на дошчы аб'яў вывешваюць лісток паперы. Гэты лісток прыносіць радасць ці нешта зусім процілеглае. Маленькімі літарамі чыёйсьці рукой там напісаны імёны тых шчасліўцаў, каго памятаюць дома. Чатырыста студэнтаў дастаткова фанабэрыстыя, каб аддавацца ілюзіям, што аб іх памятаюць. У выніку – натоўп нясецца да дошкі аб'яў. Усе манеры забытыя. “Чаму не! Можа, я атрымаў ліст з дому!” – адна думка. Яны імчацца, яны праціскаюцца і піхаюцца. Затым адыходзяць, раччараваныя.

Пераклад з англійскай мовы І. Махоўскай

Дадатак 5.

Вытрымка з кнігі Рухомы Шайн “Все для Босса”

Рухома Шайн. Город из пяти улиц // Все для Босса // Хасидус по-русски [Электронны рэсурс]. Рэжым доступа: http://www.chassidus.ru/library/vse_dlya_bossa/12.htm. Дата доступа: 12.01.2006.

11. Горад з пяці вуліц

Вясельная вандроўка

Мошэ і Рухома селі на вялікі акіянскі карабель, і ён павёз іх у Еўропу. Маленькая каюта была завалена харчовымі прыпасамі, якія турботлівыя родныя надавалі ў дарогу. Але маладыя не змаглі з’есці ні кавалачка, таму што пачалася качка, а разам з ёй марская хвароба. Напэўна, мора хаче паказаць Рухоме, што яна едзе насустрач сур’ёзным выпрабаванням. Велізарныя хвалі кідалі карабель, пакункі з ежай ляталі па каюце, а пасля паляцелі за борт, таму што калі Мошэ з Рухомай крыху прыйшлі ў сябе, ежа паспела сапсавацца. Калі б рыбы маглі гаварыць, яны б выказалі спадарам Шайн шчырую ўдзячнасць за вялікі копчаны бычы язык, за пяціфунтовую галоўку вясковага сыра і іншыя дэлікатэсы.

У рэшце плаванне скончылася, але качка працягвалася. Прыехаўшы на цягніку ў Польшчу, Мошэ і Рухома пераселі на драбіны, таму што іншай магчымасці даехаць да горада Мір тады не было. Капыты коней цяжка білі па камяністай дарозе, пасажыраў кідала па ўхабінах, вось-вось вылеціш.

Але самы жак быў у гасцініцы, дзе яны спыніліся на пару дзён, пакуль не знімуць падыходзячую кватэру. Рухома спытала ў гаспадыні, дзе знаходзіцца туалет. Тая неяк здзіўна глянула на яе і сказала:

– Тут зіх он! Апранайся!

Рухома вярнулася ў нумар і апранула ваўняны касцюм. Зноў той жа погляд і загад:

– Тут он айер мантл! Апані паліто!

Загад быў выкананы і быў дадзены новы:

– Тут он де волонкес! Абувай валёнкі!

Рухома, не здымаючы туфлі на высокіх абцасах, сунула ногі ў неабсяжныя валёнкі і адчула сябе вадалазам, якога рыхтуюць да вандроўкі на дно акіяна. На самай справе ўсё было яшчэ страшней. Гаспадыня ўзяла газоўку і павяла Рухому па бясконца доўгай сцежцы, якая гублялася ў цемры. З усіх бакоў груваздзіўся снег, дрэвы траслі каравымі галінамі, і Рухома адчувала сябе злачынцай, якога вядуць на шыбеніцу. О, Амерыка з яе цывілізацыяй і каналізацыяй! Вярнуўшыся назад, Рухома села пісаць тату ліст, дзе былі такія сумныя радкі:

“Тата, я ведаю, ты будзеш лічыць мяне здрадніцай, але, напэўна, мы хутка скарыстаемся зваротнымі білетамі...”

Але атрымалася ўсё не так.

Рухома і Мошэ сабраліся ў дарогу толькі праз пяць гадоў. І ім вельмі не хацелася пакідаць гэты маленькі гарадок, пазбаўлены элементарных выгод.

Горад з пяці вуліц

Дык вось якое яно, мястэчка. Людзі тут нікуды не спяшаюцца. Калі Рухома адправілася за пакупкамі, то яе энергічная паходка прыцягнула ўсеагульную ўвагу. Дзетвара неслася следам і крычала на ідыш: “Амерыканкэ лойфт!”, “Амерыканка бяжыць...”

Дарослыя таксама не маглі ўзяць у толк, куды яна спяшаецца. У Міры ўсяго пяць вуліц і 500 яўрэйскіх сем’яў. Бялізну мыюць у рацэ. Мелася маленькая электрастанцыя. Кожны вечар усе лямпачкі ў горадзе пачыналі запальвацца і тухнуць. Гэта электрык паведамляў так сваёй жонцы, што ідзе дадому, каб яна пачынала гатаваць вячэру. Калі Бэсі, сястра Рухомы, уключыла амерыканскую навінку, электрычны прас, то ўвесь горад пагрузіўся ў цемру: прас забраў усю энергію.

Меўся польскі доктар Шлепак, у адным экзэмпляры. Ён быў, відаць, веруючы чалавек, але пры гэтым паводзіў сябе дзіўна. Калі нейкі ешыботнік захварэў і сябры, баючыся дрэннага канца, прыбеглі па доктара сярод ночы, той адмовіўся ісці, сказаўшы:

– Калі ён памрэ, будуць клясці мяне. Калі ён паправіцца, будуць хваліць Гашэма. У любым выпадку я ў пройгрышу. Не пайду!

Ешыботнік усё ж паправіўся. Барух Гашэм...

Людзі ў маленькіх гарадах вельмі цікаўныя. Навін мала, але затое кожная распаўсюджваецца вельмі хутка, хутчэй тэлеграфа, і гучыць грамчэй, чым па радыё. Неяк Рухома выйшла з мужам прайсціся па вуліцы і ўпусціла на зямлю гадзіннік. Праз кароткі час яна сустрэла жонку свайго брата, і тая спытала з цікаўнасцю:

– Што здарылася з тваім гадзіннікам?

– А ты адкуль ведаеш? – здзівілася Рухома.

– Суседка спецыяльна прыбегла, каб сказаць аб гэтым...

Але суседзі не толькі абменьваліся плёткамі. Калі ў кагосьці нараджалася дзіця, яны прыходзілі і дапамагалі даглядаць за маленькім. І іх нават не трэба было прасіць аб гэтым. Яны проста не ведалі, як можна паводзіць сябе па-іншаму. І гэтым Мір адрозніваўся ад вялікіх гарадоў, у якіх даводзілася быць Рухоме.

Канікулы шаўца

Быць шаўцом у мястэчку – нялёгкая справа. Але не таму, што ўсе навокал просяць цябе пашыць ім новыя боты і туфлі, а наадварот.

Народ тут небагаты, і калі ўжо хто купіў бацінкі, то носіць іх шмат гадоў. Пагэтаму калі б мясцовы шавец складаў вершы, ён напісаў бы шмат кніг у чаканні заказчыкаў. Адноўчы Рухома адправілася да яго, каб аддаць у папраўку бацінкі Мошэ. Але гаспадара дома не было.

– Ён паехаў на канікулы, – змрочна паведаміла яго жонка.

– На канікулы?! – усклікнула Рухома.

– Ну так. Муж не пачысціў тратуар перад домам і жандарм аштрафаваў яго на дзесяць золотых, а ён адмовіўся іх плаціць. І тады жандарм адвёў яго ў турму. Зараз гэты гультай сядзіць увесь дзень на прыступках гарадскога савета, а я павінна тройчы насіць туды ежу. “Давай я сяду заместа цябе”, – сказала я яму. Але, зразумела, ён адмовіўся...

Рухома спытала, калі шавец выйдзе на волю.

– Калі ім надакучыць яго трымаць. Значыць, праз некалькі дзён. Я сёння ж скажу мужу, што дома яго чакае заказ, можа, тады яму захочацца выйсці хутчэй...

Як бачыце, і суд, і турма ў Міры былі маленькія, местачковыя. Але затое, ідучы з дому, Рухома не зачыняла дзверы. Каму ж з суседзяў прыйдзе ў галаву браць чужое...

Ешыва

Студэнты ешывы нідзе не працавалі. Але пры гэтым яны працавалі вельмі цяжка. У сем раніцы быў Шахарыт, ранішняе малітва. У восем снеданне. У дзевяць садзіліся за Талмуд і адрываліся толькі паўдзругой, каб павучыць мусар – саветы, як выходзіць у сабе яўрэйскія душэўныя якасці. Пасля чыталася дзённая малітва, Мінха. З дзвюх да паўпятай абед і адпачынак – адзіны час, калі Рухома карміла мужа і магла з ім паразмаўляць, абмеркаваць сямейныя праблемы. З паўпятага амаль да дзевяці – зноў Талмуд. У дзевяць чыталася вячэрняя малітва, Маарыў. Пасля Мошэ прыходзіў дадому, наспех вячэраў і, знясілены, засынаў. Так дзень за днём, месяц за месяцам.

Адноўчы Мошэ захварэў цяжкай ангінай. Горла так драла, што ён не мог глытаць. Рухома зварыла яму мяккую кашку, але ён і ад яе адмовіўся. Муж ляжаў галодны і губляў сілы. Рухома кінулася за саветам да рэб Хацкеля Левенштэйна, машгіаха ешывы. Машгіах – гэта той, хто сочыць за парадкам заняткаў. І вось, калі рэб Хацкель, мудрэц і цадзік, пачуў яе расказ, ён без доўгіх разважанняў апрануў паліто і пашоў да іх у дом наводзіць парадак. Спачатку ён загадаў Рухоме разагрэць кашу. Пасля ўзяў лыжку і стаў карміць Мошэ.

Куды дзявацца, калі цадзік корміць цябе з лыжачкі! Змагаючыся з болем, Мошэ пакорліва еў і больш не капрызнічаў. Ён баяўся, што зараз Рухома можа паклікаць для кармлення галаву ешывы...

Аднойчы Рухома зайшла ў залу, дзе ішлі заняткі. Пяцьсот яўрэйскіх хлопцаў, схіліўшыся над кнігамі, ціха паўтаралі словы Торы. Але іх шэпт, складваючыся разам, гучаў, як гул прыбоя, як парыў свежага ветра, які напаўняе парус. Рухоме шмат разоў прыходзілася чуць, што ешыва – гэта факел яўрэйства, які ніякая сіла не зможа згасіць. Зараз яна гэта ўбачыла.

Увесь год ешыва працуе. Але ёсць дні, калі патрэбна весяліцца. Напрыклад, у Сімхас Тойру, свята Торы, калі яўрэі танцуюць з яе святкамі і робяць лехаім. У гэты дзень у ешыве было шмат п'яных. Але што гэта былі за п'яныя! Адзін ешыботнік прыціскаў да грудзей Сэфер Тору, слёзы градам цяклі па яго шчоках, і ён зноў і зноў цалаваў каштоўны скрутак. У іншага п'яніцы ліліся з душы такія цудоўныя каментарыі да Торы, што, калі б не забарона пісаць у свята, Мошэ абавязкова запісаў бы іх.

Так, такім п'яніцам можна было даверыць што заўгодна: весці карабель, берагчы адзінае дзіця, кіраваць краінай. Вось Гашэм і даверыў ім гэты свет.

Дзіўныя жонкі

Дзе гэта відаць, каб яўрэйка баялася курыцы? Ды яшчэ замужняя жанчына, «а фаргейрыте фрау»!.. Не, давайце па парадку. Мошэ і Рухома знялі кватэру ў доме жанчыны, якую звалі Эстэр Мірл. У яе быў муж, рэб Аврагам, які вучыўся ў мясцовай ешыве, і трое сыноў, Егуда Лейб, Залман Йозл і Іегошуа. Нялёгка было б пракарміцца гэтай сям'і, але, на шчасце, Эстэр Мірл атрымала ў спадчыну вялікі каменны дом, у якім здавалася кватэра для сям'і і спальня для ешыботнікаў. На гэта яны і жылі. Нябожчык бацька гаспадыні гандляваў палатном, і яна па-ціхеньку распадавала тавар, які застаўся ў яго лаўцы.

Словам, Эстэр Мірл даводзілася круціцца. І так рабілі ў Міры многія замужнія жанчыны, каб даць магчымасць сваім мужам вучыць Тору. У Амерыцы казалі б, што яны “абісл цудрейт”, не ў сабе крыху. Замест таго каб знайсці мужа з прыстойным заробкам і дапамагаць яму яго траціць, гэтыя дзіўныя жонкі працавалі самі, каб муж мог вучыцца. І пры гэтым гадавалі дзяцей, вялі гаспадарку. Ці трэба дзівіцца, што яны ведалі і маглі ўсё на свеце?

Напрыклад, выбраць прыстойную курыцу па надрэннаму кошту на рынку. У школе Рухому не вучылі такім рэчам, і вось Эстэр Мірл узяла на сябе яе выхаванне. Яны хадзілі ад прылаўка да прылаўка. Гаспады-

ня брала кожную курыцу і, нягледзячы на яе кудахтанне, прыдзірліва правярыла, ці шмат на ёй тлушчу. Урэшце, маладая кура вытрымала экзамен. Рухома працягнула грошы, а ёй сунулі ў рукі тавар, які адчайна хлопаў крыламі! Рухома не была да гэтага падрыхтавана. Атрымаўшы крылом па носе, яна выпусціла куру з рук, і тая памчалася па рынку. Рухоме вельмі захацелася пабегчы ў іншы бок, але Эстэр Мірл крыкнула:

– Хутчэй, трымай яе!

І пачалося паляванне. Курыца насілася паміж радамі, жанчыны ганяліся за ёй. Урэшце кура была схоплена і звязана. Але рэпутацыя яўрэйскай гаспадыні, “балабосте”, у вачах народаў Міра, гэта значыць, польскіх сялян, была падарваная. І гэтага Эстэр Мірл прабачыць нашай амерыканцы не магла. Вяртаючыся дадому, яна шаптала зноў і зноў:

– Замужняя жанчына спужалася маленькай курыцы... Хто б мог падумаць!

Але ліхтугі Рухомы на гэтым не скончыліся. Чаго каштуе адзін калодзеж, з нязграбным колам, тоўстай вяроўкай і цяжкім вядром на канцы. Круціш кола ў адзін бок. Блеск! Вядро набралася. Напружваючы сілы, круціш яго назад. Пасля трэба пераліць ваду ў вядро, і пры гэтым палова выліваецца на ногі. Бліскучыя нікеліраваныя краны Нью-Йорка, дзе вы і дзе вы, спакойныя газавыя пліты? Ежа, якую Рухома гатавала на печы, то недаварвалася, то згарала. Дзяўчынкі крычалі аб гэтым на вуліцах:

– Ді амерыканкэ кен ніт кохн! Амерыканка не ўмее гатаваць!

На шчасце, Мошэ вырас у вялікай сям’і, дзе ў мамы не было часу пячы дэлікатэсы. Таму ён цярпліва еў тое, што ставілі на стол. Але ж ёсць яшчэ грамадская думка! І жаданне быць гаспадыняй не горшай, чым іншая. А як дабіцца гэтага, калі прымус, напрыклад, увесь час узрываецца? І Эстэр Мірл прыходзіць пасля гэтага даведацца, ці ўсё ў парадку. І між іншым радуецца, што яе дом цагляны. А то здарся пажар, і ўсё згарыць да шчэпкі...

Зараз Рухома зразумела, чаму яўрэйскую жанчыну называюць словам “дом”, і ў знак гэтага на вяселлі сем разоў абводзяць вакол мужа. Таму што жонка дае мужу дзяцей, якія працягваюць яго працу на гэтым свеце, і аберагае яго спакой, і смачна корміць яго... І ўсяму гэтаму яна павінна навучыцца.

Звычайны цуд

Як вы памятаеце, сястра Рухомы Бэсі выйшла замуж за татавага вучня Хаіма Шэйнберга. Яны таксама жывуць у Міры. Бэсі вось-вось павінна нарадзіць. І вось, калі ў яе пачаліся схваткі, Рухому паклікалі дапамагчы. Яна трымае газоўку, а акушэрка ўвіхаецца вакол парадзіхі. Ад стра-

ху рукі ў Рухомы дрыжаць, а акушэрка крычыць, каб яна трымала лямпу моцна. І вось сярод ночы новы чалавечак, дзяўчынка, з'яўляецца на свет. Пухленькая, ружовая такая...

Рухома адчувае, што роды – гэта цуд. А той, хто верыць у тэорыю эвалюцыі, згодна якой чалавек утварыўся з морквы, той проста сыйшоў з розуму.

Толькі Гашэм можа пасылаць новае жыццё ў гэты свет!

Цень замка

У сябе ў Амерыцы Рухоме прыходзілася бачыць палацы і замкі толькі на малюнках да казак. А тут за горадам меўся самы сапраўдны замак, які належаў гордым князям Радзівілам⁹. З пакалення ў пакаленне перадаваліся легенды аб іх былым багацці, аб раскошных пірах і шумным паляванні. Многім палякам гісторыя князёў была знаёмая лепш, чым табліца множання. Чамусьці ніхто не памятаў, як князь хлястаў кнутом яго дзядулю, а вось лік балоў і прыгажунь на іх згадвалі ахвотна. І кожнаму хацелася трошачкі пабыць князем.

У Мір прыехаў новы польскі камендант, начальнік горада. Ён адразу стаў выдаваць загады. Спачатку ён загадаў усім жыхарам пафарбаваць трубы дамоў чорнай фарбай. І вось рэб Аврагам, гаспадар дома, дзе жылі Рухома і Моше, адклаў заняткі Торай і заняўся трубой. Пасля камендант загадаў пафарбаваць трубы дамоў белай фарбай. І гэта таксама было выканана. Тады камендант загадаў пафарбаваць усе падваконнікі ў аранжавы колер, а пасля перадумаў і загадаў пафарбаваць у зялёны.

Урэшце ён усім так надакучыў, што яўрэі склаліся і паслалі яму грошай. Камендант грошы ўзяў і адразу перастаў загадваць. І ўсе былі задаволеныя. Яўрэі – таму што маглі зараз без перашкод зарабляць на хлеб і вучыць Тору, а камендант – таму што пацешыў сваю каменданцкую душу. Можа, ён нават наладзіў на радасцях бал: завёў патэфон, і танцаваў вакол фікуса, і ўяўляў сябе Радзівілам...

Сваё і чужое

У Рухомы стала знікаць з шафы мыла. Яна прывезла з сабой цэлую скрыню гэтага дарагога духмянага мыла з-за акіяна, а зараз, заглянуўшы, убачыла, што там засталася ўсяго некалькі кавалкаў. Можа, яно выпарылася?

– Не будзь найўнай, – сказалі сябры. – Напэўна, яго ўкрала твая служанка.

⁹ Памылка. Замак у той час належаў Святаполк-Мірскім (заўв. перакл.).

Рухома нядаўна наняла сабе ў дапамогу польку, якую звалі Люба. Няўжо яна бярэ рэчы без дазволу, чужое як сваё? Рухома не была наіўнай. Яна вырасла ў Нью-Йорку, вялікім горадзе, дзе водзіцца нямала жулля. Але там гэта ўсё неяк па-іншаму... Там калі чалавек збіраецца прысвоіць чужое, то ведае, што ідзе на злачынства. А Люба крала не задумваючыся, між іншым. Калі Рухома схавала мыла, Люба сцягнула яе кофтакчу. Калі Рухома прыгразіла паскардзіцца каменданту, Люба паклала кофтакчу назад у шафу.

Вокны Рухомы выходзяць на вуліцу, па якой кожны дзень праходзіць рэб Хацкель Левенштэйн, вялікі талмід-хохом і цадзік. Рухома правярае па ім свой гадзіннік, таму што рэб Хацкель ніколі не спазняецца, ніколі не траціць лішняй хвіліны. У яго асяродку лічыцца, што калі чалавек не прыйшоў у час на сустрэчу, то ён – злодзей, таму што дарма адняў час у сябра.

Напэўна, машгіях прыйдзе тады, калі рэб Хацкель зможа раскрыць сябе перад такімі, як Люба, і растрывожыць іх душы, і павесці за сабой. А пакуль, як заўсёды дакладны, ён спяшаецца кожны дзень у ешыву, а Рухома ўзяла сабе іншую служанку.

Да ста дваццаці!

Пасля сусветнага патопу шмат што змянілася. Да патопу людзі не елі мяса, а пасля яго Гашэм дазволіў мяса ў ежу. Да патопу людзі жылі шмат сотняў гадоў, а пасля патопу Гашэм абмежаваў тэрмін звычайнага жыцця чалавека ста дваццацю гадамі. Але дасягнуць гэтага тэрміну рэдка ў каго атрымлівалася. Людзі забіваюць іншых кулямі і дурным вокам. Людзі забіваюць сябе абжорствам і зайздрасцю. Вось і выходзіць, што пуцёўка да ста дваццаці ёсць у кожнага чалавека, а скарыстацца ёю атрымліваецца ў нямногіх.

І вось усе сталі ламаць галаву, як бы выправіць справу. Адны казалі так: трэба, каб ва ўсіх усяго было пароўну. Тады ніхто нікому не будзе зайздросціць. Але аказалася, што многія рэчы пароўну не раздзеліш. Піяніна, напрыклад, калі падзяліць яго папалам, то ў кожнага акажацца па паўпіяніна. І давядзецца іграць на ім паў-Шапэна ці паў-Чайкоўскага.

Іншыя гаварылі: не, проста трэба дастатак. Каб кожнаму па піяніна. Пабудуем для гэтага новыя фабрыкі, заводы, адкрыем новыя законы фізікі і хіміі. Пабудавалі. Адкрылі. Але тут высветлілася, што зайздросціць можна ўсяму на свеце. Напрыклад, што ў суседа вочы блакітныя, а ў цябе ўсяго толькі чорныя. Ці што ён спявае тэнарам, а ты толькі басам. І ніякі дастатак тут не дапаможа.

Знаходзіліся яшчэ трэція, якія гаварылі, што свет не пераробіш, а значыць, трэба жыць па яго законах. А законы такія, што моцнаму дастаецца тлусты кавалак, а слабаму аб'едкі. Толькі каго ж лічыць моцным? Таго, у каго вялікі кулак, ці таго, у каго маленькі рэвальвер? Ці трэцяга, які можа перахітрыць абодвух? Зноў незразумела! І вось, каб яе рашыць, першы біўся, другі страляў, трэці хітрыў, і атрымлівалася ўсеагульная звалка.

А шчасця хацелася. Але дзе яго сакрэт?

Неяк Рухоме давялося ўбачыць кавалачак шчасця з вакна. Па вуліцы, узяўшыся за рукі, ішлі бацька з сынам. Толькі і ўсяго. Пасля яна сустрэла іх на вяселлі. Яны сядзелі побач, і бацька падкладваў свайму “інгеле”, хлапчуку, самыя смачныя кавалкі. Незвычайным у гэтай гісторыі з'яўлялася тое, што бацьку ўжо пераваліла за дзевяноста, а сыну за семдзесят. У абодвух куча ўнукаў і праўнукаў. Але ні за якое золата на свеце не аддасць бацька каштоўнае права ісці па вуліцы са сваім ненаглядным “інгеле”, тлумачачы яму з вышыні сваіх дзевяноста гадоў, што той не можа яшчэ пабачыць з вышыні сваіх сямідзесяці.

Такім людзям не прыдзецца ламаць галаву, як раздзяліць піяніна. Можа, ім і не захочацца яго мець. Калі так пяхшотна гаворыць душа, то навошта – механічныя падпоркі.

Рухома глядзела на іх і думала: наш яўрэйскі пароль – любоў...

І водгук – таксама любоў... Няхай живуць да ста дваццаці бацька з сынам!

Мазл тов!

Рухома рыхтавалася стаць маці. Жывот яе вырас, яна не ўлазіла ні ў адну са сваіх старых сукенак, і суседкі гаварылі, што, напэўна, яна народзіць блізнятак. Дарэчы, трэба было яшчэ вырашыць, дзе нараджаць. Калі дома, то можна паклікаць акушэрку, жанчыну, якая дапамагае пры родах, а калі ў бальніцы, то для гэтага давядзецца ехаць у іншы горад. Справа была зімой, заняткі ў ешыве ў самым разгары. Рухома вырашыла нікуды не ехаць, каб не перарываць вучобу мужа.

І вось, здаецца, пачалося... Прыбегла акушэрка, і Рухома адчула, што зараз ёй прадстаіць самае сур'эзнае выпрабаванне з тых, якія выпалі на яе долю пасля вяселля. Роды былі цяжкімі і цягнуліся амаль тры дні. Мошэ, сястра Бэсі і гаспадыня Эстэр Мірл, хвалючыся, чакалі ў суседнім пакоі. У рэшце рэшт, выйшаўшы да іх, акушэрка сказала, што мала надзеі, што малое народзіцца жывым.

І вось ён з'явіўся на свет. Ні крыка, ні дыхання. Але акушэрка на гэты выпадак спецыяльна мела гладыш са студзённой вадой з калодзежа. Яна выплюхнула яго на хлопчыка, і ён зайшоўся ў крыку. Жывы!

Яго назвалі Ісраэль Меір, у гонар Хофец Хаіма. На восьмы дзень, як належыць, адбылося абразанне. Хлопчык быў моцным, біўся, калі яго хацелі запелянаць, і Рухома малілася, каб ён у будучым з такой жа сілай кідаўся бараніць законы Торы.

Выпрабаванне

І вось Рухома стала мамай. Пакуль яшчэ незразумела, з якой літары. Яна вельмі сур'ёзна падыйшла да новай ролі: выпісала са Штатаў шмат кніг аб тым, як выходзіць дзяцей, каб яны раслі разумнымі і здаровымі. Але тут здарылася бяда. Праз некалькі дзён пасля таго, як сыночку зрабілі брыс, Рухома прачнулася ад болі ў назе. Скура на ёй была чырвонага колеру. Паднялася тэмпература. Прышоў доктар Шлепак і прапісаў гарачкапаніжальнае, не сказаўшы назвы хваробы, паколькі сам гэтага не ведаў. Лякарства не дапамагло. Праз некалькі дзён пачырванела і амаль перастала рухацца другая нага.

Паслалі за ўрачом лепшым. Ён жыў у іншым горадзе, у дваццаці кіламетрах адсюль. Як назло, узнялася жорсткая мяцеліца. Калі праз некалькі дзён урач усё ж прыехаў, пачырваненне ўжо ахапіла і левую руку. Урач сказаў, што гэта вельмі сур'ёзнае заражэнне крыві. Ён прапісаў уколы і сказаў на развітанне: «Малітва таксама можа дапамагчы».

Гэтым ён даў зразумець, што жыццё Рухомы ў небяспецы. Але ў дадзеным выпадку савет быў залішнім. Аб выздараўленні Рухомы маліліся ўсе 500 студэнтаў ешывы. А хутка, даведаўшыся аб небяспецы, якая ёй пагражае, да іх далучыліся і ешыботнікі з суседніх гарадоў, Баранавічаў і Камянца. Рухома была амаль без прытомнасці ад болю і ліхаманкі. У кароткія перадышкі, калі жар крыху спадаў, яна таксама малілася. Тата заўсёды раіў звяртацца да Боса шчыра, нічога не ўтойваючы. І вось яна шаптала: «Гашэм, Ты ведаеш, што мы апынуліся тут, каб Мошэ вучыў Тору. Я і ў бальніцу не паехала, каб не перарываць яго заняткаў. Калі нешта дрэннае здарыцца са мной, іншыя маладыя людзі будуць баяцца ехаць сюды за намі...»

Пасля зноў прыходзіў жар, і розум яе мутнеў. Аднойчы ноччу, кідаючыся ў ліхаманцы, Рухома ўбачыла, як усе суботнія госці моўчкі ходзяць вакол яе ложка, а цвёрды голас Таты паўтарае: «Рухома, у заслугу Торы і нашых гасцей ты абавязкова паправішся!».

І тата зноў аказаўся праў. Ліхаманка скончылася, пагроза для жыцця прайшла. Мошэ і Рухома паехалі ў Вільню, да вядомага ўрача, каб пага-

варыць аб далейшым лячэнні. Ён ветліва выслухаў расказ аб хваробе, а пасля змрочна пажартаваў:

– Вы, напэўна, вялікая грэшніца, і там, Наверсе, проста не захацелі браць вас да сябе. Калі вас сапраўды лячылі так, як у вас запісана, вы павінны былі быць даўно на тым свеце...

Урач не ведаў, што аб здароўі Рухомы маліліся тры ешывы. І тата так-сама дапамог.

На руках у мужа

Рухома ўжо магла стаяць на нагах без падтрымкі. Праўда, усяго некалькі секунд. Пасля прыходзілася абапірацца на кастылі. А калі трэба было садзіцца ў цягнік, то і кастылі не дапамагалі. Тады яе насіў на руках муж.

Вы памятаеце, колькі сіл тата патраціў на тое, каб адвучыць Рухому хадзіць у кіно і чытаць раманы? А шкада, таму што любоў там выглядала вельмі прыгожай. Каб выказаць пачуцці, герой часта насіў герайню на руках. А ў нас так не атрымліваецца. У нас муж і жонка могуць дакрануцца адзін да аднаго пасля таго, як была напісана шлюбная дамова – кесуба. А пасля кесубы над імі ставяць вясельны балдахін – хупу. А напярэдадні гэтага нявеста павінна пагрузіцца ў рытуальны басейн – мікву. Бачыце, колькі фармальнасцей. А пасля пачынаюцца дзеці, кухня, уборка. І дзе ўзяць час для прыгожых жэстаў і высокіх пачуццяў?

Здаецца, зараз гэты час наступіў... Пасля хваробы ў Рухомы аказалася паралізаванай левая рука і абедзве нагі. Яна амаль не магла рухацца. Мужу раз ад разу даводзілася падымаць яе на рукі. Гэта было выпрабаваннем для іх абодвух. І яны яго вытрымалі.

Аднойчы на курорце лячэбных вод яны пачулі за спіной:

– Якая шкада, што ў гэтага маладога чалавека жонка калека...

Мошэ тут жа сказаў жонцы цёпла і цвёрда:

– Рухома, я не сумняваюся, што ты паправішся, і будзеш хадзіць, як раней. У многіх людзей пакалечаны розум, а гэта паправіць цяжэй, чым хваробу цела...

І Рухома супакоілася. Людзі, якія ходзяць глядзець на шчасце ў кіно, не могуць зразумець, якая шчаслівая яўрэйка, у якой у кішэні ляжыць кесуба – дамова аб любові, якая дзейнічае, нягледзячы ні на што на свеце...

Вяртанне

У Амерыцы так сустракаюць прэзідэнта. У Італіі так шумяць толькі на футболе. У Бразіліі столькі народу выскаквае на вуліцы толькі ў час карнавалу. У Міры з такім шумам і гонарам сустракалі маладую

яўрэйскую маму на кастылях. Гэта Рухома вярнулася з мужам дадому пасля лячэння.

Мы напісалі “дадому” і, напэўна, правільна зрабілі. Як яшчэ назваць месца, дзе на цябе л’ецца столькі цеплыні, дзе твары людзей ззяюць, таму што ты зноў з імі. Ніхто ўжо не ўзгадаў, што “амерыканка” баіцца курэй і дрэнна гатуе. Усе былі шчаслівыя, што Рухома жывая, што яна вярнулася...

Ёй прынеслі сыночка, Ісраэль Меіра, якога ў час адлучкі даглядаў брат Мошэ, Шмуэль. У малога ўжо выраслі два зубы. На маму сваю ён глядзеў насцярожана і ісці да яе на рукі не жадаў. А ты яшчэ хто такая? Вельмі доўга цябе не было...

Сябры, суседзі, усе смяюцца, віншуюць, раяць. Пані Бэндэр крычала, што ўсё ідзе выдатна, і яны з Рухомай зараз станцуюць без усялякіх кастылёў. Рухома танцаваць адмовілася. Яна зрабіла два маленькіх крокі і абняла сяброўку.

Вось яна і вярнулася ў сваё роднае мястэчка.

Рош ешыва ў паніцы

Ісраэль Меір ужо падрос. Гэта самастойны каранасты хлапчук, які любіць, пераймаючы ў папы, адкрыць том Талмуда і з вучоным выглядам вадзіць пальцам па радках. Нядаўна ён атрымаў у падарунак выдатную шубу, твор мясцовых краўцоў. Можна, краўцы Міра і не ведаюць модных фасонаў, якія шыюцца ў Парыжы, але затое яны ўмеюць так зрабіць са старой рэчы новую, як у Парыжы і не снілася. Рухома аддала ім у працу сваю старую шубу, і з яе сыночку выкраілі новенькую. Калі Ісраэль Меір ішоў у ёй па вуліцы, усе спыняліся і любаваліся ім. “А шойнер ід”, як гавораць на ідыш, прыгажун-яўрэй!

І вось неяк у шабас Ісраэль Меір апрануў гэтую шубу і пайшоў змай у гасці да главы мірскай ешывы, рэб Лезэр Юдэла, які, бываючы ў Амерыцы, часта гасцяваў у Таты. Рош ешывы і яго жонка прынялі іх пакаралеўскі, усадзілі за стол, пачаставалі піражкамі і гарбатай. Шклянкі былі тонкія, Ісраэль Меір да такіх не прывык. Сваімі моцнымі зубкамі ён адбіў кавалачак шкла. Гэты кавалачак ён тут жа выплюнуў, але рэб Лезэр Юдэл і рэбецы прыйшлі ў паніку. Зноў і зноў рош ешывы камандаваў: – Ісраэль Меір! Высунь язык!

Сыночак паслухмяна высоўваў. Муж і жонка абследавалі яго. Ніякіх слядоў шкла, борух Гашэм. Але пасля трывога зноў авалодвала імі, і зноў гучаў той жа загад. Рухома падумала, што яе сын першы, хто асмеліўся паказаць язык главе ешывы. Але галоўнае, язык быў цэлы, і гаспадар у рэшце супакоіўся...

Эссен тег

Што такое “эссен тег”? Балебосім, сямейныя людзі, слухайце ўважліва! На ідыш гэта значыць “ядальны дзень”. Але хіба ў іншыя дні тыдня людзі посцяць? Не, але ў гэты дзень ежы патрэбна нагатаваць удвая-ўтвая больш звычайнага. Таму што раз у тыдзень у кожную сям’ю прыходзіць ешыва-бохур, юнак з ешывы, і есць так, як быццам толькі што выратаваўся з бязлюднага вострава. Мошэ і Рухома таксама прымаюць у сябе раз у тыдзень такога хлопца. Усе стравы, якія Рухома ставіць перад ім на стол, ён з’ядае да апошняга кавалачка. Гэта ўсяляе надзею, што Рухома ўрэшце навучылася прыстойна гатаваць.

Мошэ і Рухома пазнаёміліся яшчэ з адным юнаком, у якога добрыя апетыты. Яго завуць Ілля Урканскі. Нядаўна яму належала ісці службы ў польскую армію, дзе цяжка, амаль немагчыма выконваць суботу і кашрут. Як многія ешыботнікі да яго, Ілля стаў галадаць, пакуль не пераўтварыўся ў жывы шкілет. На прызыўной камісіі глянулі на яго і загалі адпраўляцца дадому. Такі салдат не толькі ружжо не падніме, яго самога прыдзецца пад рукі трымаць. Іллі пашчасціла – яму далі пастаяннае вызваленне. Некаму пашанцавала менш – былі такія ешыботнікі, якіх вызвалялі часова, і ім прыходзілася галадаць зноў і зноў. Некаму зусім не пашчасціла: пры такой дыеце няцяжка зарабіць сухоты. І вось, каб пазбегнуць гэтага, Ілля ляжыць у гамаку, таму што ў яго няма сілы рухацца, і без перапынку паглынае салодкі крэм, запіваючы яго півам. Пры гэтым ён раз за разам мацае свой абцягнуты скурай падбародак і пытае:

– Ну што, рэб Мошэ, відно? Праўда, я таўсцю?

І зараз, глядзячы на гэтага ласуна, ніхто б не сказаў, што гэта самы сапраўдны герой, які рызыкаваў галавой дзеля нашай Торы. А зараз у яго проста пачаўся “эссен тег”...

Новая служанка

У Рухомы з’явілася новая служанка. Яе завуць Вара, у яе велізарныя апетыты і добрае сэрца. Вара раней таксама працавала ў яўрэяў, а таму гаворыць на ідыш. Па нядзельных днях яна ходзіць у царкву, дзе “галах”, святар, ганьбіць яўрэяў, расказвае, якія яны злосныя і хітрыя. Вара ведае, што святар хлусіць. Але яна спадзяецца сустрэць у царкве сімпатычнага чалавека, які возьме яе ў жонкі, і таму сядзіць ціха разам з усімі.

Вара ведае, што і калі трэба рабіць. 9 Аба яна не здароўкаецца з гаспадыняй, таму што ў яўрэяў гэта жалобны дзень. Калі Ісраэль Меір балуецца, яна абрывае яго:

– Калі хочаш быць ешыва-бохур, павінен слухацца!

Вара хоча паехаць з Рухомай у Амерыку, Рухома баіцца, што Вару з яе ведамі будуць прымаць у Нью-Ёрку за ребецн – жонку равіна!

Не забудзь!

Рухома прыжылася ў мястэчку. Приемна жыць у горадзе з пяці вуліц, дзе на кожным кроку сустракаеш сяброў. Гэта больш важна, чым мець дома тэлефон і водаправод. Гэта важней за ўсё на свеце. І раптам прыйшоў ліст ад таты. Ён пісаў, што час вяртацца дадому. Мошэ і Рухома абмеркавалі гэты ліст і сталі збірацца. Мэбля была прададзена, чамаданы ўпакаваны. Засталася дробязь: развітацца з сябрамі.

Гэта было приемна так, як аддзіраць бінт, які кроў прыварыла да раны.

Эстэр Мірл, гаспадыня, разрыдалася, калі Рухома паведаміла ёй аб сваім ад'ездзе. Слёзы цяклі з яе вачэй усе дні, якія заставаліся да разлукі. Яе муж і трое сыноў не плакалі, але яны перасталі ўсміхацца. І на іх тварах чыталася незададзенае пытанне: навошта развітацца? Што вы забыліся ў гэтай Амерыцы?

Суседкі ўсхліпвалі і адводзілі вочы, сябры ўсміхаліся і ляпалі Моше па плячу, але пытанне было адно і тое ж. Праўда, яго ніхто не задаў услых, але хіба лягчэй ад гэтага?

Рухома абыйшла мястэчка, развітваючыся з кожным вуглом. Ёй давялося неяк пачуць, што “бен Тора”, чалавек, які прысвяціў сябе Торы, атрымлівае ад Гашэма плату нават за гразь, якая прыліпла да яго чаравікаў па дарозе ў ешыву. Яна адчувала, што гэта правіла адносіцца і да жонак ешыботнікаў, якія палашчуць бялізну на рэчцы і ашчываюць курэй у імя таго, каб мужы пранікалі ў таямніцы Торы. Пагэтаму яна, амерыканка, у гэтым маленькім польскім горадзе адчувала сябе на месцы. А зараз яго прыходзілася пакідаць.

У дзень ад'езда іх з самай раніцы акружылі сябры і суседзі, усе дапамагалі, раілі, мітусіліся, спрабуючы за турботамі схваць горыч разлукі. Сыночка Рухомы, Ісраэль Меіра, цалавалі столькі разоў, што яго круглыя шчочкі былі падобныя на чырвоныя яблыкі. Стары аўтобус адыходзіў у 3.30 з базарной плошчы. І вось яна напоўнілася натоўпам праважаючых. Ешыботнікі спявалі і танцавалі, абкружыўшы Мошэ. Жанчыны абдымаліся з Рухомай.

Але вось аўтобус затрашчаў, заскрыпеў, затросся. Воблака чорнага дыму, якое ён выпускаў, кранаючыся з месца, схавала слёзы на тварах сяброў. Яны махалі рукамі і крычалі зноў і зноў:

– Фаргест унз нішт! Не забывай нас!

Праз некалькі хвілін зніклі родныя твары, апынуўся за плячыма маленькі Мір. Пачалася вандроўка насустрач вялікаму караблю, які павязе іх у Амерыку. А ў памяці стаяла:

– Фаргест унз нішт!

Не. Рухома іх не забудзе... Зараз яна проста не зможа забыць. 27 чэрвеня 1941 года Мір быў захоплены немцамі. Праз некалькі месяцаў фашысты павялі яўрэяў горада на смерць. Наперадзе ішоў рабін са сваёй сям'ёй, паказваючы іншым, як салдат Гашэма прымае Яго загады, хай самыя цяжкія...

Затрашчалі выстралы.

Была забіта гаспадыня Рухомы, Эстэр Мірл, і яе муж, і трое іх сыноў. Загінулі многія іншыя, дарагія і блізкія.

Тата, тата, верны салдат Боса, дзе ты быў у тыя дні, дзе загубілася твая малітва?

Калі Рухома вярнулася ў Нью-Йорк, яна даведалася, што тата збіраецца перасяліцца ў Ізраіль. А вядома, што гэта сэрца зямлі, і адсюль малітвы ўсіх людзей свету паднімаюцца да Гашэма. У страшны для яўрэяў час тата хацеў быць там. Чаму – аб гэтым можна толькі здагадавацца.

Можа быць, стоячы ля Сцяны Плача, ён хацеў, падняўшы вочы ўверх, паўтарыць тое, што крычалі Рухоме сус– Фаргест унз нішт...

Пераклад з рускай мовы І. Раманавай

Дадатак 6.

Сімха Рэзнік. Мір напярэдадні разбурэння

Reznik, S. Mir - before the destruction / S. Reznik // Translation from Sefer Mir. Edited by: N. Blumenthal. Published by the «Encyclopedia of the Diaspora» in Jerusalem, 1962 // Mir Memorial Book [Электронны рэсурс]. Рэжым доступа: <http://www.jewishgen.org/yizkor/mir/mir013.html#INTRODUCTION>. Дата доступа: 18.02.2006.

Дом насупраць дома, дом побач з домам, і за кожным домам – маленькі агарод, часам дашчаны хлёў. Так выглядаюць вуліцы ў гарадку Мір, без вулічнага асвятлення і тратуараў, выгінаючыся і затым выпрамяляючыся, з базарам у цэнтры, дзе ў дзве лініі стаяць магазіны, у якіх гандлююць літаральна ўсім: ад тканіны да смалы для колаў, ад сялянскіх павозак і саміх павозак, ад шнуркоў да ружовых і зялёных ледзянцоў.

І кожны прадавец увесь час паўтарае адну фразу: “Заходзьце, калі ласка!” Майстры, якія актыўна канкурыруюць паміж сабой, шаўцы, краўцы, плотнікі, кавалі, рымары – і аніякай працы.

Пісцы Святога Пісання і вытворцы пергаменту былі чымсці незвычайным, элітай сярод рамеснікаў Міра. Калі прыходзілі заказы з Амерыкі на Пяцікніжжа і мезузы¹⁰, тфіліны¹¹ і мегілы¹², усё мястэчка атрымлівала прыбытак, калі ж заказаў не было, усе адчувалі нястачу. Скучанасць, беднасць і галеча. “Заможных местачкоўцаў” можна было пералічыць на пальцах адной рукі.

Дзеці з чатырох ці пяці гадоў тырчалі ў хедэрах¹³ з раніцы да вечара. Узімку, калі яны вярталіся ўвечары дамоў, яны неслі ў руцэ шклянны ліхтар са свечкай унутры, асвятляючы сабе дарогу. Часам суседскія дзеці нападалі на іх і разбівалі ліхтары.

Стары барадаты настаўнік, пагражаючы занадта гульгаватым вучням, трымае ў руцэ хлыст. Паміж школьнымі семестрамі настае свята. Яўрэйскія дзеці бадзююцца дзе заўгодна, толькі не ў хаце, скідваючы цяжар паловы года.

[...] Зноў пагражае вайна. Палякі горшыя за казакаў: полк генерала Холера з Познані мае дурную славу з-за сваіх адносінаў да яўрэяў. Улады прыходзяць і адыходзяць, рускія, палякі, кожнае адступленне суправаджаецца пагромамі і марадзёрствам, грабжамі, гвалтам, стрыжэннем барод.

З устанаўленнем польскага рэжыму прыйшоў антысемітызм і эканамічная, палітычная і культурная дэпрэсія, якая стала сапраўдным бедствам для яўрэяў. Былі выдадзены законы, якія асуджалі яўрэйскую нацыю і культуру. Эканамічнае становішча яўрэяў у мястэчку было вельмі цяжкім. Становішча пісцоў Святога Пісання залежала ад Амерыкі, а гандаль – ад варожага неяўрэйскага акружэння.

Адзін дзень у тыдзень быў базар, калі мясцовыя сяляне прыезджалі, каб нешта купіць ці прадаць. Прыезджалі антысеміцкія прапагандысты, якія прадстаўлялі партыі польскага рэжыму і заклікалі не гандляваць з яўрэямі. Яны падбухторваюць, а ўрад маўчыць. Не задавальняючыся адной толькі прапагандай, яны адкрываюць польскія магазіны, так званыя “кааператывы”, патрабуюць і прымушаюць купляць у іх, а не ў яўрэяў. Яўрэйская эканоміка ў мястэчку прыходзіць у заняпад і паступова памірае.

¹⁰ Пергаментны світак Торы ў металічным ці драўляным футляры, які чапляўся да касяка дзвярэй.

¹¹ Пара малітвенных скрыначак са скуры кашэрнай жывёлы, якія яўрэі надзяюць на руку і на галаву падчас малітвы.

¹² Світкі Святога Пісання.

¹³ Хедэр (іўрыт, пакой) – традыцыйная прыватная яўрэйская рэлігійная школа.

Моладзь пакідае надзею на ўладкаванне будучага жыцця ў мястэчку, эмігрыруе ў Амерыку, Аргентыну, Кубу, Паўднёвую Афрыку і гэтак далей.

Як ранішня зорка на небасхіле, з'явіўся Гехалуц¹⁴, піянерскі рух, які дэклараваў: "Даволі мы пасвіліся на чужых пашах, прыйшоў ужо час будаваць наш Яўрэйскі дом". Піянерскі рух запаліў полымя ў сэрцах моладзі і заклікае рыхтавацца да фізічнай працы, адраджаючы павягу да яе. І гэта каштоўнасць павінна стаць агульнай для ўсіх пакаленняў.

Сутнасцю гэтага была Алія, эміграцыя на зямлю Ізраілеву.

Іешыва Мір, якая была знакаміта сваімі духоўнымі і кіраўнічымі лідарамі і амаль усе навукоўцы ешывы, якія сабраліся ў Міры, каб выкладаць тут, процістаялі рэвалюцыйным навацыям, якія ўвёў Гехалуц і Сацыялістычны Сіянізм¹⁵ у жыццё яўрэяў, у прыватнасці моладзі.

Супярэчнасці ўспыхнулі вельмі востра з-за створанай імі нацыянальнай школы, патрабаванняў дэмакратычных выбараў у органы кіраўніцтва і ў Саветы яўрэйскіх абшчын згодна з законам і з-за візіта эмісара Яўрэйскага Нацыянальнага фонда і Керэн Хайесод¹⁶. Сапраўды, не ўсе навукоўцы ешывы былі адзінадушны. Некаторыя з іх употай і нават адкрыта падтрымлівалі моладзь мястэчка, і супярэчнасці паміж імі распаўсюдзіліся за межы ешывы.

Моладзь была актыўнай і нястомнай. Лінат Зэдэк¹⁷, Керэн Каемет¹⁸, школа і біліятэка, прафсаюзна драматычны гурток, спорт і культурнае жыццё знаходзіліся ў клубе Паалей Цыён¹⁹ – Сацыялістычны Сіянізм і Бунд²⁰. Гехалуц і Гашомер Гацаір²¹, рух па падрыхтоўцы да Гахшара²² і эміграцыі ў Зямлю Ізраілеву суправаджаліся песнямі і танцамі хора²³ да світання. Большасць гараджан, што цяпер знаходзяцца ў Ізраілі – вынік

¹⁴ Гехалуц (іўрыт, піянер) – яўрэйская маладзёжная арганізацыя, створаная ў 1918 г. з мэтай падрыхтоўкі юнакоў і дзяўчат да пасялення ў Палестыне (Эрэц-Ісраэлі).

¹⁵ Сіяністка-сацыялістычная рабочая партыя выдзелілася ў 1905 г. з руху Паалей-Цыён, спалучала тэрытарыялізм з марксізмам.

¹⁶ Керэн Хайесод – Галоўная фінансавая ўстанова Сусветнай сіяністскай арганізацыі.

¹⁷ Лінат Зэдэк – яўрэйская асацыяцыя дапамогі хворым і бедным.

¹⁸ Керэн Каемет – яўрэйскі нацыянальны фонд.

¹⁹ Паалей Цыён (іўрыт, рабочыя Сіёна) – грамадска-палітычны рух, які спалучаў палітычны сіянізм і сацыялістычную ідэалогію.

²⁰ Бунд (Усеагульны яўрэйскі працоўны саюз у Польшчы, Расіі і Літве) – яўрэйская сацыял-дэмакратычная партыя, створаная ў 1897 г., праграмным патрабаваннем якой было стварэнне нацыянальна-культурнай аўтаноміі.

²¹ Гашомер Гацаір (іўрыт, малады страж) – маладзёжны сіяністскі сацыялістычны рух, які ставіў мэтай падрыхтоўку моладзі для сельскагаспадарчай працы ў Палестыне.

²² Гахшара (іўрыт) – падрыхтоўка моладзі ў рамках сіяністскіх арганізацый для прадуктыўнай працы ў Палестыне.

²³ Яўрэйскі народны танец.

гэтага руху, які ўсяляў у іх ідэю прадуктыўнага жыцця і патрабаваў эміграцыі без альтэрнатыв. Яны прайшлі праз розныя цяжкасці, асабліва тыя, што тычыліся эміграцыі. Улады забаранялі і блакіравалі эміграцыю. Тым не менш піянер заўсёды мог абыйсці і пранікнуць скрозь блакаду.

Рух аслабляўся з кожнай хваляй эміграцыі, паколькі эмігрыравалі самыя актыўныя. Нягледзячы на гэта, Гехалуц заставаўся пульсам жыцця і выхаваўчым фактарам ў мястэчку і служыў віртуальнай сувяззю паміж сябрамі Зямлі Ізраілевай і жыхарамі мястэчка, і гэта былі піянеры, якія не давалі перадыхнуць тым, хто заставаўся, працягваючы заклікаць: "Ідзіце на нашу зямлю!"

[...]

Пераклад з англійскай мовы І. Махоўскай

Дадатак 7.

Мірыям Свірноўска-Ліедэр. Германская акупацыя і знішчэнне нашага маленькага горада

Swirnowski-Lieder, Miriam The German Occupation and Liquidation of Mir / M. Swirnowski-Lieder // Mir Memorial Book [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://www.jewishgen.org/yizkor/mir/mir013.html#INTRODUCTION>. Дата доступу: 10.02.2006

22-га чэрвеня 1941 – дзень нападу Германіі на Расію. Гэты дзень стаў паваротным у нашым лёсе.

Чырвоная Армія адступае ў вялікім беспарадку. У паніцы эвакуіруюцца ведамствы. Усе спяшаюцца пайсці на ўсход. З мясцовага яўрэйскага насельніцтва да ўцёкаў далучаюцца нямногія, большасць застаецца. Цяжка паверыць ва ўсе жудасныя гісторыі аб нямецкім свінстве. Цяжка пакінуць абжытае месца і пайсці ў невядомае. Менавіта таму многія вырашаюць застацца.

Пятніца 27-га чэрвеня. Раніцай з'явіліся першыя нямецкія падраздзяленні. Іх прыбыццё наводзіць жах. Першае, што яны зрабілі, – спалілі невялікі горад датла. Яны ідуць па мястэчку, палячы дом за домам. Праз некалькі гадзін куча попелу застаецца ад нашых дамоў. Чаго ж чакаць далей?

Большасць узброеных сіл праходзіла праз наш невялікі гарадок Мір, размешчаны на шляху Баранавічы – Мюнхен. Мы не былі мэтай гэтага наступлення. Яны праходзілі праз горад, часта заставаліся начаваць, але нас не чапалі. Мы ўжо пачалі думаць, што не такі страшны чорт, як яго

малююць. Мы чакаем у трывозе, не ведаючы, што будзе далей. Тым часам ёсць ужо дзве ахвяры.

Адразу пасля прыбыцця немцаў паднялі галовы неяўрэйскія адкіды грамадства. Аднойчы натоўп хуліганаў вырашыў пазабаўляцца за кошт яўрэяў. Пачалі яны з біцця вокан у яўрэйскіх дамах. Нам не было да каго звярнуцца за дапамогай. Мы яшчэ не разумелі, наколькі мы былі безабаронныя. Аднак мы пераканаліся ў гэтым у наступныя дні. Пасля таго эпізоду са Стоўбцаў прыбылі эсэсаўцы. Яны адразу загадалі арыштаваць хуліганаў, але не за сам напад на нас, а за самавольства: такія дзеянні магчымы толькі з дазволу нямецкіх уладаў. Эсэсаўцы пагражалі расстраляць іх, але перадумалі, вырашылі, што яны ім яшчэ спатрэбяцца. Хутка падварнуўся зручны выпадак.

19-га ліпеня яшчэ адно падраздзяленне эсэсаўцаў прыбыло са Стоўбцаў. Яны ўрываліся ў яўрэйскія дамы і зганялі ўсіх ва ўзросце ад 15 да 60 гадоў на рынак. Там яны патрабавалі тавары, якія было цяжка знайсці з-за пажараў. Мы прыклалі ўсе намаганні і даставілі ім усё, што яны прасілі. Пратрымаўшы нас некалькі гадзін у страху, яны выпусцілі некалькі чэргаў у паветра і загадалі ўсім разыйсціся, а заўтра прыйсці з жоўтымі латкамі на грудзях і спіне. Той ноччу мы не спалі. Мы зразумелі, што прыйшла бяда, і ніхто не можа сказаць, чым гэта скончыцца. Наступнай раніцай, 20 ліпеня, усіх яўрэяў зноў сагналі на рынак. Эсэсаўцы дапытваліся ў святара Міра Мацкевіча, дзе жывуць багатыя яўрэі. Але ён адказаў, што ён толькі каталіцкі святар і яўрэяў не ведае. На рынку сабралася 190 яўрэяў. Тады эсэсаўцы загадалі сваім памагатым самім выбраць некалькі ахвяр з натоўпу. 19 мужчын, 10 працэнтаў з усіх, былі ўзяты і пахаваны зажива ў лесе Яблonaўшчына. Гэта было выказваннем удзячнасці гэтых бандытаў немцам і нашай першай крывавай ахвярай.

У той жа дзень эсэсаўцы выбралі Яўрэйскі камітэт, які павінен быў выступаць у ролі пасрэдніка паміж немцамі і яўрэйскім насельніцтвам. Вельмі непрыемная праца, але нашы члены Яўрэйскага камітэта былі проста святымі людзьмі, яны выконвалі свае абавязкі з адданасцю і самаахвяраваннем.

Зараз мы змаглі ўпершыню ўсвядоміць сапраўдны характар нямецкіх улад. На нас звалілася мноства дэкрэтаў, адзін страшнейшы за другі. Былі развешаны вялікія плакаты з загадамі спецыяльна для яўрэяў. Па-першае, нам забаранялася ўступаць у кантакт з мясцовым насельніцтвам, і калі мы парушым гэтую забарону, то будзем сурова пакараны. Мы зразумелі, да чаго ўсё ідзе. Такі загад быў для нас прадвеснікам голаду. Яўрэі, як ніжэйшая раса, не павінны былі хадзіць па тратуарах, не дазвалялася мець маёмасць і гэтак далей. Такім чынам, пачалося жыццё ў страху і здзеках.

Пакуль не была прызначана афіцыйная нямецкая ўлада, намі кіравалі беларусы, што прадаліся немцам. Гэта былі сапраўдныя падонкі. Молодзё ўступала ў паліцыю ці “самаахову”. Забіўшы яўрэя раз, яны адчулі смак да гэтага, і з часам забойствы яўрэяў сталі свайго рода спортам. Ім дазвалялася рабіць нават тое, што выходзіла за межы іх уласнага ўв’язнення²⁴. Пачуццё таго, што яны часовыя правіцелі, нават з такімі скоцкімі ўладамі, узвышала іх ва ўласных вачах.

Чаму “часовыя”? Кожны адчуваў, што немцы тут ненадоўга. Ніхто не ўсведамляў сапраўднай магутнасці немцаў. Так думалі і яўрэі, хоць знаходзіліся ў большай небяспецы, чым усе астатнія. Так думалі і мясцовыя, хоць ім і падабаўся смак тых беззаконных часоў. Часовыя правіцелі і крыважэрныя героі любілі крыху пазабаўляцца ў яўрэйскіх дамах. Звычайна яны прыходзілі позна ўвечары і, пасля доўгіх здзекаў над жыльцямі, гаварылі, што калі ўлада зменіцца, вы з намі расквітаецеся. Яны ўжо тады думалі аб расплаце, што іх чакае.

Эсэсаўцаў мы бачылі рэдка, але гэтага было дастаткова, каб жыць у страху. Яны прыходзілі, каб выдаць загады і сабраць даніну. Пасля іх адыходу мы маглі ўздыхнуць вальней. Раніцай 9 лістапада ў Мір прыбыло некалькі машын з немцамі ў суправаджэнні мірскай паліцыі і некаторых добраахвотнікаў, гатовых прыняць удзел у забойстве яўрэяў. Яны акружылі наш горад з усіх бакоў, і пачалася разня, якая доўжылася цэлы дзень. У той дзень былі забіты маладыя і старыя, маленькія дзеці і дарослыя, большая частка яўрэйскага насельніцтва. Пасля разні засталася толькі 800 яўрэяў, частка з іх тыя, каго немцы атабралі як крамнікаў, і астатнія – гэта тыя, хто змог у гэты дзень схавацца.

Пазней прыбыў атрад немцаў на чале з “босам Хаінам”. Пасля прыбыў Освальд Руфэйзен, яўрэй з-пад Кракава. Ён змог уладкавацца перакладчыкам ў нямецкую жандармерыю. Яму мы абавязаныя тым, што засталіся ў жывых. Быў выдадзены загад пасяліць усіх нас у адным месцы. Усе яўрэі ва ўзросце ад 15 да 60 гадоў павінны былі працаваць, і за гэта яны атрымлівалі 125 грамаў хлеба ў дзень. Працаваць даводзілася вельмі цяжка, часам на абсалютна бессэнсоўнай працы, як, напрыклад, дэмантаж цагляных сценаў і затым разраўноўванне зямлі. Галоўнай мэтай было трымаць нас стомленымі, галоднымі і змардаванымі настолькі, каб і падумаць не маглі аб паўстанні. Немцы адвялі пад гэта некалькі

²⁴ Мясцовае насельніцтва запэўнівае, што ў значнай ступені гэта былі не мірскія і не беларусы, а ўкраінскія паліцаі і ўласаўцы. Ёсць падставы ім верыць, таму што яўрэі, як правіла, вельмі дрэнна ведалі мясцовых беларусаў, аб чым сведчыць матэрыял іншых дадаткаў (заўв. перакл.)

вуліц, дзе скучана пасялілі некалькі соцен выжыўшых яўрэяў. Проста немагчыма сабе ўявіць антысанітарную, якая там панавала.

Сяляне ўзамен сваіх дамоў атрымалі тыя нешматлікія яўрэйскія дамы, што заставаліся непашкоджанымі пасля пажараў. Не добрыя яўрэйскія дамы ў цэнтры горада, а старыя хаціны, якія зусім не падыходзілі для сялянскай гаспадаркі. Так што і яны цяпелі без сваіх дамоў. Яны зразумелі, што на самай справе не патрэбна баяцца яўрэяў, якім нядоўга засталася. Пагэтаму яны звярнуліся да начальніка акруговай паліцыі ў Баранавічах, каб ён вярнуў ім іх дамы, і, дарэчы, дабіліся свайго.

Апошнія дні Мірскага гета

У маі 1942-го мы былі перамешчаны з яўрэйскага квартала ў гета у сярэднявечны замак князя Мірскага. Замак складаўся з пяці пяціпавярховых вежаў, злучаных паміж сабой тоўстымі каменнымі сценамі. Унізе знаходзіліся глыбокія падвалы, куды рэдка хто заходзіў, дзе жылі полчышчы змей. Кожнаму з нас выдзелілі няшмат месца, было вельмі цесна. Новыя ўмовы стварылі новыя праблемы, і адна з іх была вада. У гета быў толькі адзін колодзеж, і вады ў ім на ўсіх не хапала. Штодзень на некаторы час ён зачыняўся. Паступова цяжкасці пераадольваліся, і працягвалася “звычайнае жыццё”. Мы хадзілі на працу. Яўрэяў забівалі, тыя, хто заставаўся ў жывых, працягвалі спадзявацца. Мы чулі, як чыталі нямецкія газеты, і разумелі тое, што было напісана паміж радкоў. А таксама тое, што мясцовыя па сакрэту гаварылі аб партызанах. Нафталі Райзэн (Naftali Raisen) выказаў меркаванне, што вайна скончыцца 9-га мая. Сапраўды, яна скончылася 9 мая, але двума гадамі пазней. Замест 9 мая 1942 г. яна скончылася 9 мая 1944 г. З 800 яўрэяў у жывых засталася толькі маленечкая група тых, хто змог уцячы ў лес. Пачалася ліквідацыя гета. Усе маленькія гарады ў акрузе, за выключэннем Стоўбцаў, ужо былі “ачышчаны ад яўрэяў”. Наша Мірскае гета было падобна на апошні дом, што застаўся пасля вялікага пажару, без права на ратаванне, такім чынам, ён таксама павінен быў быць спалены датла. Мы пачалі рыхтавацца да пажару.

Освальд Руфэйзен, наш яўрэйскі юнак з-пад Кракава ў абліччы нямецкага перакладчыка ў жандармерыі (якому мы абавязаны тым, што выжылі), звычайна папярэджваў нас аб запланаваных акцыях супраць нас. Менавіта так мы даведаліся, што прыйшла наша чарга. Маладыя людзі паўсталі: яны не хацелі быць спаленымі ў ямах, яны хацелі пайсці ў лес, хоць шанцы на выжыванне там таксама былі невялікія. Была сфарміравана ўзброеная група. Освальд даў маладым людзям некалькі

вінтовак, гранаты і кулі з нямецкага склада боепрыпасаў. Быў складзены план дзеянняў. Усё трымалася ў вялікай тайне, паколькі гэта магло стаць вядома ўладам, такі правал каштаваў бы шмат жыццяў. Мы ўважліва сачылі за навінамі, якія прасочваліся звонку. У вінтоўцы была наша надзея на волю. Некаторыя нават бяззбройныя таксама збіраліся бегчы, матывіруючы гэта тым, што, седзячы тут, мы дарэмна губляем час, а пайшоўшы ў лясы, зможам паспрабаваць шчасця. Такім чынам, нямногія з застаўшыхся яўрэй аўтаматычна дзяліліся на “бегуноў”, “бегуноў-потым” і “небегуноў”.

Бегуны – гэта маладыя і здаровыя з вялікім жаданнем выжыць. Яны хочуць змагацца і шукаюць спосаб адпомсціць. Бегуны-потым – адзінокія людзі, якіх нішто не стрымлівае, у іх усе загінулі. Часам яны шкадуюць, што засталіся ў жывых. Яны гавораць, што былі б рады, калі б смерць прыйшла нечакана. Смерць, аднак, не прыходзіць тады, калі нехта хоча, каб яна прыйшла, і ён усё працягвае жыць. Пагэтану для іх усё вырашыцца ў апошні момант. Небегуны – гэта альбо фізічна слабыя людзі, альбо з сем’ямі з маленькімі дзецьмі. Яны змаглі ўратавацца ва ўсіх акцыях супраць іх, а зараз аказаліся зусім бездапаможнымі. Як могуць маленькія дзеці выжыць у лесе? Яны, несумненна, памруць ад голаду і смагі, а гэта, сапраўды, вельмі пакутлівая смерць. І як яны, бацькі, змогуць глядзець на гэта? Прыгнечаныя горам, у распачы яны вырашаюць, што лепш застацца тут.

Аднак гэта азначае, што іх жыццё тут і скончыцца. Усе рыхтуюцца да ўцёкаў. А да чаго, уласна кажучы, рыхтавацца? Хіба калі-небудзь яны жылі ў лесе, як загнаны звер? Яны шыюць ранцы, купляюць боты, лета заканчваецца. Боты – сапраўдная праблема. Яўрэйскія шаўцы даўно мёртвыя, і не ўсім неяўрэям можна даверыцца. Пагэтану даводзіцца ісці да Амелькі-шаўца. Ён сам у небяспецы як былы актывіст, пагэтану ён нам спачувае. За добрую цану ён дае пару ботаў і, праводзячы нас цяжкім поглядам, жадае нам удачы.

І яўрэі, і мясцовыя ведаюць, што канец набліжаецца. Неяўрэі чакаюць гэтага. Урэшце яны змогуць прыбраць да рук яўрэйскую маёмасць. Яны баяцца, аднак, што ў апошні момант яўрэі, якім у любым выпадку няма чаго губляць, могуць адпомсціць ім. Яны, неяўрэі, ведаюць, што заслугуваюць гэтага. Ноччу яны таксама не спяць і ахоўваюць свае хлявы са збожжам. Яшчэ невядома, чый непакой большы, наш ці іх? Мы ўжо даўно страцілі жаданне збірацца разам і радавацца, а яны чакаюць момант, калі змогуць сабрацца і заняцца рабункамі.

Гэты дзень набліжаецца... Нам засталося жыць лічаныя гадзіны. Мы ведаем, дзе будуць нашыя магілы. Гэта ў ліхаманцы. У круглым двары

замка натоўпы людзей. Яны ўсе гавораць, яны ўсе мітусяцца і крычаць, яны ў парадку... Жыццё і смерць у раўнавазе, сэрдцы калоцяцца. Немцы хочуць прытупіць нашу пільнасць, пагэтаму рабязь заказы Яўрэйскаму грамадскаму камітэту на аддаленыя даты. “Небегуны” бягуць у Яўрэйскі камітэт скардзіцца, што, як толькі некаторыя з нас уцякуць, астатнія, несумненна, будуць расстраляны. Пагэтаму навошта гуляць з агнём? Безумоўна, у бліжэйшы час нічога не здарыцца, і вось доказ гэтага: немцы працягваюць рабіць заказы на ўсё больш дальнія тэрміны! Калі б тыя людзі маглі разважаць лагічна, яны б зразумелі, што ў нас зямля гарыць пад нагамі, што кожны, хто ўцякае, астаўляе за сабой бацьку, маці, а часта і абодвух, хоць і не хоча гэтага. Мэр таксама бяжыць у Яўрэйскі камітэт. Ён патрабуе сваю штомесячную даніну, 25 000 рублёў, каб атрымаць хоць столькі. Ён і так ужо шмат страціў, таму што мог працягваць паразіціраваць на яўрэях, а за гэта дазволіў бы ім працягваць жыць. Што ён робіць у Яўрэйскім камітэце? Ён цудоўна ведае ўсю жудасную праўду! І што ён тады будзе рабіць? У яго ж ёсць гэтая праца, толькі пакуль існуе гэта.

Нядзеля, 9 жніўня. Усе ўжо ведаюць, што нас некуды адпраўляюць, таму што гэта ліквідуецца.

Я як зараз бачу гэты малюнак. Гэта, і мы ўсе ў двары. Вароты, якія заўсёды ахоўвала паліцыя гэта, зачынены. Аховы няма. Людзі паўзуць праз дзіркі ў сценах. Развітальныя словы сказаны. Людзі бачаць адзін аднаго ў апошні раз... Некаторыя плачуць ціха, іншыя гучна. Што мы можам сказаць адзін аднаму? Пажадаць што-небудзь? Лепшае пажаданне – пажаданне лёгкай смерці, якая заўсёды была благаслаўленнем, і асабліва з’яўляецца ім зараз. Калі наш старшыня рабін Элі Барух Шулман, благаслаўленна яго памяць, пайшоў да шэф жандармерыі ў апошнія дні Мірскага гэта, шэф, “бос Хеін”, адказаў, што загад нельга адмяніць. Тады ён напросіў усім лёгкай смерці.

Наступная раніца, панядзелак, 10 жніўня. Тыя, хто застаўся, усё яшчэ стаяць унізе ў двары. А навошта паднімацца? Вялікі, пусты замак палюхае. Усё адно гэта ўжо канец. Але не! Гэта яшчэ не канец, гэта яшчэ не акружана, яшчэ можна ўцячы! Чаму ж яны стаяць, губляючы апошні шанец? Але яны не рухаюцца з месца. Вось стаіць Валах са сваёй сям’ёй, чацьвёра дарослых дзяцей. Калі я пытаю, чаму ён не ўцякае, ён адказвае, што ў яго жонкі хворыя ногі, і ёй цяжка. Тут сядзіць Годэль Траевіцкі са сваёй сям’ёй: ён падобны на звар’яцелага, яго галава качаецца ўправа і ўлева. Там развітваецца сям’я Ганішчынера. Маці гучна плача. Дзеці не могуць узяць яе з сабой, але і кінуць не могуць. Пагэтаму яны ўсе застаюцца ў гэта. Вось горка плача жонка Зэраха Зэлівянскага, яна шкадуе не

сябе, а свайго хворага сына. Калі б ён быў здаровы, ён бы несумненна паспрабаваў vyrатавацца.

Толькі двое аказаліся пад абаронай немцаў, гэта Песах Жухавіцкі, кравец, якога яны пакінулі як добрага крамніка, і Хая Хаймовіч, аптэкар, якую прасіла пакінуць беларускае насельніцтва.

Шпэсаль Гавзэ арганізоўвае групу, каб утапіцца. Няўжо для гэтага патрэбна арганізоўвацца? Ён не выканаў гэта. Ён не змог зрабіць нічога, каб застацца ў жывых, пагэтану ён хацеў зрабіць што-небудзь, каб памерці, але і гэтага ён таксама зрабіць не змог. Ніхто не зможа зразумець, што адчувае ў апошнія дні гэта чалавек, які правёў цэлы год пад страхам смерці і які цудоўна разумее, што яго хутка чакае.

У панядзелак у 4 гадзіны дня гэта акружае цяжкі кардон паліцыі і немцаў з кулямётамі. Зараз здзяйсняюцца адзінкавыя спробы прарвацца праз кардон. Удаецца вельмі нямногім.

Мы пачынаем усё знішчаць. Мы знішчаем і спальваем рэшткі ежы, адзення і абутку. Мы абліваем усё газай і спальваем, каб не дасталася ворагу. Некаторыя нават хаваюць ежу ў падвалах. Яны спадзяюцца перажыць гэты кашмар і ўцячы. Нават паліцыя не захацела вельмі старанна абшукваць падвалы, дзякуючы чаму дзевяці маленькім дзяўчынкам удалося vyrатавацца. Нягледзячы на акружэнне, яны змаглі аднойчы ноччу выбрацца з гэта.

Пачынаюцца самазабойствы. Лейба Гітэль і Шауль Разоўскі, дантыст Немзар, доктар Юліян Мілер з жонкай і дзіцём прымаюць яд. Яго жонка застаецца ў прытомнасці яшчэ 24 гадзіны. Яна ўяўляе, што яна ўжо ў Зямлі Запаветнай. Натан Браун, бежанец з Лодзі, павесіўся. Сімон Шклут, рабінаў Іцке таксама вырашылі атруціцца. Але яд не на ўсіх дзейнічае адразу. Пагэтану яны ходзяць навокал як прывіды, ні мёртвыя, ні жывыя. Адзін малады чалавек здзейсніў дваіное самазабойства: ён перарэзаў сабе вены і праглынуў яд, але не змог дасягнуць мэты. Як страшна было бачыць яго старога бацьку, які бег па вуліцы і крычаў, молячы: “Злітуйцеся, яўрэі, дапамажыце майму сыну памерці! Ён ужо зрабіў усё, каб памерці, але ніяк не можа памерці”.

Джозэф Шнайдэр са сваёй сям’ёй схаваўся на гарышчы вежы. Яны былі знойдзены немцамі і скінуты з пятага паверха. Разам з імі была таксама Крайна Каган.

Зусім інакш рэагуюць рэлігійныя. Яны валодаюць сабой, знешне зусім спакойныя, яны глыбока вераць, што хутка трапяць на лепшы свет. Пагэтану некалькі дзесяткаў з іх сядзяць без справы на версе ў недабудаванай частцы замка, якая ўвесь гэты час служыла ім малітвенным пакоем. Яны моляцца, вывучаюць Святое Пісанне і спяваюць псалмы.

У апошні дзень яны мыюцца, апранаюцца, апранаюць чыстую ніжнюю бялізну і рыхтуюць сябе да вялікага моманту смерці, смерці рэлігійных пакутнікаў.

Эшкэ Лонгін збірае разам бяздомных дзяцей, корміць, замяняючы ім клапатлівую маці ў апошнія дні іх жыцця. Аўторак 13 жніўня, 4 гадзіны раніцы. Аўтамабілі з немцамі і паліцыяй пад'язджаюць да гета. Пакорныя спускаюцца апошнія пакутнікі Міра, каб здзейсніць іх апошняю вандроўку ў лес да невялікага раўчука.

Гета застаецца акружаным яшчэ тры тыдні. Каты ведаюць, што яны яшчэ не пакончылі з усімі яўрэямі Міра. Яны абшукваюць усе пакоі, прастукваюць абцасамі падлогі і прыслухоўваюцца. Выпадкова яны даведваюцца, што быў украдзены хлеб, і упэўнены, што яўрэі выдадуць сябе. Паліцыя ўсё яшчэ шукае, што б разрабаваць. Немцы забіраюць усё лепшае, што могуць знайсці, выклікаючы гэтым зайздрасць у паліцыі. Калі ў гета пранікае які-небудзь селянін, каб узяць што-небудзь з застаўшыхся пасля яўрэяў рэчаў, яго чакае нямецкая куля. "Мы пачалі з яўрэяў і скончым вамі," – гавораць немцы.

Мы раскіданы хто-дзе па лясх, некаторыя хаваюцца ў неяўрэяў. Не ўсім схаваным пашчасціла выжыць. Я ўцякла з маім сынам 10 жніўня да Ёзэфа Стэльмашыка, селяніна з Міра. Сям'я Стэльмашыка, муж і жонка сярэдняга ўзросту, заслугоўваюць, каб быць названымі тут. У гета ён звычайна ўзгадваўся як "неяўрэй-праведнік". Іх рукі былі незаплямлены рабункам, што было рэдкасцю ў тыя дні. Сведчаннем таму наступны факт: аднойчы немцы захапілі статак кароў, што пасвіліся ў полі. Адна з іх належала Стэльмашыку. Узамен яго ўласнай яму была вернута яўрэйская карова, якая належала Абраму Гершовічу. Жывёліна, аднак, у тыя галодныя дні была адзінай крыніцай ежы для сям'і. Стэльмашык адразу ж прыйшоў да іх і прапанаваў валодаць скацінай сумесна. Гэта адзін з вельмі рэдкіх выпадкаў у час, калі знікла ўсё чалавечае і запанавала лютасць. На працягу апошніх дзён Мірскага гета яўрэі прыходзілі да яго і прапаноўвалі, каб ён узяў іх маёмасць у падарунак. Ён адмовіўся, паколькі ён не мог скарыстацца іх адчайным становішчам. Хаваючыся ў доме Стэльмашыкаў, час ад часу мы перажывалі небяспечныя моманты, такія як вобшукі немцаў і паліцыі, але былі і моманты радасці і надзеі.

Аднойчы мы заўважылі праз шчыліну ў нашым укрыцці фургоны і грузавікі, якія ішлі ў напрамку Баранавічаў. Мы зразумелі гэта як адступленне немцаў. Нашай радасці не было граніц! У нас настолькі разыгралася ўяўленне, што мы амаль убачылі нашых мірскіх партызан, якія перамоганосна ўязджалі ў Мір на танках. Якім горкім было наша расчара-

ванне, калі мы даведаліся, што аўтамабілі былі проста адпраўлены на рамонт.

Мы хаваліся ў Стальмашыкаў з 13 жніўня да 23 снежня 1942 г., а затым мы пайшлі ў лес, таму што наша прысутнасць пазбаўляла іх рэшткаў спакою, а гэтыя добрыя, сумленныя людзі не заслугоўвалі гэтага. Іх адносіны да нас у тыя цяжкія дні былі такімі ж пяшчотнымі і сардэчнымі, як і да ўласных двух дзяцей. Як моцна яны хацелі б кампенсаваць нам тое гора, што прынеслі нам чужаземцы і іх землякі.

Мы ідзем у лес у канцы 1942 г., і разам з іншымі яўрэямі Міра пачынаем лясную эпоху.

Першая неабходная ўмова ляснога жыцця – агонь. Мы падтрымліваем агонь увесь час і, кладучыся спаць, закапваем вуглі, што гараць, як мага глыбей у попел, каб было чым распаліць агонь раніцай. Сярод усіх дарослых было адзінае маленькае дзіця. Гэта была трохгадовая дзяўчынка Мірыям, дачка майго брата, зараз яна служыць у ізраільскай арміі. Паколькі ў лесе не было ніякіх іншых дзяцей, з якімі яна павінна была пазнаць свет дзяцінства, яна сябравала з усімі дарослымі, і, натуральна, гаварыла, як яны. Таму яна таксама гаварыла аб ратаванні. Калі аднойчы я спытала яе, што значыць ратаванне, без усялякага роздуму дзіцячым ціхім голасам яна адказала, што тады не будзе ніякіх немцаў і расстрэлаў яўрэяў.

Яна марыла быць дзіцём неяўрэя, таму што яўрэйская маленькая дзяўчынка павінна быць застрэлена. Неяўрэі з вёскі звычайна прысылалі ёй ежу. Усё адно яна моцна галадала. Пачуўшы ноччу, што нехта жуе, яна мела звычку паўсонна пытаць: “Вы яшчэ сапраўдную ежу?” Гэтай маленькай Мірыям давялося глыбока перажыць страх смерці. Не раз яе маленькія вочкі гаварылі больш, чым яна магла выказаць словамі.

Ночы сталі халаднаватымі, мы выкапалі зямлянкі, у іх было цёмна і днём, і ноччу. Мы жылі ў гэтых пяхорах, елі з гліняных місак, калі нам удавалася дабыць што-небудзь з ежы. Мы гатавалі ўвечары, таму што днём дым мог быць заўважаны з самалётаў. У нас няма недахопу ў дровах. Урэшце рэшт мы знаходзімся ў лесе, дзе дастаткова дрэваў. Вядро ці нямецкі шлем служаць посудам для прыгатавання. Мы не грэблівыя. У тым жа самым посудзе мы кіпяцім вашывую кашулю.

Вада? Летам гэта не настолькі жудасна. Калі праходзіць дождж, мы ўволю напіваемся з лужы альбо капаем глыбокія ямы, пакуль не наткнёмся на ваду. Горш зімой, калі зямля замярзае. Пагэтаму мы стрэсваем снег з дрэваў, ён чысцейшы, чым снег на зямлі. Смак выклікае адварочванне, аднак вільгаць ёсць вільгаць.

Кожную раніцу мы ідзём у вёску ў пошуках ежы. Дзень пачынаецца з ціхай малітвы, каб там не аказалася ніякіх немцаў, каб мясцовыя далі што-небудзь і каб тыя, што адправіліся ў вёску, вярнуліся жывымі і здаровымі. Але гэтае наша апошняе жаданне не заўсёды здзяйсняецца. Патрэбна аддаць мясцовым належае, яны заўсёды забяспечваюць нас усім неабходным, наколькі гэта магчыма ў іх сітуацыі. Мы былі галоднымі, дрэнна апранутымі бадзямі, і ў страшэннай беднасці мы кожны дзень прыходзілі да іх парогаў за дапамогай.

Такім чынам мы змаглі перажыць жудасны холад, вырваўшы яшчэ адну зіму ў анёла смерці... У лесе зіма цягнецца даўжэй, чым у горадзе, у паветры ўжо адчуваецца вясна. Світае раней, удзень сонца грэе мацней. Калі б толькі цень смерці не навісала над намі, мы, магчыма, маглі б жыць тут, так як мы не маем ні дома, ні да каго пайсці.

Гавораць аб тым, што немцы збіраюцца прачэсваць лес. А мы – усяго толькі група яўрэяў, што сядзяць у лесе без аніякіх сродкаў абароны. Калі з’явіцца некалькі ўзброеных паліцэйскіх, яны могуць захапіць нас усіх жывымі. Аднак у нас няма альтэрнатывы. Мясцовыя раіць нам зыходзіць.

Світанак, мы вылазім са сваіх зямлянак. На вуліцы люты. Світанкі вельмі халодныя. Вылезці з зямлянкі проста немагчыма. Мы ўвесь час напaгaтoвe, напружваючы ўсе нашы органы пачуццяў да крайнасці. Світанак 15 сакавіка. Частыя аўтаматныя чэргі ў наш бок (аўтаматы – дакладная прыкмета паліцыі і немцаў). Нягледзячы на страляніну, мы бяжым у лес. Здалёк мы чуем іх галасы “Halt!” (“Стой!”). Чацвёра было забіта ў той дзень. Мы астаёмся на снезе, пад небам. Ім было вядома аб зямлянках.

Дні становяцца ўсё больш доўгімі. Для нас гэта яшчэ адна небяспека. У такія дні ў немцаў дастаткова часу для аблаў. Яны не асабліва стараюцца, паколькі таксама рызыкуюць жыццём. Не з-за галодных яўрэяў. Яны могуць натыкнуцца на ўзброеных партызан. У такой сітуацыі зыход невядомы, і з гэтай небяспекай яны дакладна не хочуць сутыкнуцца. Былі выпадкі, што пасля перастрэлкі некалькі немцаў аставаліся ляжаць мёртвымі. У аднаго з іх знайшлі пісьмо яго бацькам, у ім гаварылася, што ён быў у небяспечным месцы, дзе кулі ляцелі з усіх бакоў. Кожны партызан пасля хваліўся, што гэта яго заслуга. Аб сваіх стратах яны не гаварылі.

Чым бліжэй вечар, тым менш напружанне. лепш за ўсё ноччу, калі ўсё пагружаецца ў цемру. Тады немцы не ходзяць, і партызаны бадзюцца п’яныя дзе-небудзь у вёсках. Калі цвярозеюць, яны ўяўляюць большую

небяспеку для нас, чым немцы, таму што лес – дом партызан. Больш яўрэяў загінула ад рук партызан, чым немцаў.

Фартуна не спадарожнічала нам. Калі забівалі партызан, то іх сябры маглі прыпісаць віну нам. Так, гэта была глава “нашых” і “вашых”: вашы яўрэі забіваюць нашых партызан. Яны заўсёды былі мацнейшыя і карысталіся гэтым, каб прычыніць нам непрыемнасці. Паступіў загад ад “вышэйшых уладаў” узяць усіх яўрэяў у партызанскія лагеры. (Хто ведае, што гэта за вышэйшыя ўлады?) Трэба было разабрацца хто ёсць хто. Тады іх прадстаўнікі звярнуліся да нас – галодных і голых: за грошы для куплі боепрыпасаў для войскаў яны могуць узяць нас з сабой. Калі мы адказалі, што ў нас няма грошай, яны не маглі паверыць. Не можа быць, каб у яўрэяў не было грошай! А тым часам, з боку Нёмана, дзе мы абітаем, пачынаецца чарговая аблава, на гэты раз яна прасоўваецца глыбока ў лес. У выніку рэшткі партызанскага атрада выглядаюць не лепш, чым мы.

Праходзіць некаторы час, яны зноў пачынаюць збірацца ў групы, і мы прыбываем у “Атрад” Туві Бельскага. Гэта была не баявая адзінка, а сямейны лагер, які займаўся гаспадарчай дзейнасцю для забеспячэння і абслугоўвання ўсіх суседніх атрадаў. Сямейны лагер Туві Бельскага налічваў 1200 душ, пачынаючы з дзяцей да глыбокіх старых. Менавіта тут мы дачакаліся нашай свабоды.

Пераклад з англійскай мовы І. Махоўскай

СПІС ІНФАРМАНТАЎ

1. Жанчына, 1924 г. нар., г.п. Мір.
2. Мужчына, 1932 г. нар., г.п. Мір.
3. Асановіч Нэля Браніславаўна, 1936 г. нар., г.п. Мір.
4. Ацэцкая Надзея Федараўна, 1923 г. нар., г.п. Мір.
5. Багдановіч Барыс Самуілавіч, 1925 г. нар., г.п. Мір.
6. Багдановіч Бікір Мустафавіч, 1928 г. нар., г.п. Мір.
7. Бойка Вікенцій Яўгеньевіч, 1931 г. нар., г.п. Мір.
8. Буй Уладзімір Данілавіч, 1927 г. нар., в. Далгінава Карэліцкі р-н.
9. Бурлыка Вольга Адамаўна, 1927 г. нар., г.п. Мір.
10. Бычко Лідзія Паўлаўна, 1931 г. нар., г.п. Мір.
11. Бычко Ніна Якаўлеўна, 1920 г. нар., г.п. Мір.
12. Бычко Петр Елісеевіч, 1922 г. нар., г.п. Мір.
13. Бычко Соф'я Якаўлеўна, 1925 г. нар., г.п. Мір.
14. Бычко Юзэфа Іванаўна, 1923 г. нар., г.п. Мір.
15. Бычкова Аляксандра Аляксандраўна, 1925 г. нар., г.п. Мір.
16. Вайтовіч Маргарыта Антонаўна, 1935 г. нар., г.п. Мір.
17. Валасевіч Леанід Уладзіміравіч, 1930 г. нар., г.п. Мір.
18. Вахняпіна Тамара Міхайлаўна, 1937 г. нар., г.п. Мір.
19. Вяргейчык Елізавета Іванаўна, 1924 г. нар., г.п. Мір.
20. Гаральскі Ігар Іванавіч, 1931 г. нар., г.п. Мір.
21. Герасімчык Аўгустына, 1926 г. нар., г.п. Мір.
22. Гірыс Міхаіл Уладзіміравіч, 1943 г. нар., г.п. Мір.
23. Грушава Вольга Міхайлаўна, 1934 г. нар., г.п. Мір.
24. Дземідовіч Васіль Іванавіч, г.п. Мір.
25. Дземідовіч Тамара Вітольдаўна, 1917 г. нар., г.п. Мір.
26. Дрык Валянціна Пракопаўна, 1918 г. нар., г.п. Мір.
27. Елак Іван Аляксеевіч, 1928 г. нар., г.п. Мір.
28. Жызнеўская Вера Антонаўна, 1928 г. нар., г.п. Мір.
29. Жызнеўскі Георгій Уладзіміравіч, 1932 г. нар., г.п. Мір.
30. Заяц Яўгенія Васільеўна, 1915 г. нар., г.п. Мір.
31. Зыманд Клеапатра Мікалаеўна, 1923 г. нар., Вялікабрытанія.
32. Кавалевіч Мікалай Лявонцевіч, 1923 г. нар., г.п. Мір.
33. Камко Марыя Іванаўна, 1936 г. нар., г.п. Мір.

34. Касцюк Зінаіда Васільеўна, 1922 г. нар., г.п. Мір.
35. Кіркова Людміла Якаўлеўна, 1923 г. нар., г.п. Мір.
36. Кот Соф'я Міхайлаўна, 1920 г. нар., г.п. Мір.
37. Крыжановіцкая Ядзвіга, 1923 г. нар., г.п. Мір.
38. Лабаза Уладзімір Уладзіміравіч, 1922 г. нар., г.п. Мір.
39. Лабоцкая Лідзія Іосіфаўна, 1930 г. нар., г. Мінск [прагледжана 12 студзеня 2006]. Доступ праз Інтэрнэт: <http://wmw.gender-ehu.org/docs/interviews/7.doc> // <http://wmw.gender-ehu.org/docs/interviews/7.doc>
40. Лабоцкая Ніна Пятроўна, 1928 г. нар., г.п. Мір.
41. Мамонька Галіна Андрэеўна, г.п. Мір.
42. Мамонька Міхаіл Паўлавіч, 1926 г. нар., г.п. Мір.
43. Мацэль Любоў Федараўна, 1934 г. нар., г.п. Мір.
44. Мулярчык Вера Сідараўна, 1935 г. нар., г.п. Мір.
45. Навіцкая Нона Сяргееўна, 1926 г. нар., г.п. Мір.
46. Нарановіч Ірына Вячаславаўна, 1932 г. нар., г.п. Мір.
47. Нарановіч Марыя Антонаўна, 1921 г. нар., в. В. Сяло, Карэліцкі р-н.
48. Неглюевіч Вера Якаўлеўна, 1922 г. нар., г.п. Мір.
49. Панкрат Уладзімір Міхайлавіч, 1927 г. нар., г.п. Мір.
50. Пастоў Акім Федаравіч, г.п. Мір.
51. Печанко Людміла Сцяпанаўна, 1915 г. нар., г.п. Мір.
52. Пярэйра Антаніна Іванаўна, 1925 г. нар., г.п. Мір.
53. Пятроўскі Улдадзімір Мхайлавіч, 1927 г. нар., г.п. Мір.
54. Русецкая Ядзвіга Мікалаеўна, 1925 г. нар., г.п. Мір.
55. Русецкі Серафім Стэфанавіч, 1934 г. нар., г.п. Мір.
56. Сакевіч Данута Адольфаўна, 1932 г. нар., г.п. Мір.
57. Саковіч Павел Якаўлевіч, 1923 г. нар., г.п. Мір.
58. Самец Алег Мікалаевіч, 1929 г. нар., г.п. Мір.
59. Самец Соф'я Іллінічна, 1929 г. нар., г.п. Мір.
60. Сахар Аляксандра Іванаўна, 1922 г. нар., г.п. Мір.
61. Сініца Валянціна Кліменцьеўна, 1920 г. нар., г.п. Мір.
62. Сіняўская Ганна, 1935 г. нар., г.п. Мір.
63. Сіняўскі Яўген Іванавіч, 1934 г. нар., г.п. Мір.
64. Стома Ларыса Аляксандраўна, 1924 г. нар., г.п. Мір.
65. Сякач Ганна Іванаўна, в.В.Сяло, Карэліцкі р-н.
66. Турко Андрэй Андрэевіч, 1930 г. нар., г.п. Мір.
67. Хадасевіч Ганна Сяргееўна, г.Мінск.
68. Халімон Віктар Рыгоравіч, 1928 г. нар., г.п. Мір.
69. Хмель Марыя Уладзіміраўна, 1911 г. нар., г.п. Мір.
70. Цаба Вера Аляксандраўна, 1922 г. нар., г.п. Мір.
71. Цвірко Марыя, г.п. Мір.

72. Цімашэвіч Марыя Канстанцінаўна, 1926 г. нар., в. Пагарэлка, Карэліцкі р-н.
73. Цобкала Анатоль Канстанцінавіч, 1923 г. нар., г.п. Мір.
74. Чарнеўскі Васілій Іванавіч, 1928 г. нар., г.п. Мір.
75. Чарняўская, г.п. Мір.
76. Чарняўскі Васілій Іосіфавіч, 1933 г. нар., г.п. Мір.
77. Шандзевіч Алей Амуратавіч, 1923 г. нар., г.п. Мір.
78. Шпак Аляксандр Сцяпанавіч, 1918 г. нар., г.п. Мір.
79. Шумава Лідзія Іванаўна, 1923 г. нар., г.п. Мір.
80. Шуміцкая Часлава Аляксандраўна, 1928 г. нар., г.п. Мір.
81. Шуміцкі Фама Рыгоравіч, 1930 г. нар., г.п. Мір.
82. Шумкевіч Тамара Аліеўна, 1961 г. нар., г.п. Мір.
83. Юмар Анастасія Міхайлаўна, 1916 г. нар., г.п. Мір.
84. Юр'еў Віктар Раманавіч, 1920 г. нар., г.п. Мір.
85. Явар Леанід Федаравіч, 1913 г. нар., г.п. Мір.

СПІС УДЗЕЛЬНІКАЎ ЭКСПЕДЫЦЫЙ

Махоўская Ірына
Раманава Ірына
Наваградскі Тадэуш
Ананьёў Віктар
Анцявічус Дзянісас
Балыка Алена
Бурак Дзяніс
Буракін Мікалай
Гуд Дзмітрый
Емельянаў Сяргей
Жук Вольга
Зуеўскі Раман
Ігнатовіч Андрэй
Казьміна Валянціна
Касабуцкі Дзмітры
Кацубінская Вікторыя
Качук Дзмітры
Кітаева Ала
Маркава Ганна
Маркоўская Любоў
Мароз Анастасія
Паддубская Алена
Пруткова Кацярына
Сакума Сяргей
Собалеў Аркадзь
Стурэйка Сцяпан
Сяркоў Андрусь
Шавялёў Павел

ВЫКАРЫСТАНАЯ ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

Букчин, С. Список Сугихары / С. Букчин // БДГ. 1999. 27 окт. С. 7.

Гурын, М. Мір / М. Гурын // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. Мінск, 1999. Т. 5. С. 204–205.

Гурын, М. Мірскі замак / М. Гурын, М.Ткачоў // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. Мінск, 1999. Т. 5. С. 208–209.

Зуборев, Л. Крестный путь из Мира отца Даниэля / Л. Зуборев // Советская Белоруссия. 2005. 30 июня. С. 12.

Калнин В.В. Мирский замок / В.В. Калнин Минск: Беларусь, 2002.

Лабоцкая Л.І., 1930 г. // Женщины. Память. Война [Электронны рэсурс]. Рэжым доступа: <http://wmw.gender-ehu.org/docs/interviews/7.doc>. Дата доступа: 12.01.2006

Ляйтнер, Е. Спасение Торы из огня катастрофы. Эпопея ешив восточной Европы в годы Мировой войны / Е. Ляйтнер. Иерусалим, 1991.

Носоновский, М. По стопам еврейских работаровцев // Заметки по еврейской истории. № 12 (61). Декабрь 2005 г. [Электронны рэсурс]. Рэжым доступа: <http://berkovich-zametki.com/2005/Zametki/Nomer12/MN78.htm>. Дата доступа: 10.02.2006.

Мір [Электронны рэсурс]. Рэжым доступа: <http://darkwing.uoregon.edu/~rkimble/Mirweb/Mirsearch.html>. Дата доступа: 12.01.2006.

Мультымедычная прэзентацыя і віртуальная экскурсія па г.п. Мір / [Электронны рэсурс]. Рэжым доступа: <http://mir.belarustourism.by/>. Дата доступа: 8.12.2008

Памяць. Карэліцкі раён. Минск: Белорусская энциклопедия, 2001.

Портелли, А. Особенности устной истории / А.Портелли // Хрестоматия по устной истории. СПб., 2003. С. 32 – 51.

Прынз, Г. Вусная гісторыя / П. Гуін // Беларускі Гістарычны Агляд. 2000. Т. 7. Сш.2(13). С. 416–448.

Рухома Шайн. Город из пяти улиц // Все для Босса // Хасидус по-русски [Электронны рэсурс]. Рэжым доступа: http://www.chassidus.ru/library/vse_dlya_bossa/12.htm. Дата доступа: 12.01.2006.

Томпсон, П. Голос прошлого. Устная история / П. Томпсон М., 2003.

Улицкая, Л. Даниель Штайн, переводчик / Л. Улицкая М.: Эксмо, 2006. 528 с.

Усова, Н. Письма из Мира 1920–1930-х годов / Н. Усова // Мірскі замак як гісторыка-культурны феномен XV–XX стст. Новыя даследаванні: матэрыялы Навук.-практ. канф., г.п. Мір Гродзен. вобл., 29 мая 2004 г. / навук. рэд. Н.Ф. Высоцкая. Мн., 2004. С. 75–92.

Фриш, М. Устная история и книга Стадса Теркеля «Тяжелые времена» / М. Фриш // Хрестоматия по устной истории. СПб., 2003. С. 52–65.

Штетл Мир // Еврейская Карта Мира [Электронны рэсурс]. Рэжым доступа: http://www.sem40.ru/world/shtetl_mir.shtml. Дата доступа: 10.02.2006.

Additional information about houses and food in Mir (1935-1939) in a letter from Rabbi Theodore Lewis, as he remembers his student years // Mirweb [Электронны рэсурс]. Рэжым доступа: <http://darkwing.uoregon.edu/~rkimble/Mirweb/RememberMir2.html>) Дата доступа: 10.02.2006.

Broyde, Judah Memories of Mir / J. Broyde // Mirweb [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступа: <http://darkwing.uoregon.edu/~rkimble/Mirweb/BroydeMemories.html>. Дата доступа: 18.02.2006.

Lewis, T. Bar mitzvah sermons at Touro Synagogue: National historic site, Newport, Rhode Island / T. Lewis // Mirweb [Электронны рэсурс]. Рэжым доступа: <http://darkwing.uoregon.edu/~rkimble/Mirweb/RememberMir.html> Remembrances of Mir Yeshiva. Дата доступа: 10.02.2006

Rabbi Gordon, Judah L. Letter from Mir – 1932 / Rabbi Judah L. Gordon // Mirweb [Электронны рэсурс]. Рэжым доступа: <http://darkwing.uoregon.edu/~rkimble/Mirweb/GordonLetter.html>. Дата доступа: 10.02. 2006.

Reznik, S. Mir – before the destruction / S. Reznik // Translation from Sefer Mir. Edited by: N. Blumenthal. Published by the «Encyclopedia of the Diaspora» in Jerusalem, 1962 // Mir Memorial Book [Электронны рэсурс]. Рэжым доступа: <http://www.jewishgen.org/yizkor/mir/mir013.html#INTRODUCTION>. – Дата доступа: 18.02.2006.

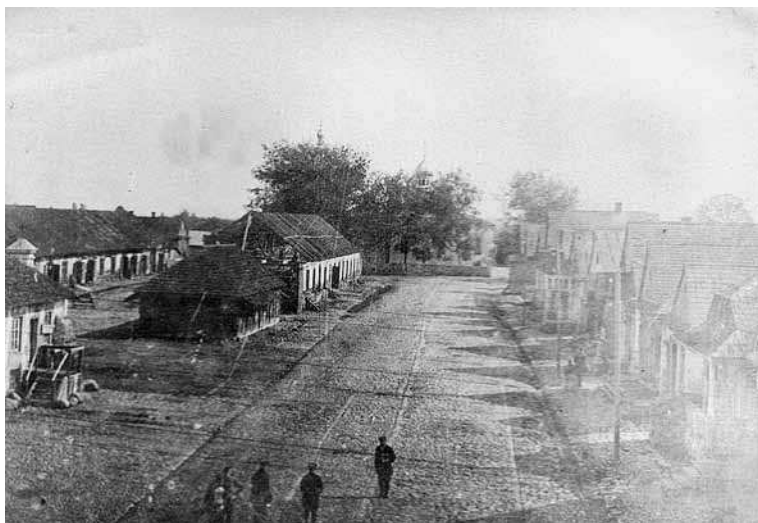
Samarytanki // Salwatorianie [Электронны рэсурс]. Рэжым доступа: http://www.salwatorianie.pl/miba/strony/s_samarytanki.htm. Дата доступа: 15.06.2006.

Swirnowski-Lieder, Miriam The German Occupation and Liquidation of Mir / M. Swirnowski-Lieder // Mir Memorial Book [Электронны рэсурс]. Рэжым доступа: <http://www.jewishgen.org/yizkor/mir/mir013.html#INTRODUCTION>. Дата доступа: 10.02.2006

Związek Harcerstwa Polskiego // Lerwis dla Harcerzy [Электронны рэсурс]. Рэжым доступа: <http://www.shdm.harc.pl/historia/>. Дата доступа: 15.06.2006.

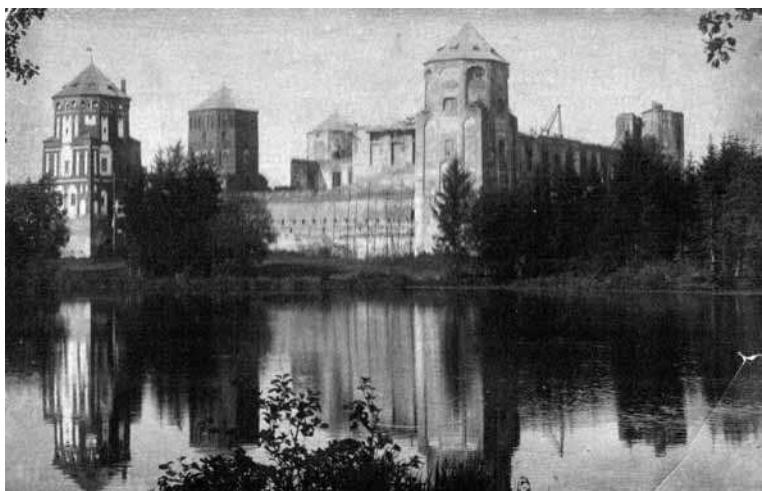
Рынкавая плошча ў Міры з відам на касцёл, які быў перароблены на праваслаўную царкву. Пач. XX ст.

Рынкавая плошча мястэчка Мір у 1920–30-я гг.

Вуліца Касцёльная м. Мір. 1920-я гг.

Замак

Від на возера і замак. 1920–30-я гг.

Капліца-пахавальня князеў
Святаполк-Мірскіх
(1904 г.)

Касцёл

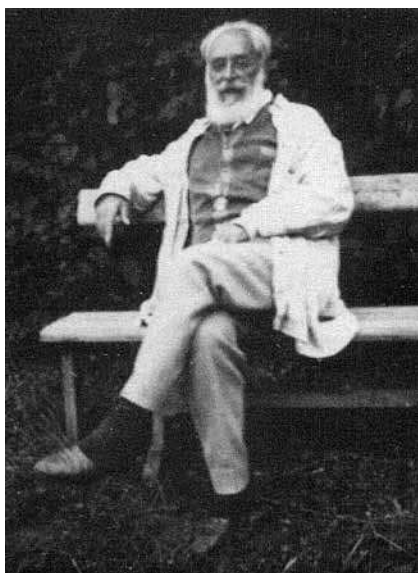
Князь Мікалай Святаполк-Мірскі

Княгіня Клеопатра
Святаполк-Мірская

Князь Міхаіл Святаполк-Мірскі
ў часы дыпламатычнай службы

Князь Міхаіл Святаполк-Мірскі

Князь Міхаіл Святаполк-Мірскі за шахматамі

Княжна Надзея Іванаўна

За гульнёй у карты
(справа – кіруючы маёнткамі
Святаполк-Мірскіх В. Пысевіч
і князь Міхаіл)

У княжацкай сталярнай майстэрні.
На першым плане лакей князя Міхаіла Джон Пярэйра

Князь Міхаіл і працоўныя сталярнай майстэрні
Іван Хмель і Ягор Хмель

Лакей і кіруючы маёнткамі
Святаполк-Мірскіх
В. Пысевіч у Варшаве

Повар князя В.І. Хмель з
княжацкімі сабакамі

Кіруючы маёнткамі Святаполк-
Мірскіх М. Царук

ZARZĄD DÓBR MIRSICH

Nr. 166

Książka obrachunkowa

Nazwisko Łabara
 Imię Włodzimierz s. Konstantego
 Zajęcie Rybnik
 Miejsce zatrudnienia maj. Mir
 Urodzony: { data 1885 r.
 miejscowość Polesie
 gmina Horohów
 powiat Nieśwież

Zgodzony od dnia 1-go kwietnia 1938 r.
 do dnia 31-go marca 1939 roku
 Zatrudniony w Dóbrach Mirskich — rok.

Разліковая кніжка У. Лабазы. 1938–39 гг.

2

Warunki umowy.

Łabara Włodzimierz
 został zatrudniony do pracy w charakterze
Rybnika w maj. Mir
 na czas od 1 IV 1938 r. do 31 III 1939 r.
 na następujących warunkach:
 Pensja 228 zł. — gr. (słownie dwieście dwadzieścia osiem zł.)
 + 86 (osiemdziesiąt sześć) gr. (słownie osiemdziesiąt sześć gr.)
 (wraz z pensją)

l. p.	Wyszczególnienie	Słownie	Jedn.	Dość
1.	Żyto	<u>dwieście osiemdziesiąt osiem</u> zł.	984	
2.	Jęczmień	<u>trzysta czterdzieści sześć</u> zł.	346	
3.	Pszennica	<u>dwieście osiemdziesiąt osiem</u> zł.	98	
4.	Psółka	<u>trzysta czterdzieści sześć</u> zł.	346	
5.	Mąka żyt. pyt.			
6.	— paszenna			
7.	Kasza			
8.	Słojna			
9.	Sól			
10.	Kartofle			
11.	Mleko dzienne:			
od	do			
od	do	<u>osiem</u>	<u>128</u>	<u>8</u>

3

Utrzymanie — " — krow
 z dodatkiem na czas zapuszczenia " —
 klgr. żyta.
 Opal: (rodzaj) 279 potoczny ilość
 Rola: unawożona 444 osiemdziesiąt osiem arów
 nieunawożona —
 Trzoda chlewna 110 (osiemdziesiąt pięć) sztuk
 Drób kury i kaczki
 Inne warunki
 dnia 1 IV 1938 roku.
 Podpis pracodawcy: Włodzimierz Łabara
 Pełnomocnik

Пахаванне князя
Міхаіла Святаполк-Мірскага. 1938 г.

Князь Аляксандр Святаполк-Мірскі
і яго жонка на балконе замка. 1938 г.

Цэнтральная плошчы падчас свята
(у цэнтры – помнік Т. Касцюшку)

Рынкавая плошча ў базарны дзень

Княжацкая пажарная каманда.
(У цэнтры – кіруючы маёнткамі В. Пысевіч
і князь Васіль Іванавіч Святаполк-Мірскі)

Мірская пажарная каманда

Самарытанкі

Спаборніцтва пажарных каманд

Мірскія дзяўчаты за працай

Кузня Сцяпана Печанко

Жанчыны на жніве

Гарцэўскі атрад. 1930-я гг.
(другі злева – “дружыновы” Сінюта, трэці –
настаўнік польскай мовы Шульц)

Гарцэркі. 1930-я гг.

Урок фізічнага выхавання ў школе

Янка Запруднік
(Сяргей Мікалаевіч Вільчыцкі) –
беларускі гісторык, які жыве і
працуе ў ЗША

Вучні і настаўнікі мірской школы

Вучні і настаўнікі мірской школы

Вучэбнае выданне

Ірына Раманава, Ірына Махоўская
Мір: Гісторыя мястэчка:
что расказалі яго жыхары

Адказы за выпуск Л.А. Малевіч
Карэктар А.В. Савіцкая
Камп'ютарная вёрстка А.Э. Малевіча
Дызайн вокладкі

Выдавецтва
«Еўрапейскі Гуманітарны Універсітэт»
г. Вільня, Літва
www.ehu.lt
[e-mail:publish@ehu.lt](mailto:publish@ehu.lt)

Падпісана да друку 09.03.2009 г. Фармат 60х90 ¹/₁₆.
Папера афсетная.
Ум. друк. арк. 15,5. Наклад 200 экз.

Друкарня «Petro Offsetas»
Žalgirio g. 90, LT-09303, Vilnius